

अवादीदित्यादि । अतः परं यूयं तिष्ठत मां पलायधमि
त्युचैर्महता ध्वनिना कपिरवादीत् उक्तवान् पूर्ववदृष्टिः परिषेध
तथा तेन प्रकारेण प्रादेवीत् क्रीडति स्म जेतुमैच्छदा दिव्यजिगी
षेष्णापण्डितौ क्रीडागत्योः टी णुर्घूङ् इति णुः दिवोधेवेति कारणे
द्वितीया यथा रणे वह्मर्नां शत्रूणां प्राणान् अयहीत् अपहतवान्
हसादेः सेमइति हान्तवर्ज्जनान्न त्रिः ॥ ८ ॥

ब्रणैरवमिपूरक्तं देवैः प्रौर्णाविषुर्भुवं । दिशः प्रौर्णा
विषुश्चान्ये यातुधानाभवङ्गियः ॥ १० ॥

ब्रणैरित्यादि । यातुधानाराक्षसाब्रणैः प्रहारमार्गैः रक्तं मे
णितमवमिषुः वमन्ति स्म ह्यन्तेति दृष्टिप्रतिषेधः देवैर्भुवं प्रौर्णा
विषुः ह्यदितवन्तः अन्ये यातुधानाः भवङ्गियः भवन्तीहोर्येषामिति
भयात्पलायमानाः दिशः प्रौर्णाविषुः ह्यदितवन्तः ऊर्णोतेर्विभा
षेति विकल्पः ऊर्णोर्विभाषोर्णैरित्यङित्वपक्षे द्रष्टव्यः ङित्वे गुण
दृष्टिप्रतिषेधात् ॥ १० ॥

ब्रणैरित्यादि । यातुधानाब्रणैः प्रहारमार्गैरक्तं अवमिषुः
वमन्ति स्म पूर्ववन्मान्तवर्ज्जनान्न त्रिः देवैर्भुवं प्रौर्णाविषुः आच्छा
दितवन्तः भवन्ती विद्यमाना भीर्भयं येषां तेऽन्ये यातुधानादिशः
प्रौर्णाविषुः पलायन्ते स्मेत्यर्थः ऊर्णुलब्धादादने णूवत्रिष्यामिति
दृष्टिरावादेव ॥ १० ॥

अत्रासिषुर्मादाभृगाः सिंघध्वनेरिव ॥ ११ ॥
 अत्रासिषुर्मादाभृगाः सिंघध्वनेरिव ॥ ११ ॥

॥ इति सिचि वृद्धधिकारः ॥

अरेत्यादि । अतोत्साहाः निरुत्साहाः अरारिषुः मृताः स्य
 इति शब्दितवन्तः यतः प्रियासवः प्रियप्राणाः कपेः सम्पन्निनो
 मादादधीषिषुः वस्ताः उभयत्रापि नेटीति प्रतिषिद्धोऽतोहस्ता
 देरिति विकल्पः । इति सिचि वृद्धधिकारः ॥ ११ ॥

अकेत्यादि । प्रियासवः प्राणायेषां ते यातुधानाभिन्नदेहा
 विदीर्णशरीराभूत्वा निरुत्साहानिस्पृहाः सन्तः अत्राणिषुः मृताः
 स्य इति शब्दितवन्तः कणशब्दे हस्तादेः सेम इति पक्षे त्रिः कपे
 र्मादात् अत्रासिषुः वस्ताः पूर्ववत्पक्षे त्रिः यथा सिंघस्य ध्वनेर्भृगा
 स्तस्यन्ति । इति सिचि वृद्धधिकारः ॥ ११ ॥

मायानामीश्वरास्तेऽपि शस्त्रहस्तारथैः कपिं । प्रत्या
 ववृतिरे हन्तुं हन्तव्यामारुतेः पुनः ॥ १२ ॥

इतद्वत्प्रतिषेधमधिकृत्याह मायेत्यादि । अथानन्तरं
 राक्षसाद्ये दिशोगताः ते कपिं हन्तुं पुनः प्रत्याववृतिरे प्रति
 निवृत्ताः मायानामीश्वराः प्रभवः स्त्रेति वरश्च नेद्विमिच्छतीति
 नेट् आर्द्धधातुकेत्यादिना प्राप्तत्वात् रथैस्तत्र गताः सन्तः शस्त्र
 हस्ताः शस्त्राणि हस्तेषु येषामिति हनिकुशित्यादिना रमेरौषा

दिक् चक्षुः रथाः अमिचमीत्यादिना अक्षेरीण्यदिस्त्वं अक्षिन्
मन्त्रेत्यादिना हस्तेस्तु तथोस्तितुचेत्यादिना इट्प्रतिषेधः हन्त
व्या माहतेरिति हन्मतोवधार्थः कृत्यानां कर्त्तरिचेति षष्ठी एका
च इत्यादिना इट्प्रतिषेधः हन्तेर्नमान्तेष्वनिट्त्वात् ॥ १२ ॥

इतद्वट्प्रतिषेधाधिकारः मायानामित्यादि । अद्यानन्तरं
ये दिग् प्रार्णविषुः ते कपिं हन्तुं रथैः पुनः प्रत्याववृत्तिरै प्रत्या
गताः प्रतिनिवृत्ता हन्तौ गतौ बधे वसोरक्षेमनौ दित इति औदि
दर्जनादनिम् कीदृशास्ते मायानामोश्चराः प्रभवः याथायभास
कस इति वरः हवचतेरिति नेम् शस्त्रं हस्ते येषां ते तथा शस्यते
हन्त्यतेऽनेनेति शस्त्रं शस्यते चासुसिति चः पूर्ववन्नेम् माहतेर्हन्
मतो हन्तव्याः हन्तुं शक्याः ल्यभावेति पञ्चे कर्त्तरि षष्ठी ॥ १२ ॥

तांश्चेतव्यान् क्षितौ श्रित्वा वानरस्तोरणं युतान् ।
जघानाधूय परिघं विजिघृक्षुन् समागतान् ॥ १३ ॥

तांश्चेतेत्यादि । समुदिता एकस्यामेव वेषायां मया हन्तव्या
इति वानरस्तोरणमाश्रितवान् सतोरणं श्रित्वा तान् राक्षसान्
विजिघृक्षुन् विग्रहीतुमिच्छन् युतान् समुदितान् समागतान् ङौकि
तान् क्षितौ पृथिव्यां चेतव्यान् पुञ्जीकर्त्तव्यान् जघान इतवान् परि
घमाधूय परिभ्राम्य तत्र चेतव्यानिति एकाचद्वितीट्प्रतिषेधः
क्षिताविति क्षिप्त्वा पञ्चम्यामिति क्षिप् तितुचेत्यादिना इट्
प्रतिषेधः श्रित्वा युतानिति श्रुक् क्षितीट्प्रतिषेधः विजिघृक्षुनिति

सनिग्रहगुहोऽवेति तत्र हृदविदेति सनः कित्त्वं ग्रहिष्येति संप्रसा
रसंठलकल्पयत्नानि ॥ १३ ॥

तामित्यादि । तोरणं भित्ति परिषमवभूय परिभ्रान्त्य वानर
स्थान् राक्षसान् जघान कीदृशान् क्षितौ चेतव्यान् पुञ्जीकर्त्त
व्यान् युतान् एकीभूतान् विजिघृक्षून् विग्रहं कर्त्तुमिच्छून् समाग
तान् मिलितान् चिञ्जस्तव्यः नेमेकाजादित्यादिना इमनिषेधः वृ
दुश्चिञ्जूर्षोरिति श्रियुष्मां नेम् नेमुगुहग्रहदति ग्रहेः सनि नेम्
गमेरोदित्वात्रेम् ॥ १३ ॥

संजुघुचवआयूषि ततः प्रतिकरूषवः । रावणा
न्तिकमाजं मुर्धतशेषा निशाचराः ॥ १४ ॥

संजित्यादि । ततउत्तरकालं ये हतशेषानिशाचराः ते संजु
घुचवआयूषि जीवितानि गोहितुमिच्छवः गुहेः पूर्ववत्प्रतिषेधः
रावणान्तिकमाजं मुः आगताः प्रतिकरूषवः वक्ष्यमाणमर्थं कथ
यितुमिच्छवः अपि पूर्ववत्प्रतिषेधः तत्र चकारेणोगन्तानां सनि
समुचितत्वात् ॥ १४ ॥

समित्यादि । ततोऽनन्तरं हतशेषानिशाचरा रावणस्य
समीपमासेदुः समीपजग्मुः कीदृशाः आयूषि जीवितानि गोपायि
तुमिच्छवः गुहजसंठनौ सन् नेमुगुहग्रहदति नेम् प्रतिकरूषवः
वक्ष्यमाणं कथयितुमिच्छवः दृष्टध्वनौ पूर्ववत्त्रेम् ॥ १४ ॥

एकेन बहवः शूराः साविष्काराः प्रमत्तवत् । वैमु
ख्यञ्चलमेत्युच्चैरुचुर्दुःशमुखान्तिके ॥ १५ ॥

एकेनेत्यादि । वयं वद्वः शूराः साविकाराः साहकारा अपि
सन्तः एकेनापि कपिना हेतुभूतेन वैमुख्यं चकम पराङ्मुखतम
मुष्ठितवन्तः प्रमत्तवत् मद्यपानमत्तादिव एवञ्च चित्तव्याघेपा
दुत्तमपुत्रे लिटि कृते कस्य इत्यादिना इदमतिषेधो निश्चित
इति एवं दशमुखान्तिके उच्येच्छुः ॥ १५ ॥

एकेनेत्यादि । एकेन कपिना हेतुना वद्वोऽपि समर्था अपि प्र
मत्तादिव साहकारा अपि वैमुख्यं विमुखतां चकम विमुखा भवा
मः स्मेत्यर्थात् इति ते इतश्चेपानिशाचरावणस्य समीपे ऊचुः
नेमसुमिति नेम् परमते अस्मादि वाच्ये चित्तविघेपार्थे टी तदर्थ
सूचनाय प्रमत्तवदित्युक्तं मद्यपानां हि चित्तविघेपः सम्भवत्येव
स्वमते सर्वत्र टी दुर्निवारा ॥ १५ ॥

मांसोपभोगसंशूनानुद्विग्नान्स्थानवेत्य सः । उद्धृत
नयनो मित्रान्मन्त्रिणः स्वान् व्यसर्जयत् ॥ १६ ॥

मांसेत्यादि । सदशमुखानुद्विग्नान् भीतानवेत्य ज्ञात्वा स्था
नात्मीयान् मन्त्रिणो व्यसर्जयत् प्रादिषोत् कीदृशान्स्थान् मांसोप
भोगसंशूनान् मांसोपभोगेन खूलवर्षणः उभयत्रापि श्रीदितो
निष्ठाया मितोदप्रतिषेधः तत्र श्रयतिर्बन्धादित्यात्मप्रसारणं हस
इति संप्रसारणस्य दीर्घः दयोरप्योदितान्निष्ठानलं उद्धृतनय
नारोषात् निष्क्रान्तारकः यस्य विमायेतीदप्रतिषेधः इति
इदित्यात् मित्रान् सिग्धान् मन्त्रिणः आदितयेतीदप्रतिषेधः
रदाभामिति निष्ठानलं ॥ १६ ॥

मावेत्यादि । तान् राक्षसान् उद्विष्टान् वक्षान् चवेत्यत्रा
 ता वरावणौ मन्त्रियोऽथर्वणौ च । कीदृशान् मायोपभोगेन वञ्च
 नान् खलान् मिथान् खिग्धान् वकीदृशः उद्वृत्तमयनः उद्वृष्टित
 नेचः क्रोधवशात् द्वायोऽभीर्गतिरुद्योः नेमडीभीदिति नेम् चजा
 दित्वात् ग्रहस्तपायोरिति जिः जिर्भोऽन्धः सुखाद्योदिति ओदि
 त्वात् कथं नः विजकीशोभीकन्ये ईदित्वात् पूर्ववक्षेम् दृढुडु
 वर्तने पूक्तिमुदितइत्यनेन वेमत्वात् पूर्ववक्षेम् इर्क्षिद्याल्लु मिदा
 जिडुचदति चकारात् खेहने आदितइति नेम् ॥ १६ ॥

प्रमेदिताः सपुत्रास्ते सुखान्तावाढविक्रमाः । अस्त्रि
 टनादानिरगुः फाण्डचिचास्त्रपाणयः ॥ १७ ॥

प्रमेदित्यादि । ते मन्त्रिणः सपुत्राः पुत्रैः सह निरगुः निर्गताः
 दण्डोनालुङ्घि प्रमेदिताः खिग्धीभवितुमारब्धाः आदिकर्षणि
 निष्ठा ततो विभाषाभावादिकर्षणोरिति प्रतिषेधः दृष्टपक्षे निष्ठा
 व्रीह्यादिना क्लिप्तप्रतिषेधात् गुणः सुखान्ताः स्वामिनि कल्या
 णमनसः वाढविक्रमाः भृशपराक्रमाः अस्त्रिटनादाः विष्यष्टवाचः
 मन्त्रिणा वाग्मितात् फाण्डचिचास्त्रपाणयः च्यदश्रुतपिष्टं कषाद्यं
 उदकसम्यक्कर्माच्चदिभक्तैरसं दीपदुष्णं तदल्पप्रयाससाध्यत्वात्
 अनावाससाध्यं फाण्डमित्युच्यते तेन चिचाणि रञ्जितानि अस्त्रा
 णि पाणौ घेषामिति स्वान्तादयः चुभेत्यादिना निपातिताः ॥ १७ ॥

प्रमेदित्यादि । ते मन्त्रिणः सपुत्राः पुत्रैः सह निरगुर्निर्गतव
 न्तः दण्ड्या रूपं कीदृशाः प्रमेदिताः वहिर्गमनसमये भार्यादीन्

प्रति खैरं कर्तुमारब्धवन्तः राजप्रसादात् सिग्वाभवितुमारब्धा
विबिधोपभोगेन प्रीताभवितुमारब्धावा भावादित्येवेति पक्षे इन्
सुखान्ताः शोभनमनसः वाढविक्रमाः भृशपराक्रमाः अस्मिष्ट
नादाः तिस्रष्टवाचः मन्त्रिणां वाग्मितात् फाण्टचिचास्तपाण
यः फाण्टेन कषायभेदेन चिचाणि अस्त्राणि पाषाँ येषां ते तथा
चुम्बवाढेत्यादिना स्तम्बवाङ्मन्त्रेण किर्कणां स्तान्तवाढस्मिष्टफाण्टा
निपातिताः पुनातीति पुनः घ्रादैः खदत्यस्य योगविभागेन ब्रह्म
त्वान्न गुणः हवचतेरिति नेम् ॥ १७ ॥

तान् दृष्ट्वातिदृढान्धृष्टान् प्राप्तान् परिवृढाज्ञया ।
कष्टं विनर्दतः क्रूरान् शस्त्रघुष्टकरान् कपिः ॥ १८ ॥

तानित्यादि । तान् दृष्ट्वा कपिः आर्हिददिति वक्ष्यमाणेन सम्म
न्धः किंभूतान् धृष्टान् धृष्टोतीति धृष्टः धृषीश्वरीवैयाख्यादतीट् प्रति
षेधः अतिदृढान् वलवतः दृढस्थूलवलयोरिति निपातनं परि
वृढाज्ञया परिवृढस्य प्रभोराज्ञया प्राप्तान् प्रभौ परिवृढदति
निपातनं कष्टं विनर्दतः कष्टं ध्वनतः गम्भीररवस्य कष्टगहनयोः
कषदतीट्प्रतिषेधः क्रूरान् हिंस्रान् शस्त्रघुष्टकरान् घुषिरविशब्द
नदतीट्प्रतिषेधः ॥ १८ ॥

तानित्यादि । कपिर्हनुमान् तान् राज्ञान् दृष्ट्वा क्रुतं आर्हि
ददित्यधिमशोकेनान्यथः कीदृशान् अतिदृढान् वलवन्तुरान्
धृष्टान् प्रमत्तान् परिवृढस्य प्रभोराज्ञया प्राप्तान् कष्टं कष्टं श्री

तदुःखं विमर्शतः प्रत्याचक्षानां कूरान् पिंसान् प्रक्षैर्वृष्टोषो
कलीं प्रातः सततभारवाद्दृष्टोषाः करोमेषां तात् पूर्ववत् इह
दृष्टदृष्टकक्षुर्वाप्ते निपातः ॥ १४ ॥

अव्यर्थो गिरिकूटाभ्युनभ्यर्क्षानाद्दिदत् द्रुतं । वृत्तश
स्त्रान्मचारभानदानांस्त्रिदशैरपि ॥ १६ ॥ युगमकं ॥

अव्यहत्यादि । अव्यर्थोऽपीडितः अर्हेः संनिविभ्रदतीदृमति
षेधः गिरिकूटाभान् महागिरिसदृशप्रमात्मान् अभ्यर्क्षानविदू
रान् अभ्यर्क्षविदूषदतीदृमतिषेधः द्रुतमाद्दिदत् पिंसितवान्
अर्हेः स्वार्थिकयन्त्रस्य लुङि रूपं दृतशस्त्रोऽधीतशस्त्रविद्यः षेरध्य
यने दृत्तमिति इडभावेणिलुक् निपात्यते महारक्षान् अनल्पव्या
पारान् त्रिदशैरप्यदानान् अशमितान् वादानोत्थादिना इड
भावेणिलुक् निपात्यते ॥ १६ ॥

अव्यर्षदत्यादि । गिरिकूटाभान् पर्वतवृक्षसदृशान् अभ्यर्क्षान्
समीपगतान् दृत्तशस्त्रान् अधीतशस्त्रविद्यान् महारक्षान् दृत्त
व्यूहत्वात् त्रिदशैर्देवैरपि अदानान् अशमितान् कपिः कीदृशः
अव्यर्थः अपीडितः अर्हेः तेनेमसन्नियर्द्धइति नेम् चुम्बवाडेत्या
दिना सामोर्ध्व अभिपूर्वाद्देर्ज्यन्तदृत्तोरध्ययने च निपातितः
व्यमदमेर्दानाशानोत्थादिना निपातः ॥ १६ ॥

दमितारिः प्रज्ञानोर्जाज्ञादापूरितदिक्कुक्षः । ज
घान रुषितोरुष्टास्तरितसूक्ष्ममागतान् ॥ २० ॥

दमीत्यादि । ये तु प्रज्ञानोर्जाः प्रमितवशाः सन्तोऽरुष्टाः
तुर्षमागताः तान् कपिर्जघान व्याघादितवान् प्रतापाद्वात्मनो
ऽरुष्टोदमिताद्येन दमितारिः प्रज्ञानं प्रज्ञानोर्जाद्येन सप्र
ज्ञानोर्जाः नादापूरितदिक्कुक्षः तच्च रुष्टत्वात् रुषितः कुक्षः
स्तरितः ससम्भ्रमः अत्र दमितप्रमितपूरिताः प्लन्ताः वादानो
त्यादिना विकल्पितेष्टः रुष्टरुषितमरिताः रुष्यमत्तरेत्यादिना
॥ २० ॥

दमीत्यादि । कपिर्सूक्ष्मं शीघ्रं आगतान् राक्षसान् स्तरितः
सन् जघान कीदृशः दमिताउपप्रमितवशाः अत्रविद्येन स
तथा नादैरापूरितं दिक्कुक्षं येन रुषितः कुक्षः कीदृशान् प्रज्ञा
नोर्जान् उपप्रमितवसान् रुष्टान् कुष्ठान् व्यक्तप्रभैः तदम् लो
पोज्जेरिति जिलोपः व्यक्तदमेर्दान्तज्ञानोत्यादिना निपातः इष
स्तरिभ्यां कक्ष वारुषामित्यादिना विभाषितदम् त्वरेरनिम्पचे
श्रिवावमवेत्यादिना ऊट् ॥ २० ॥

तेषां निवन्वमानानां संघुष्टैः कर्णभेदिभिः । अभू
दभ्यमितचासमास्तान्ताशेषदिग्जगत् ॥ २१ ॥

तेषामित्यादि । तेषां रक्षसां निवन्वमानानां संघुष्टैः प्रभैः कर्ण
भेदिभिः बाधिर्यकरैः अभ्यमितचासं अभिगतचासं जगदभूत्

आखान्ताः अत्रेवादिशेषस्त्रिं जंमति बहुष्टाभ्यमिताखान्ताः
हृद्यमन्त्रेति विकल्पितेऽः ॥ २१ ॥

तेषामित्यादि । हनूमता मिहन्वमानानां तेषां राक्षसानां
संघुष्टैः हृद्यैः जगत् भुवनं अभ्यमितवासं प्राप्तभयं अभूत् कीदृशैः
कर्णभेदिभिः श्रोत्रविदारिभिः कीदृशं अखान्ता आशङ्किता अत्रे
वादिशेषश्च तत्तथा संपूर्णेष्वप्यम् आहूयपूर्णस्वनाद्य बाह्यानि
त्यादिना तत्तत्त्वलोर्वेनम् ॥ २१ ॥

भयसंहृष्टरोमाणस्तस्मैऽपचितद्विषः । क्षणेन क्षीण
विक्रान्ताः कपिनानेषत क्षयं ॥ २२ ॥

इतीदृप्रतिषेधाधिकारः ॥

भयमित्यादि । तस्मै राक्षसाः कपिना क्षणेन क्षयं विनाशमने
षत नीताः कर्माणि लुब्धः भयसंहृष्टरोमाणः भयोद्धतरोमाश्चाः
हृषेल्लोमस्त्रिति विभाषितेऽपचितद्विषः अपचितानां पूजिता
नां श्वषीणां शत्रवः अपचितश्चेति निपातः क्षीणविक्रान्ताः क्षीणं वि
क्रान्तं पराक्रमोद्येषां क्षियोदीर्घादिति निष्ठातकारश्च नः ॥ २२ ॥

भयेत्यादि । ततोऽनन्तरं कपिना ते राक्षसाः क्षणेन क्षयं अने
षत प्रापिताः कर्माणि टी पुर्वुङ् इति णुः मान्तोऽदन्तदत्यदादेशः
न्यादिन्यन्ताढगत्यर्था इति मुख्यकर्मात् कीदृशाः भयेन संहृतानि
उद्धतानि रोमाणि येषां बाह्यानि हृषेति वेम् अपचितानां पूजि
तानां मुख्यादीनां द्विषः शत्रवः नेमेकाजिति नेम् क्षीणं विक्रान्तं

पराक्रमोद्येषां चोः पूर्व्ववचम् चोर्घोडेइति दीर्घत्वे स्याद्योदित्यादि
ना तस्य नः क्रमुगतावित्यस्य पूक्तिबुद्धितद्व्यमेव वेम्त्यात् नेम्
डोद्योदिति नेम् अमुकस्यस्याविति र्घः । इतीट्प्रतिषेधाधिकारः
॥ २२ ॥

इत्वा रक्षांसि खवितुमक्रमीभ्यारुतिः पुनः । अश्लोक
वनिकामेव निगृहीतारिशासनः ॥ २३ ॥

इतः प्रभृतीट्मधिकृत्याह हलेत्यादि । रक्षांसि इत्वा भार
तिरश्लोकवनिकामेव पुनर्लवितुं केत्तुं आर्द्धधातुकस्येड् शक्योत्
गतवान् शुक्रमोरनानेपदनिमित्तदतीट् निगृहीतारिशासनः ध्व
सारिव्यवस्थः यद्येसिङि दीर्घइतीटोदीर्घत्वं ॥ २३ ॥

अश्लेडधिकारः । हलेत्यादि । रक्षांसि इत्वा निगृहीतरावणा
श्लोभारुतिर्हनुमान् पुनरप्यश्लोकवनिकामेव खवितुं केत्तुं अक
मोत् जगाम खूजगिह्दि वसोरखेतीम् क्रमेष्टी शुक्रमीऽमइति
इम् भान्तवर्जनात् ह्रस्वादेः सेमइति न त्रिः यद्वेरिमोर्घत्वं ॥ २३ ॥

आवरीतुमिवाकाशं वरितुं वीनिवोत्थितं । वनं प्रभ
ञ्जनसुतोनादधिष्ठ विनाशयन् ॥ २४ ॥

आवेत्यादि । प्रभञ्जनसुतोहनुमान् वनमश्लोकवनिकाख्यं
विनाशयन् नादधिष्ठदद्यां न कृतवान् शुक्तिरूपं आकाशमा
वरीतुमिव अवष्टम्भमिवोत्थितं वनं वीन् पृथिवीवरितुं प्रार्थयितु

निवेदितं आगच्छन् गान्धर्वं यात इहैव केशदृष्टिं प्राप्स्येति
आवरीतुं वरितुमिति वृत्तेति विकल्पेनेटीदीर्घत्वं ॥ २४ ॥

अवेत्यादि । प्रमथनसुतो हनुमान् वनं विनाशयन् न अह
यिष्ट इच्छा न कृतवान् कीदृशं आकाशं आवरीतुं आकाशयितु
मिव वीन् पक्षिणो वरितुं प्रार्थयितुमिव उत्थितं अत्युपलान्
उत्तलोत्प्रीक्षा नेमेकाजित्यादौ वृवर्जवादिन् वृतावेमोर्ध्वरति
वादीर्घः ॥ २४ ॥

वरिषीष्ट शिवं शिष्यम् मैथिल्याः कल्पशास्त्रिनः ।
प्रावारिपुरिव सौखीं क्षिप्रावृक्षाः समन्ततः ॥ २५ ॥

वरीत्यादि । ये कल्पशास्त्रिनः कल्पवृक्षाः स्वर्गादादायारी
पितास्तानुगूह्य यथास्थानं शिष्यन् मैथिल्याः शिवं कल्पार्थं वरि
षीष्ट प्रार्थितवीन् मैथिल्याभद्रमस्त्रित्वाभंभावयने चिह्नं नस्ति की
ति दीर्घप्रतिषेधः अन्ये च वृक्षास्तेन समन्ततः क्षिप्ताः वृक्षाः सौखीं
पृथ्वीं प्रावारिपुरिकाद्यादितवन्नाहव तेषामनाद्यादितवन्नादिवार्धः
विचि वृद्धिः परस्मैपदेऽस्मिन् वृद्धिः ॥ २५ ॥

वरीत्यादि । हनुमान् मैथिल्याः शिवं सङ्गुलं वरिषीष्ट प्रार्थि
तवान् आत्रिषि टी स्थाप्यदृष्टुरिति पक्षे इम् अटीटीपक्षेरिति ने
मोदीर्घः किङ्कर्त्तव्यं ये कल्पवृक्षाः स्वर्गादानीयाभोक्वनिकाशामा
रोपितास्तानुगूह्य यथास्थानं शिष्यवनुप्रेरयन् शिवशब्दस्य
हितार्थत्वात् समर्थनेत्यादिना मैथिल्यादत्यत्र पक्षो अन्ये वृक्षाः

समस्ततस्तैव क्षिप्ताः क्षोभिभूमिं प्रावारिपुरिव चाच्छादितव
नारव व्याघ्रनि कर्षं पूर्ववत्क्षेपेनार्धः ॥ २३ ॥

संववूर्धुः समाकूतमाक्षां विवरिषु द्रुतं । अवरिष्टा
क्षमक्षस्य कर्षिं दन्तुं दशाननः ॥ २६ ॥

सम्बुद्ध्यादि । रामदूतेन कपिना कर्षेदृष्टं कृतमिति स्वस्य
कूतमभिप्रायं सम्बुर्धुः सम्बरीतुमिच्छुः दशाननो द्रुतमाक्षां विव
रिषुः प्रकटितुमिच्छुः अक्षं साक्षुतमवरिष्टं प्रार्थितवान् कर्षमभिप्रा
येतच्छ्रुत्वा कर्षिं दन्तुं दशाननीति अक्षस्यं सम्बुद्ध्यादि पौर
दुपधादिति यत् सम्बुर्धुः विवरिपुरिति उगमत्वात् यन्नि यच्च
गुहोक्षेति, चकारेणेदमतिषेधे प्राप्ते इदं यन्निवेनि विभाषेद
तत्राविट्पक्षे इकोक्षसीति किल्ले उद्देश्यपूर्वसेत्युक्तस्य गुण
एव ॥ २६ ॥

समित्यादि । अथ दशाननो द्रुतं कर्षिं दन्तुं अक्षनामानं कुमारं
अवरिष्टं प्रार्थितवान् पक्षे इमेत्याभावः कीदृशं अक्षस्यं न समार्थं
कीदृशः कपिमात्रेण रामदूतेनैव कृतमिति समाकूतं सक्तीयमा
श्रयं संववूर्धुः संवरीतुमिच्छुः आक्षां विवरिषुः हे अक्षागच्छा
गच्छ कर्षिर्हैन्यतामित्याक्षां विवरीतुं प्रकटयितुमिच्छुः साक्षुद्दृष्टु
रिति दृष्टः सनोवेन् अनिम्यके र्थोऽङ्गनिद्रमामिति दीर्घले कुर्वा
निमिसनीत्युत्पत्त्यात् अदिरक्षावित्युत् ॥ २६ ॥

ऊचे संवरिषीठास्त्वं गच्छ प्रचोः पराक्रमं । धृषी
ष्टायुधि मायाभिः स्वरिता शत्रुसंमुखं ॥ २७ ॥

ऊचेरत्यादि । किमित्याह त्वं गच्छ प्रचोः पराक्रमं संवरिषी
ठाः संज्ञादय आश्रयिषि लिङ्गविषोरात्मानेपदेऽस्मिन् दृजोविभा
षेद् उच्येतीट् पचे न कित्वं धृषीठाः युधि मायाभिः कर्त्त
भूताभिः त्वं कुटिलीकृषीठाः धृङ्कर्त्तुं ऊर्ध्वकौटिल्ये तस्य चोदा
त्तत्वात् आश्रयिषि कर्मणि लिङ् स्यत्संयोगादेरिति विभाषेद्
अनिट्पचे उच्येति कित्वं स्वरिता उपतापयिता शत्रुसंमुखं
प्रचोरयतः अतोऽद्रुतं स्वरिषीठारति वक्ष्यमाणेन योज्यं सुप्रस्यो
पतापयोरित्यस्य स्वरति स्मृतिस्त्वयेत्यादिना विभाषेद् लिङ्गवि
षोरिति गानुवर्त्तते ॥ २७ ॥

ऊचेरत्यादि । विवरणमाह दृजाननऊचे किमित्याह चे अच
त्वं गच्छ गत्वा प्रचोः कपेः पराक्रमं संवरिषीठाः आच्छादय
आश्रयिषि टी पूर्ववत् पचे इम् त्वं युधि संघामे मायाभिः कर्त्तृभिः
धृषीठाः कुटिलीकृषीठाः धृङ्कौटिल्ये कर्मणि टी स्याद्यृदृदुरिति
पचे इमोऽभावे इगुङ्मुर्मडीत्यनिमदिति कित्ताम् गुणः त्वं कीदृशः
शत्रुसंमुखं यथा स्यात्तथा स्वरिता प्रचोरयत उपतापयितेत्यर्थः
किम्वा शत्रुसंमुखं शत्रूणां प्रधानं स्वरिता उपतापयन्नीकः मुख
माये प्रधानेचेत्यमरः सुप्रस्योपतापयोः वेमूदित्स्वरिति पचे
इम् ॥ २७ ॥

द्रुतं संस्वरिषीठास्त्वं निर्दयः प्रघनोत्तमे । समाया
नामगात् सोता कपेर्विधवितुं द्युतिं ॥ २८ ॥

द्रुतमित्यादि । संस्तरिषीडाः उपतापय निर्भयस्यन् आश्रयि
लिङ् समोगम्यतीत्यात्मवेपदं अत्र सतसेतीद् प्रधनोत्तमे संया
मवरे एवमुक्तः सन् समायाणां सोता जनकः कपेर्युतिर्नोजोवि
धवितुमपनेतुमगात् गतः सोता धवितुमिति स्तरतीत्यादिसूत्रेण
विभाषेद् ॥ २८ ॥

द्रुतमित्यादि । त्वं प्रधनोत्तमे महायुद्धे निर्भयः सन् द्रुतं सं
स्तरिषीडाः उपतापय शत्रुमित्यर्थस्तु समोगम्यतीति मं एव
मुक्तः सोऽद्यः कपेर्युतिं तेजोविधवितुं अपनेतुं अगात् गतः की
दृशः मायाणां सोता जनकः सुधुजां पूर्ववत् यत्ने इम् ॥ २८ ॥

विगाढारं वनस्थासौ शत्रूणां गाहिता कपिः । अर्चं
रधितुमारिभे रद्धा लङ्कानिवासिनां ॥ २९ ॥

विगेत्यादि । असौ कपिः वनस्थ विगाढा अवलोडयिता अरं ग्री
वं शत्रूणां गाहिता विनाशयिता कर्कषि षष्ठी ऊदित्वादिभाषेद्
स्तरतीत्यादिना अर्चं रधितुं हिंसितुमारिभे प्रवृत्तः लङ्कानिवा
सिनां रचसां रद्धा हिंसिता रधादिभ्यसेति विभाषेद् ॥ २९ ॥

विगेत्यादि । असौ हनुमान् अर्चं रधितुं हिंसितुं आरिभे
प्रवृत्तः कीदृशः अरं ग्रीवं वनस्थ विगाढा विलोडयिता शत्रूणां
गाहिता नाशयिता लङ्कानिवासिनां रद्धा हन्ता गाह्विलोडे
इत्यस्य ऊदित्वात् रधहतौ इत्यस्य च रधादित्वात् पूर्ववद्विभा
षया इम् ॥ २९ ॥

निष्कोषितव्यानिष्कोष्टं प्राणान् दशमुखात्मजात् ।
आदाय परिधं तस्यै वनान्निष्कुषितद्रुमः ॥ ३० ॥

निष्कृत्यादि । दशमुखात्मजादृचात् प्राणान्निष्कोषितव्यान्
अपनेतव्यान् अपनयार्हान् निष्कोष्टं अपनेष्यामीति परिधमा
दायतस्यै निरकुषदति विभाषेद् निष्कुषितद्रुमः वनादपनीत
वृक्षः दृष्टिष्टायामितीट् ॥ ३० ॥

निष्कृत्यादि । दशमुखात्मजात् अचात् निष्कोषितव्यान्
आकर्षणयोग्यान् प्राणान् निष्कोष्टं अपहर्तुं परिधं आदाय
वृक्षोवा कपिः तस्यै कीदृशः वनात् निष्कुषिताआकृष्टाद्रुमवृक्षा
येन पूर्ववत् निःपूर्वकुषोवेम् नेमन्दीयोदिदेमदति तेनेम् निषेध
स्तत्र निष्कुषवर्जनात् ॥ ३० ॥

एष्टारमेधिता संख्ये सोढारं सहिता भृशं । रेष्टारं
रेषितं व्यास्यद्रोष्टाक्षः शस्त्रसंहृतीः ॥ ३१ ॥

एष्टेत्यादि । कपिं युद्धस्यैष्टारं एषिता एषणशीलोऽक्षः ताक्षी
ल्ये दन् नलोकेति षष्ठीप्रतिषेधः सोढारं प्रहरणस्य सहितारं
सहिता भृशं सहनशीलः रेष्टारं हिंसकं रेषितुं हिंसितुं रोष्टा
रोषणशीलः शस्त्रसंहृतीर्वाक्यात् क्षिप्रवान् लङ्घि रूपं सर्वत्र तीव्र
सहेत्यादिना वेद् ॥ ३१ ॥

एष्ट्यादि । अक्षः संख्ये युद्धे रेष्टारं हिंसकं हनुमन्तं देवितुं
हिंसितुं शस्त्रसमूहान् आसत् क्षिप्रवान् अक्षुरक्षणे की कीदृशं
एष्टारं दृष्ट्वा शीलं युद्धस्तेत्यर्थात् सोढारं सहनशीलं भृशमत्यर्थं
सोऽपि एविता एषणशीलः सहिता सहनशीलः रोष्टा रोषण
शीलः दधुग्वच्छेदं सहजजडशक्तौ रिपवधे दधुजिष चकारात्
वधे वेम्सचेत्यादिना वेम् ॥ ३१ ॥

शस्त्रैर्दिदेविषुं संख्ये दुद्युषुः परिषं कपिः । अर्हिधिषु
र्यशःकीर्त्तिमीर्त्सुं वृक्षैरताडयत् ॥ ३२ ॥

शस्त्रैरित्यादि । कपिः अर्हिधिषुः यशोवर्द्धितुमिच्छुः परिषं दुद्यु
षुः परिषेण कीर्त्तितुमिच्छुः अर्चं वृक्षैरताडयत् इतवान् कीदृशं
शस्त्रैर्दिदेविषुं कीर्त्तितुमिच्छं कीर्त्तिमीर्त्सुं वर्द्धितुमिच्छुं दिवेरिव नक्ष
त्रधुदृष्ट्वा वित्यस्य च सनीवन्तर्द्धेत्यादिना विभाषितेत् तत्र दिवे
रिडभावपक्षे होः प्रुट् अधेरापृष्ठधामीदितीलं अभ्यासलो
पस्य ॥ ३२ ॥

शस्त्रैरित्यादि । कपिः संख्ये युद्धे वृक्षैरनुमताडयत् अर्चं
कीदृशं शस्त्रैर्दिदेविषुं कीर्त्तितुमिच्छन् ईर्त्सुं वर्द्धयितुमिच्छुं कपिः
कीदृशः परिषेण दुद्युषुः कीर्त्तितुमिच्छुः दिवो धेवेति करणे द्विती
या यशोऽर्हिधिषुः वर्द्धयितुमिच्छुः दिव्यकीडादौ भस्जन्निष्कृ
यूर्धुभरेत्यादिना दवन्तत्वात् सनीवेम् इमाऽभावपक्षे होः प्रुटा
वित्यादिना ऊट् अधुदृष्टौ पूर्वेष्व सनीवेम् भाजनादेरादिर्दि

रित्यकारस्य सादौगवदोऽवेदति रेफस्य च न द्वित्वं अनिमपचे
 स्रपधापामीर्यदति रेर खिलोपस्य अकारभूतव्यायेऽन बोध्यः
 ॥ ३२ ॥

भूयस्तं भिक्षुमाह्वय राजपुत्रं दिदम्भिषुः । अचंस्त
 तः समूर्च्छावान् संश्रिशीषुरभूद्धजं ॥ ३२ ॥

भूयदत्यादि । तं राजपुत्रं अचं भिक्षुं दम्भितुं वक्ष्यपितुमिच्छुं
 भूयः पुनरपि दिदम्भिषुः वक्ष्यपितुमिच्छुः आह्वयगच्छेत्त्यहन् इत
 वान् ततः सोऽस्य मूर्च्छावान् मूर्च्छायुक्तः भव्यमात्मीयं संश्रिशीषुः
 संश्रितुमिच्छुः अभूत् भूतः अच दम्भेः अचतेत्य सनीवन्तर्द्धेतीट्
 अच अचतेरनिट्पक्षे अजहन्नगमांसनीति दीर्घः द्वितीयस्य च
 दम्भदस्य अभावलोपः दम्भेर्हल् ग्रहणस्य जातिपरत्वासिद्धमि
 ति किञ्चे अनुनायिकलोपः एकाचोवदति भव् खरिचेति चत्वं
 ॥ ३२ ॥

भूयदत्यादि । कपिलमघं आह्वय आगच्छ युद्धे इत्युक्त्वा
 भूयः पुनरपि अहन् इतोर्षी कोदधं धीषुं दम्भं कर्तुमिच्छं सच
 दिदम्भिषुः दम्भं कर्तुमिच्छुः ततः ग्रहारानन्तरं सोऽल्लोधजं
 संश्रिशीषुः आश्रितुमिच्छुः सन् मूर्च्छावान् मूर्द्धितोऽभूत् भव्य
 शीत्यादिना दम्भेः अचतेत्य सनीवेम् दम्भेरनिमपचे दम्भेयावि
 ति अचर्द्धत्वं खिलोपस्य अकारनिर्द्देशात् नस्य लोपः स्रभान्त
 सेति दस्य धः अचतेर्षोऽभ्रनिङ्गमामिति दीर्घः ॥ ३२ ॥

आश्रयाद्यः क्षणात्तोलकान् विभक्षुरिव तेजसा ।
रूपा विभक्षिषुप्रख्यं कपिं वाणैरवाकिरत् ॥ २४ ॥

आश्रयेत्यादि । क्षणात् क्षणमात्रेणाश्रयसंज्ञां लब्ध्वा लोकां
जनान् तेजसा क्रोधोत्पन्नेन विभक्षुरिव अथ सकपिं वाणैरवाकिरत्
संज्ञादितवान् कीदृशं विभक्षिषुप्रख्यं अग्नितुल्यं विभक्षिषुः
विभक्षुरिति सनीवन्तर्हेत्यादिना विभाषेद् तत्रानिदृपचे स्तो
रिति सलोपः प्रस्येति षः इदृपचे सकारस्य जन्तुत्वं युक्तम् ॥ २४ ॥

आश्रयेत्यादि । ततोऽद्यः क्षणात् आश्रयं चेतनां प्राप्य
वाणैः कपिमवाकिरत् आकादितवान् कीदृशः तेजसा लोकां
विभक्षुरिव क्रोधलक्षणमत्र तेजः रूपा क्रोधेन विभक्षिषुप्रख्यं
अग्नितुल्यं भस्जन्तीति भस्जेः सनि घेम् ॥ २४ ॥

संयुयूषुं दिग्भोवाणैरक्षं यियविषुर्द्रुमैः । कपिर्माया
मिवाकार्षीर्दृश्यन् विक्रमं रणे ॥ २५ ॥

समित्यादि । वाणैर्दिग्भः संयुयूषुं मिश्रयितुमिदं अक्षं कपिः
द्रुमेर्यियविषुः योतुमिदुर्मायासिवेद्भ्रजालमिवाकार्षीत् कृतवान्
रणे विक्रमं दर्शयन् योतेः सन् सनीवन्तर्धेति विभाषेद् योःपु
यश्चपददत्तौलं अज्ज्ञानगमांसनीति दीर्घः ॥ २५ ॥

समित्यादि । कपीरणे विक्रमं दर्शयन् मायामिव अकार्षीत्
दम्भजालमिव दर्शितवानित्यर्थः कीदृशः द्रुमेरक्षं यियविषुः मिश्र

पुनर्वनं वमश्च कीदृशं पचिभिः पचिभिः बुधित्वा बुधितैर्भूत्वा
अधुवितं कृततिवासं वसतिबुधोरिति ॥ ३६ ॥

पवितरत्वादि । अपिः बुधित्वा बुधितैर्भूत्वा पचिभिर्भूत्वा पूत्वा
आत्मा कलादिकं भुक्त्वा चेत्यर्थात् त्रोटसैरनुगुणैर्वातैः पवितरत्वा
कर्ममः सन् भूयः पुनरपि नदनं वमश्च भगवान् कीदृशं पचिभिः
पचिभिरधुवितं अधिष्ठितं चणं भग्नभावात् पूजः पूजिभवमेति क
नवलोर्वेम् पूजिधुवेत्यादिना बुः पूजिभ्युदितरति आचोवेम् वधिः
बुधेव बुधवसपूजार्थाच्च इतीम् ॥ ३७ ॥

उच्चैरधितसाङ्गुलः शिरोऽधित्वेव संवहन् । इध
दिबुभितं वातैः केशरं वक्रिपिङ्गलं ॥ ४० ॥

उच्चैरत्वादि । उच्चैरुर्ध्वं अधितं पूजितं साङ्गुलं पुण्ड्रं चक्ष
त्रोभनविन्यासेन क्षितत्वात् शिरोऽधित्वेव संवहन् अनसत्वात्
पूजयित्वेव शिरोविधावः अक्षेः पूजायामिति विभाषेद् वक्रिपि
ङ्गलश्च केशरं वटां दधत् विधत् वातैर्विबुभितं आकुञ्चितं
बुभोविमोहनरतीद् विमोहनमाकुलीकरणं ॥ ४० ॥

उच्चैरत्वादि । अपिः कीदृशः उच्चैरधितसाङ्गुलः पुण्ड्रं
अधितं पूजितं साङ्गुलं पुण्ड्रं चक्ष वतचा शिरोऽधित्वेव अन
सत्वात् पूजयित्वेव संवहन् विधावः वातैर्विबुभितं चक्षुलीकृतं
वक्रिवत्पिङ्गलं केशरं दधत् धारणम् रीदृशीवनं वमश्चेति पूर्व्वेवा
नयः बुधवसपूजार्थाच्चागार्थार्थबुभरति इम् नेदित्पूजार्थाच्चो
रिति वक्ष्यमाभावः ॥ ४० ॥

जरित्वेव जवेनान्ये निपेतुस्तस्य शाखिनः । प्रक्षित्वा
विवशानन्यान् बलेनापातयत्तरुन् ॥ ४९ ॥

जरीत्यादि । तस्य कपेर्जवेन वेगेन अन्ये शाखिनः जरित्वेव
जीर्णादव भूत्वा निपेतुः अन्यांस्तरुन् बलेन प्रक्षित्वा हित्वा विव
शान् स्वस्तपत्तवानपातयत् पातितवान् जृम्भोः कीतोऽ ॥ ४९ ॥

जरित्वेत्यादि । अन्ये शाखिनः तस्य कपेर्जवेन वेगेन जरित्वेव
जीर्णादव भूत्वा निपेतुः निपतितवन्तः अन्यान् विवशान् अना
स्तान् तरुन् बलेन प्रक्षित्वा हित्वा कपिरपातयत् पातयामास
जृम्भस्योजिरिति इम्भिमिवेधश्च ॥ ४९ ।

इमित्वापरिसंघातान् आत्वा कपिकेशरी । वनं
चचार कर्त्तव्यमर्त्यन्निव निरङ्कुशः ॥ ४९ ॥

इमीत्यादि । कपिकेशरी हनुमान् परिघहातान् इमित्वा
उपपन्नं गीत्वा अमात्वा अपरिआप्तोभूत्वा वनं चचार उदितो
वेति विकल्पेनेट् निरङ्कुशः निरवयवः कर्त्तव्यम् हेत्यन् मर्त्य
न्निव गर्त्तुकामद्वय सेविषीत्यादिना विभाषेड् ॥ ४९ ॥

इमितेत्यादि । कपिकेशरी हनुमान् प्रचुम्बमान् इमित्वा
मात्रक्षित्वापि अमात्वा अप्रामोभूत्वा वनं कर्त्तव्यम् हेत्यन्
मर्त्यन्निव गर्त्तुकामद्वय निरङ्कुशो निरवयवः वनं चचार

मध्याम दशार्धमे वैमुभरर्त्तपःखेदयोददितान् पूजिष्यदित
इति वेम् कृतोन्नपदिदि नृत्यनृत्ये अनघोर्नृत्यदिति वेम् ॥ ४१ ॥

पारं जिगमिषन् सोऽय पुनरावर्त्यतां दिषां । मत्त
दिरदवद्रेमे वने लङ्घानिवासिनां ॥ ४२ ॥

पारमित्यादि । अथ सकपिर्दिषां पारं जिगमिषन् गन्तुमि
हन् गमेरिट्परस्मैपदेषु पुनरावर्त्यतां प्रतीपोभविष्यतां गच्छ
इतोऽप्रतिषेधः लङ्घः अथमेरिति परस्मैपदं लङ्घानिवासिनां वने
मत्तदिरदवद्रेमे कीडितवान् ॥ ४२ ॥

पारमित्यादि । अथानन्तरं बहूमान् पुनरावर्त्यतां प्रत्या
गमिष्यतां लङ्घानिवासिनां दिषां प्रचूषां पारमन्तं गन्तुं इच्छुः
सन् वने मत्तहसीवरेमे कीडति स्म गमोऽमेवइति गच्छतेरिम्
लङ्घोनेम्येइति लुतेनेम् अतएव ये ॥ ४३ ॥

यद्यकल्पदभिप्रायोयोद्धुं रक्षःपतेः स्वयं । तमप्य
कर्त्तव्यमद्याहं वदन्नित्यचरत्कपिः ॥ ४४ ॥

यद्येत्यादि । रक्षःपतेः रावणस्य स्वयं योद्धुं यद्यभिप्रायो
ऽकल्पत् समपस्यत् ताविकपइति अकारात् अकारेण नेट्
तदा तमप्यहमकर्त्तव्यं लङ्घारयामि अहमयेति एव वदन् कपि

रामचरत् वेद्योचीत्यादिना विभाषेद् अकल्प्यदकार्षमिति
लिङ्गनिमित्तदति सङ् हेतुहेतुमद्भावस्य लिङ्गनिमित्तं ॥ ४४ ॥

यद्येत्यादि । यदि रघुःपतेरावच्छ सखं योद्धुमभिप्राये
ऽकल्प्यत् कल्प्यते तमप्यद्याहमकार्षं अहेत्सं इति वदन् कपि
रचरत् चरति सा हपूकृचकल्पने पूर्ववत् वृतादित्यात् सख
नेम् छतोमपदिदि नृत्कृदिति वेम् ॥ ४४ ॥

इते तस्मिन् प्रियं श्रुत्वा कल्पा प्रीतिं परां प्रभुः ।
तोषोऽद्यैव च सीतायाः परश्चेतसि कल्पयति ॥ ४५ ॥

इतेत्यादि । इते तस्मिन् रघुःपतौ प्रियं श्रुत्वा प्रभुः रामः
परां प्रीतिं कल्पा जनयिता अचान्तर्भावितोऽर्थः धातोरकार्ष
कल्पात् सीतायाश्चाद्यैव चेतसि तोषः परोमहान् कल्पयति संप
त्यते तासिचकूपदतीट्प्रतिषेधः लुटिचकूपदति परसौपदं ॥ ४५ ॥

इतेत्यादि । तस्मिन् रावणे इते सति प्रियं श्रुत्वा प्रभुरामः
परां प्रीतिं कल्पा प्राप्सति नेम्पेयादिति तेनैव यं किञ्च अद्यैव च
अधुनैव च सीतायाश्चेतसि परसौपः कल्पयति भविष्यति पूर्ववत्
वृतादित्यात् सखनेम् इति वदन् कपिरचरदिति पूर्वेषामवयवः
॥ ४४ ॥

आश्रय रावणोऽवोचदथेन्द्रजितमन्त्रिकात् । वने
मत्तइव क्रुद्धो गजेन्द्रः प्रधनेष्वटन ॥ ४६ ॥

आह्वयेत्यादि । अथ रावणः इन्द्रजितमाह्वय अतिक्रमवोचत्
किमवोचदित्याह वने मत्तइव यथा गजेन्द्रो मत्तः कुट्टीवने पथ्य
टन् द्विषामन्नं गतवान् तथा त्वं प्रधनेषु वंशामेष्टन् द्विषा
मन्नं यथायेति वक्ष्यमाणश्लोकेनाश्रयः ॥ ४६ ॥

आह्वयेत्यादि । अथानन्तरं अतिक्रमेणैव इन्द्रजितमा
ह्वय रावणोऽवोचत् उक्तवान् किमवोचदित्याह त्वं कुट्टः यन्
प्रधनेषु युद्धेषु षट् पदभ्रमन् वने मत्तो गजेन्द्रइव द्विषामन्नं
यथायेत्यपिमश्लोकेनाश्रयः मदीभिर्यमिहर्षे नेम्वोशीदिति ईदि
त्वाक्रेम् सुखाद्योदित्यादौ मदवर्जनात् तस्य नः कुध्रुयोकीये
प्रोदितान्नेम् ॥ ४६ ॥

यथाय त्वं द्विषामन्नं भूयोयातासि चासक्तः । शश
वथ जेतुं त्वं देवान् मायाः सस्मर्य संप्रति ॥ ४७ ॥

यथेत्यादि । न केवलं यथाय भूयः पुनरपि यातासि चास्यसि
यातेः तादिनियमात्प्राप्त्येष्टः अचक्षास्यत्यनित्यमिति
प्रतिषेधः तस्य हि तासौ नित्यमनित्यं अजन्ताधातवोऽनुदा
तइति वचनात् देवान् जेतुं त्वमसक्तः वज्रधा मन्त्रव्य मन्त्रोपि
उपदेष्टे त्वतइति यतोऽप्रतिषेधः अकेक्षासौ नित्या नित्यं अकि
ञ्चकान्तरति वचनात् मायास्य कूटयुद्धानि सन्मति युद्धे सस्मर्य
ज्ञातवानसि अतो भारद्वाजस्येतीदप्रतिषेधः ॥ ४७ ॥

अथाद्येत्यादि । असकृत्वारंवारं दिवामन्तं यथाद्य प्राप्तवानसि सृजद्वज्रजिति वेम्त्वं भूयः पुनरपि यातासि च यासासि च वेमेकाजिति नेम्त्वं देवान् जेतुं ब्रह्मव्य भक्तोभूतोऽसि सृजद्वज्रजिति वेम् संयति युद्धे मायावह्नीः सस्यार्थं स्मृतवानसि नेम्त्वं तस्य पुरति नेम् ॥ ४७ ॥

त्वं ससर्जिष्य शस्त्राणि दद्रुष्ठारोऽस्य दुःसहान् । शस्त्रैरादिष्य शस्त्राणि त्वमेव महतामपि ॥ ४८ ॥

मं सेत्यादि । शस्त्राणि त्वं ससर्जिष्य चिप्रावानसि शरीरं दुःसहान् युध्यतः दद्रुष्ठ दृष्टवानसि न पलायितोऽसि विभाषासृजिद्वज्रोपरिति यसि विभाषेष्ट अनिष्टपक्षे सृजिद्वज्रोर्ध्वन्यमकिति पलपुले महतामपि मध्ये त्वमेव शस्त्राणि परकीयानि शस्त्रैः खैरादिष्य जग्धवानसि इत्यर्थव्ययतीनामित्यदेरिष्ट ॥ ४८ ॥

त्वमित्यादि । त्वं शस्त्राणि च ससर्जिष्य चिप्रावानसि सृजद्वज्रेति वेम् दुःसहान्दुःसहान् दद्रुष्ठ दृष्टवानसि पूर्ववदेभ्यत्वात् पक्षेऽनिम् ब्रह्मजिति षड् वर्द्धोकिदिति चतोरः स्वकीयैः शस्त्रैः त्वमेवादितोषः महतामिन्द्रादोनामपि शस्त्राणि आदिष्य मचितवानसि सृजद्वज्रेत्यादौ अदवर्ज्जनामेमुमित्यादिना नियमात् नित्यमिम् ॥ ४८ ॥

स त्वं हनिष्यन् दुर्व्वर्द्धिं कपिं ब्रजममाश्रया । मानाञ्जीराक्षसीर्मायाः प्रस्ताषीर्मा न विक्रमं ॥ ४९ ॥

सलमित्यादि । स तमेवविधः कपिं दुर्बुद्धिं चपलतादुन्निष
जिति मदाश्रया अज शङ्कनोऽस्मदतीट् वसीकामिति सूचयत्वं नो
दाहृतं फलादेश्च हन्ते विषयतात् राक्षसीं मायां मा नाप्तीः
मा न व्यक्तीकुर्वन् अपितु व्यक्तीकुर्वित्यर्थः अज्ञेः विधीतीट् विक्रमं
न मा प्रसावीः मा न प्रादुरभूच्च सुसुधुभरतीट् ॥ ४६ ॥

सलमित्यादि । स एवविधः प्रसिद्धस्तं दुष्टमतिं कपिं हनि
यन् विनाशयिष्यन् ममाश्रया अज गच्छ सख्यर्द्धमदति दम्
राक्षससम्बन्धिनीर्मायामा न अज्ञीः व्यक्तीकरिष्यसि अपि तवश
मेव अन्धूधजिव्यक्तिमतिमचक्षे छदित्वादेमत्वे अन्नाः सेरिमिति
नित्यमिम् विक्रमं मा न प्रसावीः न न प्रसृतं करिष्यसि अपि तव
समेव सुसुधोः सेरितीम् अजवदेति त्रिः मायोगे दमोऽभावः
माटीवेति सदा टी च ॥ ४६ ॥

मा न सावीर्माहास्त्राणि मा न धावीररिं रणे । वा
नरं मा न संयंसीर्नज तूर्णमशङ्कितः ॥ ५० ॥

मानेत्यादि । रणे महास्त्राणि मा न सावीः मत् न प्रसुहि मा
न मुञ्चेत्यर्थः पुप्रसवैश्वर्ययोरित्यस्य रूपं अरींश्च मा न धावीः
मा न कस्यच अपि तु भीषयस्तेत्यर्थः पूर्ववदिदं वा नरं मा न संयं
सीः मा न वधीः समरमेत्यादिना समिटौ समुदाहृभोयमदति
तद् न भवति तत्राकर्षकादिति वर्तन्ते यतएवं तस्मादशङ्कित
तूर्णमज ॥ ५० ॥

मानेत्यादि । महास्त्राणि मा न धावीर्न न सन्धास्त्राणि अपि तु
सन्धानं करिष्येव रणे अरिं वधुं मा न धावीर्न न कम्बिष्यति
अपि त्ववश्यमेव वानरं मा न संबन्धीः बद्धुं न न करिष्यति अपि त्व
वश्यमेव तस्मात्तं निर्भयः सन् तूष्णीं ब्रीहं व्रज गच्छ धुञ्जसन्धाकोट
पोडामन्त्रे धुञ्जकन्त्रे आम्नां सुसुधोः खेरितीम् यमौ उपरते
संपूर्णो बन्धनार्थः यमरमेति इत्यनौ विन्यस्येतादौ अयन्तौ
समायमदिति न सं कर्तुः फलवत्ताभावात् इति रावणोऽवोच
दिति पूर्वेषु सम्बन्धः ॥ ५० ॥

अनंसी चरणौ तस्य मन्दिरादिन्द्रजिह्वजन् । गते
तस्मिन्नुपारंसीत् संरम्भाद्रक्षसां पतिः ॥ ५१ ॥

अनमित्यादि । एवमुक्तद्वन्द्वजित् मन्दिरात् व्रजन् गमिष्यन्
वर्त्तमानसामीप्ये वर्त्तमानवदिति खट् तस्य पितुश्चरणवर्त्तमानं
गतवान् पूर्ववत्सगिटौ गते तस्मिन् रक्षसां पतिः रावणः संरम्भात्
क्रोधात् उपारंसीत् निवृत्तवान् पूर्ववत्सगिटौ रमेरुपाद्येति तिप्
॥ ५१ ॥

अनंसीदित्यादि । एवमुक्तद्वन्द्वजित् मन्दिरात् व्रजन् गच्छन्
तस्य रावणस्य चरणौ अनंसीत् प्रणनाम तस्मिन्निन्द्रजिति गते
सति रक्षसां पतीरावणः संरम्भात् क्रोधात् उपारंसीत् निवृत्तः
उभयत्र यमरमणमेति इत्यनौ ॥ ५१ ॥

इन्द्रजिह्विकमाभिज्ञो मन्वानो वानरं जितं । संसि
क्षयिष्यमाणोऽगान्नायां व्यञ्जिजिघर्षिषः ॥ ५२ ॥

इन्द्रेत्यादि । वानरं जितं मन्वानोऽवगच्छन् यतो विक्रमाभिघ्नः
अगत् गतवान् दिवः प्रभून् विष्णुविषमाक्षः उपहसितुमिच्छन्
पूर्ववत्सरति तत् मायां यच्चिजिषुः यत्कीकर्तुमिच्छुः स्मिपूरु
अवापनीतोऽ् तत्रास्तेर्नन्नादिति नकारोऽनक्षिप्यते ॥ ५२ ॥

इन्द्रजितेत्यादि । इन्द्रजित् स्वविक्रमाभिघ्नः अतएव वानरं
जितमभिभूतं मन्वानो जानन् दिवः प्रभोः संविष्यविषमाक्षः
उपहसितुमिच्छुः सन् मायां यच्चिजिषुर्यत्कीकर्तुमिच्छुः सन्
अगत् गतः स्मिपूरुक्त्यादिना स्मिरोऽन्वयः समदम् दिव
रति सम्पन्ने षड् ॥ ५२ ॥

अगत्पिपविषुर्वीयुः कल्पान्तद्वय दुर्धरः । लोकानां
मिश्रिषोस्तुल्यः कृतान्तस्य विपर्यये ॥ ५३ ॥

अगत्यादि । कल्पान्ते युगान्ते वायुरिव दुर्धरः अगत्पिपविषुः
पवितुमुत्चेष्टुमिच्छुः विपर्यये विनाशकाले लोकानामिश्रिषोः भव
यितुमिच्छो कृतान्तस्य तुल्योऽगादिति पूर्वैव सम्पन्नः पूर्ववदिट्
॥ ५३ ॥

अगदित्यादि । कीदृशः अगत् भुवनं पिपविषुः पवितुमुत्चे
ष्टुमिच्छुः कल्पान्ते वायुरिव दुर्धरः धर्तुमशक्यः विपर्यये अगतां
विनाशकाले लोकान् आमिश्रिषोः आमुमात्मवात्कर्तुमिच्छोः
कृतान्तस्य यमस्य तुल्यः ईदृशइन्द्रजिदगादिति पूर्वैवाम्पन्नः

पूङ्गवोऽपि अशुभवातिसंहत्योः आभ्यां सनः स्निग्धपूङ्गव्यादिना
दम् चाग्निशिषोर्भक्षयितुमिहोरिति केचित् तत्र साधु सूत्रे अशु
द्वत्यूदनुबन्धनिर्देशात् ॥ ५२ ॥

वने चिकरिषोर्वृक्षान् बलं जिगरिषुः कपेः । लस
दिचित्रश्लौघः संग्रामोमूर्तिमानिव ॥ ५४ ॥

वनद्वत्यादि । वने वृक्षांश्चिकरिषोः विक्षेपुमिहोः कपेर्वलं
सामर्थ्यं जिगरिषुः अपनेतुमिहोः लस्योद्गमस्तात् सनि ग्रहगुहो
त्येति प्रतिषेधे प्राप्ते दद्यानिवेतिविकल्पे किरस्वपश्चभ्यदतीद् किर
तेरिटो दीर्घत्वं नेहन्तीति न दीर्घः लसन् प्रोभमानोविविधोवज्र
प्रकारः शस्त्राणामाधुधानामोघः समूहोयस्य समूर्तिमान् शरी
री संग्रामद्वय दम्भजिदगादिति पूर्वेषामवयवद्वयार्थः ॥ ५४ ॥

वनेद्वत्यादि । पुनः कीदृशः वने वृक्षान् चिकरिषोर्विक्षेपु
मिहोः कपेर्वलं सामर्थ्यं जिगरिषुर्भक्षयितुं नाशयितुमिहोः ल
सन् दीप्यमानोविचित्रो नानाविधः शस्त्रसमूहोयस्य मूर्त्तिः संग्राम
द्वय दम्भजिदगादिति पूर्वेषां सम्बन्धः कृशविक्षेपे गृशनिगरणे
आभ्यां सनः पूर्ववदिम् ॥ ५४ ॥

रोदिति स्तेव चायाति तस्मिन् पक्षिगणः शुचा ।
मुक्तकण्ठं दतान् वृक्षान् बन्धून् बन्धोरिवागमे ॥ ५५ ॥

रोदीत्यादि । तस्मिन्निहिति आधात्यागइति सति पक्षिगणः
इतान् वृक्षान् कपिमाश्रितान् वृक्षा शोकेन मुक्तकण्ठं वृक्षं
नामयाहं रोदिति खेव रुदितवानिव नामयहसपूर्व्या रोदन
क्रियया व्याप्यमानत्वात् वृक्षाणां कर्णसंज्ञा रुदादिभ्यो दीट् वन्धून्
बन्धोरिव यथा बन्धोरागमने कश्चित् वन्धून् रोदिति ॥ ५५ ॥

रोदितोत्यादि । तस्मिन्निहिति आधाति आगच्छति सति
पक्षिगणः वृक्षा शोकेन मुक्तकण्ठं वृक्षं यथास्थानया इतान्
हनूमता विनाशितान् वृक्षान् रोदिति खेव क्रन्दति खेव यथा
बन्धोरागमे लोको इतान् वन्धून् रोदिति वृक्षं रोदनक्रियायां
रुदिःसकर्मकः रुद्धोवोहसखेतीम् हनलौगतौवधे रोदित्वा
खेम् ॥ ५५ ॥

आश्वसीदिव आयाति तद्देगपवनाहतं । विचित्रस्त
वकोद्भासि वनं लुलितपक्षवं ॥ ५६ ॥

आश्वेत्यादि । तस्मिन्नायाति वनं तद्देगपवनाहतं यत् आश्व
सीदिव सञ्जीवितमिव लङ्घि रूपं यतोविचित्रस्तवकोद्भासि लुलि
तपक्षवस्तु जातं पूर्व्ववदिट् ॥ ५६ ॥

आश्वसीदित्यादि । तस्मिन्नायाति सति वनस्त आश्वसीदिव
सञ्जीवितमिव श्वसद्गुप्राशने घो रुदाश्वसीति ईम् कीदृशं तस्य
हनूमतोवेगवायुना आहतं आश्वस्ततामाह विचित्रेण स्तवको
द्भासमानं यदादित्वाखेम् लुलितं मनोहरं पक्षवं वस्तु य
तथा ॥ ५६ ॥

न प्राणिषि दुराचार मायानामीश्वरे न च । नेडिषे
यदि काकुत्स्थं तमूचे वानरोवचः ॥ ५७ ॥

इतीडधिकारः ॥

नम्रेत्यादि । वानरस्तमागच्छन्तमिदं वचनमूचे हे दुराचार
न प्राणिषि न जीवसि अत्रचेत्यस्य रूपं पूर्व्ववदिदं अनितेरिति
कथं न च मायानामीश्वरे नेत्रिता भवसि ईशः सदति इदं अधी
गच्छति कर्मणि षष्ठी यदि काकुत्स्थं नेडिषे न सौमि ईडजनोर्ध्वे
चेत चकारात्सेचेतीदृ । इतीडधिकारः ॥ ५७ ॥

नम्रेत्यादि । वानरोऽनूमानं तमिन्द्रजितं वचज्जचे किं वच
इत्याह हे दुराचार तं काकुत्स्थं यदि नेडिषे न सौमि तदा न
प्राणिषि न जीवसि न च मायानामीश्वरे मायानामीश्वरो न भवि
ष्यसि माया यथेष्टं न च विनियोग्यसे इति वा कर्मणि षष्ठी धातु
नामनेकार्थत्वात् विनियोगार्थता वर्त्तमानसामीप्येऽपि वर्त्तमान
वदिवक्ष्यत इति न्यायात् सर्व्वत्र की अनुप्राणने इन्द्रोऽय इति इमं
ईडलङ्कृतौ आभ्यां सध्वोरस्येति इमं । इतीडधिकारः ॥ ५७ ॥

ससैन्यश्चादयन् संख्ये प्रावर्त्तिष्ट तमिन्द्रजित् ।
शरः सुरप्रैर्मायाभिः शतशः सर्व्वतोमुज्जः ॥ ५८ ॥

इदानीं विसर्जनीयस्य सदस्यधिकृत्याह । समेत्यादि ।
इन्द्रजित् ससैन्यः समस्तः तं दानरं सर्व्वतः शरैः सुरप्रः भक्षैः

आदयन् मुञ्जः चर्च मायाभिः प्रतप्तोऽनेकधा संख्ये प्रावर्त्तिष्ट
 प्रवृत्तः लुब्धं रूपं तत्र ससैन्यम् आदयन् इति विसर्जनीयस्य सदति
 सत्वं हकारे परे सुत्वं ग्ररैः चुरप्रैरिति सत्तापवादः प्रपरोत्तरि
 विसर्जनीयस्य विसर्जनीयः विसर्जनीयस्य विकारनिवृत्त्यर्थः माया
 भिः प्रतप्तः सर्वत इति वाचरोति विकल्पः विसर्जनीयः सका
 रोवा ॥ ५८ ॥

अतः परं विसर्जनीयसत्ताधिकारः । सकारपदमादेशमा
 धोपलक्षणं स्वमते विसर्ज्यधिकारः । ससैन्य इत्यादि । इन्द्रजित्
 ससैन्यः सैन्यैः सह ग्ररैः चुरप्रैश्च सर्वतोमुज्ज्वारंवारं तं वानरं
 आदयन् संख्ये युद्धे मायाभिः प्रतप्तः प्रतप्तं प्रतप्तं वारान् प्रावर्त्तिष्ट
 प्रवृत्तः ससैन्यम् आदयन्वित्यत्र वेः सोऽब्रवन्ते कृते इति विसर्गस्य
 सः सुसुभिरिति तात्पर्यात् ग्ररैः चुरप्रैरित्यत्र कस्यपफयोर्मुन्या
 वित्यस्य न विषयः अत्र सन्त इत्यस्यानुवर्त्तनात् विभक्तियत्ययेन
 अत्र सन्तयोरिति कस्यपफयोर्विशेषणात् परे तु वषपरयोः स्याज्जि
 च न स्यादिति जिह्वामूलोपनिषेधं वषपरयोर्न स्यादित्यनेन उप
 ध्यानीयनिषेधश्चाज्जः चुरप्रैर्कायाभिरित्यत्र रिचोऽवेदति विसर्ग
 स्य रेफः यद्यपि रवेदति कृते इष्टसिद्धिः स्यात्तथापि इष इति
 कृतस्य साफल्यमाह देवीदासचक्रवर्त्ती यथा कचिदपवादविषये
 ऽप्युत्सर्गोऽपि प्रवर्त्तत इति न्यायात् अभोभगोऽभोभोऽवेसुवित्या
 दिसु चविषये प्रवृत्त्याशङ्कानिरासः तेन हि न्यायेन दधिना पति
 नेत्यादिसिद्धं मायाभिः प्रतप्त इत्यत्र प्रसिद्धसित्यस्य विषयः सर्व
 तोमुज्ज्वरित्यत्र अतोऽद्वयुरित्यस्य विषयः ॥ ५८ ॥

वानरः कुलशैलाभः प्रसङ्गायुधशीकरं । रक्षसा
शान् यशस्कास्यस्तमस्कल्पानदुद्रुवत् ॥ ५८ ॥

वानेत्यादि । वानरः कुलशैलाभः संग्रामे स्त्रिरत्नात् आयुध-
शीकरमिव नैरन्तर्येण पतनात् प्रसङ्गाभिभूय कुःपैः कःपै-
चेति जिह्वामूलोद्योपधानोद्यौ रक्षसाभ्यान् कुत्सितराक्षसाम्
पाप्येषाम्प स्तार्थिका अपि प्रकृतितोत्तिङ्गवचनान्यतिवर्तन्ते यत्र
स्कास्यन् आत्मनो यत्र दहन् अत्र तकारे परतो न म्बन्धप्रधानमिति
मुलं विसर्जनीयसकारौ च पूर्वस्थानुनासिकः तमस्कल्पान् ईष-
दसमाप्तमसः कुःप्रारपवादः सोपदादाविति सकारः तत्र
पात्रकल्पकाम्येविति परिगणनं अदुद्रुवत् टौकते स णि श्रीत्या-
दिना चङ् ॥ ५८ ॥

वानरद्वयादि । वानरः कुलपर्वततुल्यः क्षीररहितत्वात्
आयुधं शीकरमिव नैरन्तर्येण पतनात् प्रसङ्गं सोढ्वा रक्षसा-
भ्यान् कुत्सितराक्षसि अदुद्रुवत् टौकते स द्रावितवानित्यर्थः द्रुग-
तौ टौ जिश्रिभुद्रुकमदति अह् कोदृशः यत्र स्कास्यन् आत्मनो
यत्र दहतीति लोकास्यक्खेच्छायामिति काम्यक् ततः शब्दः
कीदृशान् तमस्कल्पान् अन्यकारतुल्यान् त्यादेशीनेदति कल्पः
कुत्सितानि रक्षांसि रक्षसाभ्याः पात्रः कुसायामिति पात्रः पुंस्त्व-
मभिधानात् राजानमिच्छति राजीयतीत्यादिषु नोऽनुपेधावि-
त्यनेनैवेष्टिसिद्धौ नलोपार्थं नलोपक्यडेदति हतं ज्ञापयति लुप्तवि-
भक्तिकस्य विरामाश्रितकार्यस्थानित्यमिति तेन रक्षसाभ्यादिषु

विसर्गाभावः किम्वा रक्षसाभ्रादयोमगीवादितात्पिङ्गाः किम्वा
सेतुकस्यपक्षेवेत्यस्य योगविभागात् वाग्रब्दस्य व्यवसायविज्ञात
पात्रकाम्यकल्पेषु विसर्गस्य नित्यं सकारः ॥ ५६ ॥

धनुस्याग्रभृतः संख्ये ज्योतिष्कल्पोरुकेसरः । दुधाव
निर्नमस्कारान् राक्षसेन्द्रपुरस्कृतान् ॥ ६० ॥

धनुरित्यादि । धनुष्याग्रभृतः कुक्षितधनुर्धरान् राक्षसान्
ज्योतिष्कल्पोरुकेसरः अग्नितुल्यवृक्षसटोवानरः रक्षःपदंति
पात्रादिव्येव विसर्जनीयस्य वत्सं दुधाव कल्पितवान् यस्याजिनं
मस्कारान् अग्रणामान् राक्षसेन्द्रेणैन्द्रजिता पुरस्कृतान् अग्रतः
स्थापितान् नमस्तुरसोर्गत्योरिति विसर्जनीयस्य सकारः रक्षस
पत्तस्य तु विसर्जनीयस्य स एवाधिक्रियते तत्र नमःशब्दस्य साक्षा
त्प्रभृतिषु पाठात् पुरःशब्दस्य पुरोऽव्ययमिति गतिसंज्ञा ॥ ६० ॥

धनुरित्यादि । वानरः संख्ये युद्धे तान् राक्षसान् दुधाव कल्पि
तवान् धून्जकस्य ठी कीदृशान् धनुष्याग्रभृतः निन्दितधनुर्ध
रान् पूर्ववत्पात्रः निर्नमस्कारान् नमस्कारवर्जितान् अग्रप्रक्षाला
नित्यर्थः राक्षसेन्द्रपुरस्कृतान् ऐन्द्रजिताऽग्रतः स्थापितान् कीदृशः
ज्योतिष्कल्पोरुकेसरः अग्नितुल्यवर्षविपुलसटः पूर्ववत् कल्पः
सर्वत्र पूर्ववत् विसर्गाभावः वेःसकारोवा तस्यैवात्परस्य सस्य
वत्समभिनिव्यतन्वदत्यत्र व्याख्यातं ॥ ६० ॥

स्वामिनो निष्क्रयं गन्तुमाविष्कृतबलः कपिः । रराज
समरे शत्रून् घ्नन् दुष्कृतवहिष्कृतः ॥ ६१ ॥

स्वामीत्यादि । स्वामिनः सुग्रीवस्य निष्क्रयमानृष्यं गन्तुं
शत्रून् घ्नन् विनाशयन् कपिः समरे रराज आविष्कृतबलः प्रकटि-
तसामर्थ्यः दुष्कृतवहिष्कृतः दुष्कृतं पापं वहिःकृतमनेनेति वाहि-
ताभ्यादिषु द्रष्टव्यं सर्वत्र दण्डदुपधस्य चेत्यनेनाप्रत्ययविसर्ग-
नीयस्य सत्त्वं ॥ ६१ ॥

स्वामीत्यादि । कपिः समरे संग्रामे शत्रून् घ्नन् विनाशयन्
रराज दीयते स्म कीदृशः स्वामिनः सुग्रीवस्य निष्क्रयमानृष्यं
गन्तुं आविष्कृतं प्रकाशितं बलं सामर्थ्यं येन तादृशः दुष्कृतेन
पापेन वहिष्कृतस्तत्तः निष्पाप इत्यर्थः दुष्कृतं वहिष्कृतं चेने-
ति वा पूर्वनिपातस्यानियमात् कश्चित् कान्तस्य परनिपातः आहि-
ताभ्यादेवेति परः दुर्भिराविर्वहिः प्रादुस्तुरापः कक्षपफेदति
परसूत्रदर्शनात् निष्क्रयादिषु सेतुकक्षपफेवेत्यस्य शास्त्रस्य
व्यवस्थावाचिन्तात् नित्यं सकारो बोध्यः विकल्पेऽपि न सतिः दुःखं
दुष्कृतमेति द्विरूपदर्शनात् मूर्द्धन्यवत्त्वं पूर्ववत् ॥ ६१ ॥

चतुष्काष्ठं क्षिपन् वृक्षान् तिरस्कुर्व्वजरीवणे । तिर-
ष्कृतदिगाभोगोददृशे वज्रधा धमन् ॥ ६२ ॥

चतुरित्यादि । चतस्रः काठादिभ्यो यस्मिन् सेपस्य इति क्रिया
विशेषणं पूर्ववत् षत्वं चतसृषु दिक्षु वृक्षान् रणे भ्रमन् एकोऽपि
वज्रधा दहन्ने दहः कपिः क्षिपन्निति तौदादिकः अरीक्षिरस्कुर्वन्
अभिभवन् तिरस्कृतदिगाभोगः अपनीतदिमिस्सारः तिरस्यो न्यत
रस्थामिति पञ्चे षत्वं ॥ ६२ ॥

चतुरित्यादि । स एकः कपीरणे भ्रमन् वज्रधा दहन्ने जने
रित्यर्थात् किङ्कुर्वन् चतुष्काष्ठं वृक्षान् क्षिपन् चतस्रः काठादिभ्य
आधारत्वेन यस्मिन् सेपसे क्रियाविशेषणमिदं चतसृषु दिक्षु
वृक्षान् क्षिपन्नित्यर्थः अरीन् शत्रून् तिरस्कुर्वन् अभिभवन् तिर
स्कृतदिगाभोगः आच्छादितदिमिस्सारः पूर्ववदिभाषया विष
गोस्व सकारः ॥ ६२ ॥

दिष्कुर्वतां चतुष्कुर्वन्नभिघातं न गैर्दिषी । बहिष्क
रिष्यन् संग्रामाद्रिपून् ज्वलनपिङ्गलः ॥ ६३ ॥

दिष्कुर्वेत्यादि । असौ कपिराटोदिति वक्ष्यमाणेन सम्बन्धः
कीदृशः दिष्कुर्वतां दौ वारावभिघातं कुर्वतां दिषां चतुष्कुर्वन्
चतुरो वारान् न गैर्वृक्षैरभिघातं कुर्वन् दिक्षि चतुरिति क्लोऽर्थ
इति विवर्जनीयस्य वा षत्वं अरीन् संग्रामाद्बहिष्करिष्यन् अपने
यामोति रसुयोः सामर्थ्यदिति विवर्जनीयस्य षत्वं पञ्चे सामर्थ्यं चाप
क्षेपेनानैकार्थीभावः बहिष्करिष्यन्निति दयोः परस्परव्यपेक्षनात्
॥ ६३ ॥

दिरित्यादि । असौ कपिराटोदित्ययिमस्योक्तोनाम्नः किङ्कुर्वन्
दो वारौ अभिघातं कुर्वतां दिषां नगैः पर्वतैश्चतुरोवारान् अभि
घातं कुर्वन् दिक्ष्वित्युक्तोऽर्थे इति सूत्रेण विभाषया कस्मा
दित्याद्वपद्वयमिति परः स्वमते हस्तीपाशावित्यादिना साक्षा
दादित्यात् वा समासः । समासे सेतुकखेति रूपद्वयं निर्विरोधं
एवमसमासेऽपि कस्यपफेवेत्यस्य योगविभागः कार्यः समासपक्षे
षत्वं व्याख्यातमेव असमासेऽपि किलादित्यस्य योगविभागात्
षत्वं मनीषादित्यादा संयामात् अरीन् शत्रून् वहिष्करित्वान्
पूर्णवत् वेःषः पक्षश्च ज्वलनवत् वज्रिवत् पिङ्गलः ॥ ६२ ॥

ज्योतिष्कुर्वन्निवैकोऽसावाटीत् संख्ये परार्द्धवत् ।
तमनायुष्करं प्राप शक्रशत्रुर्धनुष्करः ॥ ६४ ॥

ज्योतिरित्यादि । एकोऽपि ज्वलनपिङ्गलः ज्योतिष्कुर्वन्निव
अग्निं दीपयन्निव पूर्ववत्पक्षे विसर्जनीयस्य षः परार्द्धवत् दिव्य
इव परार्द्धोद्युक्तः ब्रह्माष्टसम्बन्धिन ऊर्ध्वभागस्योत्कृष्टत्वात्
तत्र भवदिति परावराधमेति यत् संख्ये संयामे आटीत् परि
चक्राम इटइटीति सिचोलोपः तं वानरमनायुष्करं प्राणाय
चारिणं शक्रशत्रुरिद्धजित् प्राप प्राप्तवान् धनुष्करः धनुः करे
षस्येति नित्यं समासेत्यादिना षत्वं ॥ ६४ ॥

ज्योतिरित्यादि । एकोऽसौ कपिः संख्ये परार्द्धवत् अत्युत्क
ृष्टसंख्याविशेषावच्छिन्नवत् ज्योतिष्कुर्वन् आटीत् परिचक्राम

परार्थवत् दिव्यवदिति जयमङ्गला तं कपिं ब्रह्मचरिभूजित्
प्राप कीदृशं न आधुः करोतीत्यनाद्युक्तरं कीदृशः धनुः करे यथा
व तथा पूर्ववद्देवः यत्नश्च दसुसकयोः कथपफयोर्द्वित्यमितिपरः
॥ ६४ ॥

अस्यन्नरुष्करान् बाणान् ज्योतिष्करसमद्युतिः ।
यशस्करोयशस्कामं कपिं बाणैरताडयत् ॥ ६५ ॥

अस्यजित्यादि । बाणानरुष्कराश्च यशजनकान् दिवाविभेत्वा
दिना टः अस्यन् क्षिपन् ज्योतिष्करसमद्युतिः ज्योतिष्कररुषीक्षः
आदित्यः कृजोहेलित्यादिना टः तेन तुल्यइत्यर्थः पूर्ववत् पूर्व
यशस्करोयशोजननशीलः दन्जिद्यशस्कामं यशसि कामोऽस्येति
तं कपिं बाणैरवाकिरत् अताडयत् अतः कृकमोत्यादिना न व्यथ
विवर्जनीयस्य सत्वं ॥ ६५ ॥

अस्यजित्यादि । दन्जिदरुष्करान् यशजनकान् बाणान्
अस्यन् क्षिपन् बाणैः कपिमताडयत् ज्योतिष्करस्य सूर्यस्य समा
द्युतिर्यस्य यशस्करोयशोजननशीलः कीदृशं कपि यशस्कामं य
शसि कामोयस्य सूर्यस्य पूर्ववद्देव इत्यात्पलस्य अरज्योतिर्ब्रह्म
करोतीति सकुटः ॥ ६५ ॥

चकाराधस्यदं नासौ चरन् वियति मारुतिः । मर्मा
विक्रिस्तमस्काण्डैर्विध्यमानोऽप्यनेकधा ॥ ६६ ॥

इति सत्वाधिकारः ।

चकारेत्यादि । असौ मारुतिर्विचयति चरन् अधस्यदं पृथिव्यां
पदं न चकार अधस्यदमिति मयूरव्यंसकादित्यासः कस्यादिपु
चेति यत्नं मर्काणि विध्यन्तीति किप् नहिदतीत्यादिना पूर्वपदस्य
दीर्घत्वं । इति वत्वसत्वाधिकारः ॥ ६६ ॥

चकारेत्यादि । असौ मारुतिर्हनुमान् विचयति आकाशे
चरन् मर्काणि विध्यन्तिः कालायस्यचटितत्वात् तमस्तुतैः काण्डैः
अरैरनेकधाविध्यमानसाद्यमानोऽपि अधस्यदं पृथिव्यां पदं न
चकार पूर्ववदेः सः अधःशिरसोऽपदे तमस्तु काण्डे नित्यं विस
र्जस्य चकारइति परः । इति विसर्जनीयसत्वाधिकारः ॥ ६६ ॥

पुरुहन्तद्विषोर्धूर्ध्वं युक्तानक्षस्य वाजिनः । आयूंषि
त्वक्षु निर्भिद्य प्राभञ्जनिरमोचयत् ॥ ६७ ॥

इतः प्रभृति अपदान्तस्य मूर्धन्यदत्यधिकृत्याह । पुरुहन्तेत्यादि ।
पुरुहन्तद्विषदन्त्रजितः सम्बन्धिनोयानस्य रथस्य धूर्ध्वं युक्तान्
वाजिनः त्वक्षु चर्मसु निर्भिद्य प्राभञ्जनिरमोचयत् आयूंषि जीवितानि
अमोचयत् त्याजितवान् धूर्ध्वं तच्छिति आदेशप्रत्यययोरिति वः
प्रत्ययसकारत्वात् तच्च हि इण्कोरिति वर्तते परेण च णकारेण
प्रत्याहारः आयूंषीति मुविसर्जनीयेत्यादिना सहेःषाट्सुः इति
हन्द्वाविषयत्वाच्चादाहतं ततः हन्द्वा वि सदइति लिप्रत्ययस्य
विधानात् एवञ्च एतन्नाषाड्विषइति पाठान्तरमयुक्तं ॥ ६७ ॥

अस्य मूर्धन्यसत्वाधिकारः । पुरुहन्तेत्यादि । प्रभञ्जनस्यापत्य
हनुमान् पुरुहन्तद्विषः प्रकम्पचोर्मघनादस्य यानस्य रथस्य धूर्ध्वं

भारेषु युक्तान् वाजिनोऽयान् लघु चर्मसु निर्भिद्य आद्येषु अमौ
 चयत् त्याजयामास घोऽजौऽनेरिति सूत्रे उपसर्जनोभूतार्थाग्रपि
 शब्दार्थादयोऽष्टान्ते इति तु प्राप्त्यर्थो निर्बहोः प्रतिषेधेन ज्ञापि
 तं तेन वाजिनां प्रयोज्यानां कर्मत्वं अत्र हि मुचिर्भुक्तिपूर्विकायां
 गतौ वर्तते अतएवामौ चयत् मोचनेन भवान्तरमगमयदित्यर्थः
 किंसादित्यादिना धूर्जित्यत्र रेफात् आयुषीत्यत्र मुविच्यवधानेऽपि
 तस्थित्यत्र ककारात् सस्य षत्वं पुरुङ्गतेत्यत्र घृतनाषाडिति
 कश्चित्पाठः ॥ ६७ ॥

सुषुपुस्ते यदा भूमौ रावणिः सारथिं तदा । आह
 र्तुमन्यानशिषत् प्रोषितचासकर्कशः ॥ ६८ ॥

सुखित्यादि । ते यदा भूमौ सुषुपुः निषेदुः आदेशसकार
 तात्पूर्ववत् षत्वं तदा रावणिरन्यानशानाहर्त्तुमानेतुं सारथि
 मशिषत् आदिष्टवान् सतिंशास्तीत्यङ् आसददुङ्घलोरिति
 इकारः शासिवसीति षत्वं प्रोषितचासः प्रोषिताशमादुपगत
 भयः कर्कशश्च रौद्रः प्रोषितइति वजादित्वात्समसारणं षत्वं
 पूर्ववत् ॥ ६८ ॥

सुषुपुरित्यादि । ते वाजिनोऽयदा भूमौ सुषुपुः निषेदुः त्रिव्य
 यौग्ये आद्यादिष्णइति मूर्द्धन्यस्य दन्त्यत्वं ततः किंसादिति सस्य
 छतत्वात् षत्वं तदा तस्मिन् काले रावणस्त्रापत्यमिन्द्रजित् अन्या
 मशानाहर्त्तुं सारथिं अशिषत् आदिष्टवान् कीदृशः प्रोषितोऽपग

तस्माद्यस्येति वज्रग्रीहिः सचासौ कर्कशयेति पञ्चात्कर्षधारयः
ग्रीहितचासिन कर्कशोवा आसौः आसलिद्युदिति ऊः आसुडिति
इत् वसेः बुधवसेति तस्य इम् यहस्रपाद्योरिति जिः किखादि
त्यादौ आसवसेति पत्वं ॥ ६८ ॥

प्रतुष्टुषुः पुनर्युद्धमासिषञ्जयिषुर्भयं । आतस्थौ
रथमात्मीयानुत्तिसाहयिषन्निव ॥ ६९ ॥

प्रलित्यादि । अस्याआनीताइति पुनरपि युद्धं प्रतुष्टुषुः प्रसौ
तुमारभुमिक्तुः सन् अज्जह्नगमांसनीति दीर्घः सनाशंसभिचउः
वलोकेति षट्प्रतिषेधः रथमातस्थौ आरूढवान् भयमासिषञ्ज
यिषुः संक्षेपयितुमिक्तुः हनूमता तत्र सौतेः सनि पत्नभूते सञ्जो
सौतिष्ठोरिति अभ्यासादुत्तरस्य पत्वं आत्मीयान् भृत्यानुत्ति
साहयिषन्निव उत्साहयितुमिच्छन्निव युध्यध्वमिति सौतीत्यादिना
पत्वे प्राप्ते सःस्त्रिदित्यादिना षकारस्य पत्वं ॥ ६९ ॥

प्रतुष्टुषुरित्यादि । इन्द्रजित् पुनः सञ्जीभूतं रथमातस्थौ
आश्रितवान् कीदृशः युद्धं प्रतुष्टुषुः प्रसौतुमारभुमिक्तुः भयं
आसिषञ्जयिषुः हनूमतोभयमासञ्जयितुं संक्षेपयितुं इक्तुः आत्मी
यान् अनुसरान् उत्तिसाहयिषन्निव उत्साहयितुमिच्छन्निव
निस्त्रोःस्त्रिदित्यादिना पत्नभूते सनि स्त्रेः पत्वं तत्रैव सहवर्जनात्
उत्तिसाहयिषन्नित्यत्र न पत्वं ॥ ६९ ॥

वसान्यभिषिषिचन्तं तरुभिः कपिवारिदं । विजिगीषुः
पुनश्चक्रे व्यूहं दुर्जयमिन्द्रजित् ॥ ७० ॥

वसन्त्यादि । कपिवारिदं कपिं वारिदमिव वसान्यभिषि
षिचन्तं तरुभिः अभिषेक्तुं ह्यादयितुमिच्छन्तं स्यादित्यभ्यासेत्या
दिना तु सकारस्याभ्याससकारस्य च पत्वं तमेवंविधं कपिं
विजिगीषुर्विजितुमिच्छुः इन्द्रजित् समुत्तिष्ठोर्जेरिति कृतं पुनर्यहं
वसन्निवेशं दुर्जयाख्यं चक्रे हस्त्यादिभैरविकानां मण्डलस्थित्या
विरच्यते ॥ ७० ॥

वसानीत्यादि । तरुभिर्वसानि अभिषिषिचन्तं ह्यादयितुमि
च्छन्तं अतएव कपिं वारिदमिव जेतुमिच्छुरिन्द्रजित् पुनर्व्यूहं
वसन्निवेशं चक्रे दुर्जयं जेतुमग्रकं व्यूहस्य कपेर्वा विभेषणं अभि
पूर्वषिषः सनः पत्वे जिह्वोः खेरिति निबन्धेन किलादित्यादिना
गीकइति इत्यादिना च प्राप्तं पत्वं वाच्यते प्रकृतेर्भाषितत्वात् गी
कइत्यादिना खेः सकारस्यापि न पत्वमिति केचित् जिह्वोः खेरि
त्यनेन खिनिमित्तं पत्वं वाच्यते तेन प्रकृतेः सस्य न पत्वं खेसु गीक
इत्यादिना पत्वं भवत्येवेति केचित् वस्तुतस्तु पत्वभूते सनि
खिनिमित्तस्यैव पत्व निषेधः नतु गिनिमित्तस्य तेनोभयत्र गीक
इति पत्वं ॥ ७० ॥

अभिष्यन्तः कपिं क्रोधादभ्यषिच्चन्निवात्मनः । संप्र
सारसमुद्भूतैरत्तैः कोष्णैरुच्छ्रुतैः ॥ ७१ ॥

अभीत्यादि । राक्षसाः क्रोधादात्मनोऽभिव्यक्तः अन्तं
नयन्तः योऽन्तर्कर्षणीत्यस्य वृत्तिरि श्रोतःश्रुतीत्योकारलोपः उप
सर्गादिति षत्वं सप्तहारसम्भूतैः रक्तैः कोष्ठीरोषदुष्णैः अरुच्युतैः
प्रणास्त्रिगैः कपिमभ्यपिच्छन्निव अभिषिक्तवन्त इव छत्रि रूपं
प्राप्तितादद्वावायेऽपीति षत्वं ॥ ७१ ॥

अभीत्यादि । राक्षसाः क्रोधादात्मनोऽभिव्यक्तोऽन्तं नयन्तः
सम्पक् प्रहारजातैः ईषदुष्णैर्ब्रण्युतैः रक्तैः कपिं अमभ्यपिच्छन्निव
अभिषिक्तवन्त इव वीथनाम्ने वृद्धः अभिषोषितोर्गीकः सुसुभयो
इत्यादिना षत्वं ॥ ७१ ॥

संयामे तानधिष्ठास्यन्निषद्य पुरतोरणं । अविषी
दन्ववष्टभान् व्यष्टस्मान्नरविष्वणान् ॥ ७२ ॥

संयामइत्यादि । ये प्राणिनः अभिषिच्छन्ति तान्नरविष्वणान्
राक्षसान् संयामे अधिष्ठास्यन् अस्वतन्त्रीकरिष्यन् कपिः उपसर्गा
दिति षत्वं पुरतोरणं पुरदारं व्यष्टभात् आश्रितवान् निषद्य
तत्रैव पुरतोरेव स्थित्वा प्राणिनोमाप्रविचुरिति अविषीदन्
विषादमगच्छन् निषद्य विषीदन्निति सदिरप्रतेरिति षत्वं अवष्ट
भान् अविदूरान् अवाचालम्बनाविदूर्ययोरिति षत्वं व्यष्टभा
दिति अद्वावायेवेत्यभेरिति षत्वं सन्मुखमुदत्यादिना आप्रत्ययः
सप्तम्यामभवहारक्रियायां स्वनतिर्वर्तते नराणां विष्वणादिति
यः नरान् सप्तम्यमभवहरन्तइत्यर्थः वेश्मनोसभोजनइति षत्वं
॥ ७२ ॥

संयामरत्यादि । हनूमान् संयामे निषद्य शिला अविधी
 दन् विषयो न भवन् तान् राक्षसान् अधिष्ठासन् अभिभविष्यन्
 पुरतोरणं पुरीवहिर्दारं व्यष्टधात् आक्रामवान् पुरतोरण
 मधिष्ठासन् तान् व्यष्टधादिति वा कीदृशान् अवष्टभान् निकट
 स्थान् कूर्जितान् वा मरविष्वणान् मनुष्यं भुञ्जानान् अधिष्ठानि
 विषद्विस्तम्भाकार्यविस्त्रनां गोकदत्यादिना वत्नं अवष्टभानिति
 गोकदत्यादौ अवस्त्रमेत्यस्य योगविभागार्थात् कचिदस्त्रार्थादन्य
 नापि वत्नं मनीषादित्वादा अवात्सल्ये रौर्ध्वित्यामयनिकटभो
 जनेष्विति परः ॥ ७२ ॥

विषङ्ग राक्षसाः क्रुद्धाः शस्त्रजालमवाकिरन् । यत्न
 व्यसहतोऽपि कपिः पर्य्यसहिष्ट तत् ॥ ७३ ॥

विवेत्यादि । विषङ्ग षोडश कपिचेष्टितमित्यर्थात् सात्पदाद्यो
 रिति प्रतिषेधे प्राप्ते परिनिविभ्यदति वत्नं राक्षसाः क्रुद्धाः शस्त्र
 जालमवाकिरन् विक्षिप्तवन्तः लङ्घि रूपं यच्च शस्त्रजालमिन्द्रो
 ऽपि न व्यसहत न षोडशान्सः लङ्घि रूपं तत्कपिः पर्य्यसहिष्ट
 लङ्घि रूपं सहस्रिजादीनामित्यादिना विभाषा वत्नं ॥ ७३ ॥

विषङ्गेत्यादि । राक्षसाविषङ्ग षोडश हनूमतः प्रहारमित्य
 र्थात् क्रुद्धाः वन्तः शस्त्रजालं शस्त्रसमूहं नैरन्तर्येण सर्व्वतोविचे
 पात् जालमिव अवाकिरन् विक्षिप्तवन्तः घ्नां रूपं यत्प्रशस्त्रजालं

इन्द्रोऽपि न व्यसहन् न विषोढवान् कपिस्तत् प्रह्वजालं पथ्यस
द्विष्ट परिषोढवान् व्यां रूपं विषद्येत्यत्र गीकरत्यादिना पत्नं
व्यसहतेत्यत्र पथ्यसद्विष्टेत्यत्र च निविपरिसृजेत्यादिना पाञ्चिक
पत्नं ॥ ७३ ॥

विष्यन्दमानरुधिरोरक्तविष्यन्दपाटलान् । विष्क
न्तून् परिघेणहन्विस्कन्ता कपिर्द्विषः ॥ ७४ ॥

विष्येत्यादि । विष्यन्दमानरुधिरः चरद्रक्तः कपिः परिघेण
हन् ताडितवान् द्विषः प्रह्वन् रक्तविष्यन्दपाटलान् रक्तसुतिलो
हितान् अनुपपथ्यभिनिविभः स्यन्दतेरिति विभाषापत्नं रक्तस्य
प्राणित्वात् विष्कन्तून् विविधं स्कन्तुं गन्तुं शीलमेवामिति हन् अवि
स्कन्ता कपिः अणमनशीलः स्यामशील इत्यर्थः वेःस्कन्देरनिष्ठा
वामिति विभाषा पत्नं ॥ ७४ ॥

विष्येत्यादि । कपिर्द्विषः प्रह्वन् परिघेण अहन् ताडितवान्
कीदृशः विष्यन्दमानरुधिरः चरद्रक्तः अविस्कन्ता अविचलन
शीलः कीदृशान् रक्तविष्यन्दपाटलान् रक्तसुतिलोहितान्
विष्कन्तून् विविधगतिशीलान् स्यन्दद्वृक्षुतौ स्कन्दिरौशेषये
गत्यां अनयोः सस्यविस्कन्तानिर्विस्त्रित्यादिना पठे पत्नं स्यन्देः
कर्त्तृ रक्तं तेनाप्राणिकर्त्तृकत्वं स्कन्देःसून् सपञ्चसारिति दस्य तः
सवर्गात् सवर्गस्य सवर्गेलुमेति सूत्रेण पठे दलोपमाहुः परे
क्रमते मनीषादित्याजद्रूपमपि ॥ ७४ ॥

मेघनादः परिष्कन्दन् परिस्कन्दन्तमाश्रयिं । अव
ध्नादपरिस्कन्दं ब्रह्मपात्रेन विस्फुरन् ॥ ७५ ॥

मेघेत्यादि । मेघनाद इन्द्रजित् परिष्कन्दन् परितोभमन्
परिस्कन्दन्तपरिभमन्तमरिं कपिं ब्रह्मपात्रेन ब्रह्मणा दत्तेन
पात्रेन श्रीचमवध्नात् बद्धवान् लङ्घि आप्रत्यये रूपं परेक्षेति वा
यत्वं अपरिस्कन्दं अप्राच्यभरतत्वात् तेन परिस्कन्दः प्राच्यभरते
य्विति निपातनं विस्फुरन् देवादुद्गच्छित्यर्थः स्फुरतिस्फुल्लयो
रिति विभाषावत् ॥ ७५ ॥

मेघेत्यादि । मेघनाद इन्द्रजित् परिष्कन्दन् परितोभमन्
परिस्कन्दन्तं परितोभमन्तमरिं हनूमन्तं ब्रह्मपात्रेन आशु
श्रीचं अपरिस्कन्दं निखलं यथा स्वात्तया अवध्नात् बद्धवान् न
विद्यते परिस्कन्दश्चलनं यस्मादभनात् क्रियाविशेषणं अरेर्विशे
षणमिति केचित् विस्फुरन् कोपात् हर्षादा कम्पमानः परिस्कन्द
विस्फुरोः सख विस्कभानिर्वेत्यादिना विभाषया यत्वं ॥ ७५ ॥

विस्फुलङ्गिर्गृहीतोऽसौ निष्कुलः पुरुषाग्रनैः । विष्क
भितुं समर्थोऽपि नाचलद्रुहगौरवात् ॥ ७६ ॥

विष्कुलेत्यादि । अथै कपिः पुरुषाग्रनैः राक्षसैः विस्फुलङ्गिः
हर्षाचलङ्गिर्गृहीतः निष्कुलः सतेजाः निष्कुलेति विभाषा यत्वं

विष्कम्भितुं व्यापारितुं समर्थोऽपि ब्रह्मगौरवात्ता चलत् न चलितः
माभून्नोद्योत्राक्षः पात्र इति वेष्कन्तातेरिति पत्नं ॥ ७६ ॥

विष्कुलेत्यादि । अथै कपिर्विष्कुलद्विर्धर्षाचलद्विः पुरुषा
ब्रमेः राचवैः वृहीतोऽपि निष्कुलो निष्कस्यः विष्कम्भितुं व्यावर्त्तितुं
समर्थोऽपि ब्रह्मगौरवात् नाचलत् न चलितवान् विस्कम्भेत्या
दिना विष्कम्भः पत्नं नित्यं स्फुरस्फुलोस्तु विभाषितं ॥ ७६ ॥

कृषीद्वं भर्तुरानन्दं मा न प्रोद्वं द्रुतं वियत् । वानरं
नेतुमित्युच्चैरिन्द्रजित् प्रावदत् स्वकान् ॥ ७७ ॥

कृषीत्यादि । भर्तुः रावणस्य आनन्दं कृषीद्वं कुरुध्वं लिङि
रूपं अतोवानरं द्रुतं नेतुं वियदाकाशं मा न प्रोद्वं मानोत्पतिष्ट
माङि बुद्धिः दणः बोधमिति धकारस्य मूर्द्धन्यङकारः इत्येवमुच्चै
रिन्द्रजित् स्वकान् भृत्यान् प्रावदत् वदेर्लिङि रूपं ॥ ७७ ॥

कृषीद्वमित्यादि । यूयं भर्तुरावणस्य आनन्दं कृषीद्वं कुरुध्वं
स्वरूपं दगुडुर्मंठीति कित्वाञ्च गुणः टीठीठीधोठिच इति धस्य
ठत्वं किलादिति वः वानरं नेतुं द्रुतं यूयं वियदाकाशं मा न प्रोद्वं
न न गच्छत अपि तु प्रोद्वं पुष्पुङ्गवसर्पणे मायोगे टी धिः गुणः
धेयलोपेवेति पचे सिलोपः टीठीठीधोठिच इति धस्य ठत्वं इत्युक्तं
इन्द्रजित् स्वकान् आत्मीयान् उच्चैर्महता ध्वनिना प्रावदत्
प्रोक्तवान् ॥ ७७ ॥

गतमङ्गुलिवर्जं त्वां भीरुष्ठानादिहागतं । खादि
यामदति प्रोचुर्नयन्तोमारुतिं द्विषः ॥ ७८ ॥

गतमित्यादि । अङ्गुलीनां सङ्गः अङ्गुलीवङ्गः तं गतं प्राप्तं हस्त
प्राप्तमित्यर्थः समासेऽङ्गुलेः सङ्गदति पलं भीरोः कातरस्य यत्
स्थानं तस्माद्भीरुष्ठानादिहागतं भीरोस्थानमिति पलं खादित्या
मदति प्रोचुः हि प्रोराचसा मारुतिं नयन्तोनेत्यन्तः वर्त्तमानस्य
भीर्ये भविष्यति सट् ॥ ७८ ॥

गतमित्यादि । मारुतिं नयन्तोराचसादति प्रोचुः उक्तवन्तः
किमित्याह त्वां पयं खादित्यामः कीदृशं त्वां अङ्गुलेः सङ्गं गतं
प्राप्तं हस्तप्राप्तमित्यर्थः भीरोरामस्य स्थानादिह लङ्कायामा
गतं समासेऽङ्गुलेः सङ्गस्य भीरोस्थानस्य चेति बलमिति परः
समते किलादित्यस्य योगविभागात् प्रायवयवसंसाढास्येत्यत्र
चकारस्थानुक्तसमुच्चयार्थत्वादन्वेयामपोत्यर्थादा मनीषादित्या
दा ॥ ७८ ॥

अग्निष्टोमादिसंस्थेषु ज्योतिष्टोमादिषु द्विजान् ।
योऽरक्षीत्य दूतोऽयं मानुषस्येति चावदन् ॥ ७९ ॥

अग्नीत्यादि । अग्निष्टोमादिसंस्थेषु ऋग्वेदेषु ज्योतिष्टोमादिषु
योद्विजामरक्षीत् तस्य मानुषस्यायं दूत इति चावदन् नयन्तो
द्विषः अग्नेस्तुष्टोमयोमाः ज्योतिरायुषस्तोमदति पलं ॥ ७९ ॥

अग्नीत्यादि । अग्निष्टोमादिसङ्ख्येषु ज्योतिष्टोमादिषु यज्ञेषु
 ऋदिजान् अरचीत् आदिष्व्वादाजपेयादेर्यज्ञं आयुर्व्योति
 रग्निभ्यः स्तोमस्तेति वत्वमिति परः स्वमते मनीषादित्वात् तस्य
 मानुषस्यायं दूतरतिष ते दिवोऽवदन् ॥ ७८ ॥

नासां मातृस्वसेय्याश्च रावणस्य लुलाव यः । मातुः
 स्वसुश्च तनयान् खरादीन् विजघान यः ॥ ८० ॥

नासामित्यादि । रावणस्य या मातुः स्वसा भगिनी सा मातृ
 स्वसा मातृपितृभ्यामिति वत्वं तस्याश्रपत्यं मातृस्वसेयी मातृस्व
 सुयेतिठगन्तसोपौ तस्यायोनासां लुलाव मातुः स्वसुश्च तनयान्
 खरादीन्विजघान मातृपितृभ्यामन्यतरस्यामिति वत्वाभावपक्षे
 विभाषास्वसृपत्योरिति षष्ठाश्रयलुक् ॥ ८० ॥

नासामित्यादि । योरावणस्य मातृस्वसेय्यामातृस्वसुर्दुहितुः
 भूर्यश्वसायानासां लुलाव स्त्रियवान् मातृस्वसृष्व्वादव्यादि
 तात् श्लेषः मनीषादित्वादन्तलोपः आदिसस्य वत्वञ्च मातृपि
 तृभ्यां स्वसुरिति परः योमातुः स्वसुश्च मातुर्भगिन्याश्च तनयान्
 पुत्रान् खरादीन् विजघान तस्य दूतोऽयमिति सम्बन्धः स्वसुर्व्या
 मातृपितृभ्यामिति विभाषया वत्वमिति परः स्वमते मनीषादि
 त्वात् ॥ ८० ॥

प्रादुःषन्ति न संवासायस्य रक्षःसमागमे । तस्य
 क्षत्रियदुःपूतेरयं प्रणिधिरागतः ॥ ८१ ॥

प्रादुरित्यादि । यस्य रक्षःसमागमे सन्नासाः भयानि न प्रादुः
 र्शन्ति न प्रादुर्भवन्ति उपसर्गप्रादुर्भामित्यादिना दुःशब्दादुक्त
 रक्षासि सकारस्य अघोरलोपइत्यलोपे कृते षत्वं प्रादुःसका
 रस्य च द्रुत्वं तस्य सन्नियदुःपूतेः दुष्पुनश्चार्य प्रणिधिरागत
 इति चावदन् नयन्तः सूयतइति सूतिः दुर्निदायामिति सूतेः
 सकारस्य सुविनिर्दुर्भवइति षत्वं ॥ ८१ ॥

प्रादुरित्यादि । रक्षसां समागमे यस्य सन्नासान् प्रादुः
 र्शन्ति न प्रादुर्भवन्ति प्रादुर्गीकइति षत्वं तस्य सन्नियदुःपूतेः प्रणि
 धिश्चरोऽयमागतः विनिसुदुर्भः सूतिसमसुपामिति षत्वमिति
 परः स्वमते मनीषादित्वात् ॥ ८१ ॥

1. 652 page 88

दृष्ट्वा सुषुप्तं राजेन्द्रं पापोऽयं विषमाश्रयः । चार
 कर्मणि निष्णातः प्रविष्टः प्रमदावनं ॥ ८२ ॥

दृष्टेत्यादि । राजेन्द्रं रावणं दृष्ट्वा प्रमदावनं प्रविष्टः सुषुप्तं
 गाढनिद्रं वञ्चादिना सन्नसारणं पापोऽयं विषमाश्रयः सुपीत्या
 दिना षत्वं चारकर्मणि निष्णातः कुत्रसः निनदीभ्यां स्नातेः कौत्र
 सइति षत्वं ॥ ८२ ॥

दृष्टेत्यादि । अयं पापोदुराचारी राजेन्द्रं रावणं दृष्ट्वा प्रम
 दावनं प्रविष्टः कीदृशं राजेन्द्रं सुषुप्तं गाढनिद्रितं विस्त्रुभानिर्व्वि
 सुनिर्दुःस्वपइति षत्वं कीदृशः विषमाश्रयः कुटिलहृदयः विषमे
 व्यञ्ज मनीषादित्वात् षत्वं चारकर्मणि निष्णातः कुत्रसः निनदी
 भ्यां स्नातेः कौत्रसेइति षत्वमिति परः स्वमते मनीषादित्वात् ॥ ८२ ॥

कुसुमां सुप्रतिष्ठातस्त्राणां कपिष्ठलसमत्विषां ।
स्थितां वृत्ते दिजातीनां रात्रावैक्षत मैथिलीं ॥ ८३ ॥

सुप्रेत्यादि । येषां दिजातीनां सुप्रतिष्ठातानि यन्यतोऽर्थे
तस्य निश्चितानि सूत्राणि तेषां सुप्रतिष्ठातस्त्राणां सूत्रं प्रतिष्ठा
तमिति निपातनं कपिष्ठलसमत्विषां कपिष्ठलोनामदिजर्षभो गोत्र
प्रवर्त्तकः कपिष्ठलोगोचरति साधुः तत्तुल्यतेजसां दिजातीनां
वृत्ते चरिते स्थितां मैथिलीं ऐक्षत ॥ ८३ ॥

सुप्रेत्यादि । अयं रात्रौ दिजातीनां वृत्ते स्थितां मैथिलीं
ऐक्षत दृष्टवान् येषां रूपं कीदृशानां सुप्रतिष्ठातं यन्यतोऽर्थतस्य
विशुद्धं गोभिलादिसूत्रं येषां मनोषादित्वात् सूत्रे प्रतिष्ठातस्य
बलं कपिष्ठलसमत्विषां कपिष्ठलाख्यस्य ऋषेः समा त्विट् येषां म
नोषादित्वात् गोत्रे कपेः स्त्रलस्य सस्य बलं ॥ ८३ ॥

सर्वनारीगुणैः प्रष्टां विष्टरस्यां गविष्ठिरां । शया
नां कुष्ठले तारां दिविष्ठामिव निर्मलां ॥ ८४ ॥

कीदृशमित्याह सर्वेत्यादि । यावन्तो नारीगुणैः तैः प्रष्टां
अयगामिनीं प्रष्टोयगामिनीति साधुः विष्टरस्यामासनस्यां वृष्टा
सनयोर्विष्टरइति साधुः गविष्ठिरां वाचिष्ठिरां गवियुधिभामिति
बलं अस्मादेव वक्ष्यतात् सप्तम्याअस्तुक् कुष्ठले शयानां कौ स्यसे

भूतले इहै विकुप्रमित्यादिना वत्तं दिविष्ठां दिवि तिष्ठतीति सुपि
खरति कः मत्पुखेकतिवज्जलमिति सप्तम्याभलुक् गगनसा
ताराभिव निर्मलां अम्यामेत्यादिना वत्तं ॥ ८४ ॥

सर्वेत्यादि । मैथिलीं कोहलीं सर्वमारोगुणैः प्रष्टां यावन्तो
नारोगुणसौरयगामिनो मनोवादितात् प्रात्सोऽपने वत्तं विष्ट
रसां भासनसां मनोवादितादृषासनयोर्पिष्टररति रूपविष्टिः
गविष्टिरां वाचिष्टिरां सप्तमीतत्पुरुषः अभिधानात् केलेपः
मनोवादितात् गनियुधिभ्यांस्त्रिरस्य वत्तं कुठले भूखले प्रयानां
मनोवादितात् त्रमिपरिविकुम्भः खलस्य वत्तं दिविष्ठां तारा
भिव निर्मलां दिवि तिष्ठतीति हनजनादिति कः अभिधानात् सप्त
म्याभलुक् स्त्रियामाप् मनोवादितात् वत्तं ॥ ८४ ॥

सुषाम्नीं सर्वतेजःसु तन्वीं ज्योतिष्टमां शुभां । निष्ट
पन्तीमिवात्मानं ज्योतिःसात्कुर्वन्तीं वनं ॥ ८५ ॥

सुषेत्यादि । बाभनं साम यस्यादिति विष्टस्य अगडपधालोपि
नोऽन्वतरस्यामिति ऊप् सुषामादिषुचेति वत्तं सुष्टु प्रियम्बदा
मित्यर्थः तन्वीं क्षमां शुभां कल्याणीं सर्वतेजसु ज्योतिष्टमां
अतिप्रवेन ज्योतिषतीं द्रुसात्तादौ तद्वितरति वत्तं एवञ्च कला
निष्टपन्तीमिवात्मानं सकृज्जलयन्तीमिवात्मानं निरसपतावनर
सेवनरति वत्तं वत्तं ज्योतिःसात्कुर्वन्तीं अज्योतिर्ज्योतिः कुर्वन्तीं
कात्स्न्येन दीपयन्तीमित्यर्थः कात्स्न्येन यातिप्रत्ययः तच्च गुमि

विश्वजनीयस्येत्यादिना प्राप्तस्य बलस्य सात्पदाद्योरिति प्रति
षेधः युगदित्यादिनोदाहृतं हान्दसत्वात् ॥ ८५ ॥

सुषाब्जोमित्यादि । पुनः कीदृशीं मैथिलीं सुषाब्जं प्रियम्बदां
शोभनं याम वस्यारति नान्तत्वात् स्त्रियामीप् निःसुदुर्भ्यः सामसे
धसन्वीनामिति बलमिति परः स्वमते मनीषादित्वात् तन्वीं कृपां
गुणादोतदति पचे ईप् सर्वज्योतिःसु मध्ये ज्योतिष्टमां प्रकृष्ट
प्रकाशरूपां लोकोर्धादिति बलं शुभां कल्याणयुक्तां आत्मानं
निष्टपन्तीमिव सहस्रापयन्तीमिव हनूमदर्शनात् तापस्य नैर
क्तार्थाभावात् निरस्तपौसहस्रेवनेदति बलमिति परः स्वमते मनी
षादित्वात् तापस्य सहस्रेवनमत्र विवक्षितं वनं ज्योतिःसात्कु
र्वतीं कार्त्स्न्येन दीपयन्तीमित्यर्थः कार्त्स्न्यायत्त्योः सम्पद्यकादौ
विति चयात् किलादित्यादौ सादृज्यमात् न बलं ॥ ८५ ॥

मधुसाङ्गतकिञ्चलकपिञ्जरभ्रमराकुलां । उक्त
सत्कुसुमां पुण्यां हेमरत्नलतामिव ॥ ८६ ॥

मधित्यादि । मधुसाङ्गतकिञ्चलकं कार्त्स्न्येन मधुतामापन्नं
चत्किञ्चलकं पुष्पकेसरं तन्मधुसाङ्गतकिञ्चलकं आदेशप्रत्यययो
रिति प्राप्तस्य पूर्ववत्प्रतिषेधः तेन पिञ्जराः पिङ्गलाः ये भ्रमराः
नैराकुलां उक्तसत्कुसुमां सत्पुष्पां हेमरत्नलतामिव यथा
हेमरत्नमयीं कल्पतरुलतां पुण्यां यविनाशदत्तामपीत्यर्थः ॥ ८६ ॥

मधुसादित्यादि । पुनः कीदृशीं हेमरजसतामिव कस्यत-
सतामिव पुण्यां पवित्रां उत्तमामित्यर्थः हेमरजसतां कीदृशीं
कार्त्स्न्येन मधुतामापन्नेन किञ्चलकेन पुण्यैश्वर्येण पित्रसा ये
धमराक्षसाकुलां व्याप्तां यथापि साद्वर्जनाय वत् उत्तमत्कुसुमां
राजत्युषां ॥ ८६ ॥

विलोचनाम्बु मुञ्चन्तीं कुर्वाणां परिसेसिचां । इद-
यस्यैव शोकाग्निसन्तप्तस्योत्तमव्रतां ॥ ८७ ॥

विलोचनेत्यादि । विलोचनाम्बु अक्षु मुञ्चन्तीं विचिपन्तीं इद-
यस्य शोकाग्निसन्तप्तस्य परिसेसिचां मृगं निर्वाणमिव कुर्वाणामैव
तेति पूर्वेष्वसम्भ्यः सिचैर्युक्तात् स्त्रीलिङ्गे भावे अकारप्रत्ययः
उपसर्गादित्यादिना अभ्यासव्यवायेऽपि प्राप्तस्य वत्स्य सिचोच-
तीति प्रतिषेधः उत्तमव्रतां पतिव्रतात्वात् ॥ ८७ ॥

विलोचनेत्यादि । विलोचनाम्बु मुञ्चन्तीं अक्षु चिपन्तीं शोका-
रूपाग्निसन्तप्तस्य इदयस्य परिसेसिचां पुनः पुनरतिव्रतेन वा-
सेचनं कुर्वाणामिव अग्निनिर्वाणाय जलसेकः कियत इत्युक्त्वा
विलोचकुलुकि संस्वादइति अः स्त्रियामाप् गोकरत्यादौ अयस-
सिचेति यद्वर्जनाय वत् उत्तमव्रतां पतिव्रतात्वात् ईदृशीं
मैथिलीमैशतेति सम्भ्यः ॥ ८७ ॥

इद्धा तामभनगृह्णान् दिषोन्नन् परिसेधतः । परित-
स्तान् विचिच्छेप क्रुद्धः स्वयमिवानिलः ॥ ८८ ॥

दृष्टेत्यादि । तां दृष्ट्वा वृत्तानभनक् सूर्यितवान् दिषः शत्रून्
परिषेधतः आगहतः जन् हिंसन् पूर्ववत्प्राप्तस्य सेधतेर्गताविति
प्रतिषेधः परितः समन्तादुदिचिच्छेप उन्मूलितवान् लिटः संयो
यादित्वादकित्ते गुणः कुङ्कुः स्वयमिव साक्षादिवानिसः ॥ ८८ ॥

दृष्टेत्यादि । अयं तां शीतां दृष्ट्वा वृत्तान् अभनक् भगवान्
किङ्कुर्वन् दिषः शत्रून् जन् हिंसन् कीदृशान् परिषेधतः सर्व
नागच्छतः गीकदत्यादौ अगतिषेधेति गत्यर्थवर्जनात् न यत्नं
अयं तान् वृत्तान् परितः समन्तात् प्रचिच्छेप क्षिप्तवान् कुङ्कुः सन्
स्वयं साक्षात् अनिलइव ॥ ८८ ॥

अप्रतिस्तब्धविक्रान्तमनिस्तब्धोमहाहवे । विसोढ
वन्तमस्त्राणि व्यतस्तम्भद्वनध्वनिः ॥ ८९ ॥

अप्रेत्यादि । धनध्वनिर्मेघनादः अनिस्तब्धोऽनभिभूतः अप्र
तिस्तब्धविक्रान्तं अनभिभूतविक्रमं कपि सन्नेरिति प्राप्तस्य पत्वस्य
प्रतिस्तब्धनिस्तब्धौ चेति प्रतिषेधमिपातनं अस्त्राणि महाहवे विसो
ढवन्तं सोढरति प्रतिषेधः व्यतस्तम्भत् निष्पादितवान् एवं नय
मीऽवदन्निति योऽयं सन्नेर्यन्तस्य सन्नेरिषुषहास्यङीति घत्न
प्रतिषेधः ॥ ८९ ॥

अप्रेत्यादि । धनध्वनिर्मेघनादः अप्रतिस्तब्धविक्रान्तं अनभि
भूतविक्रमं हनूमन्तं व्यतस्तम्भत् निश्चलं कृतवान् कीदृशः अनि
स्तब्धः अनभिभूतः कीदृशं महायुद्धे अस्त्राणि विसोढवन्तं सहेः

नवतुः वेमसहेति वेमत्वात् नेम्डोम्नीदिति नेम् होठः सप्तवहोऽ
 होठीति श्रीत्वं गोकदत्त्यादौ अनेङ्गसहेति अनेङ्गवर्जनास पत्वं
 सभ्यः प्रेरणे त्रिः त्रिभीत्यङ् गोकदत्त्यादौ अनेङ्गसहेति अनेङ्ग
 वर्जनास पत्वं प्रतिसम्भनिसम्भयोः प्रतिनिश्चयौ उपसर्गप्रतिष्
 यक्तौ तेन गोकदत्त्यादिना न पत्वं प्रतिनिष्ठां सम्भस्येति पत्तनि
 वेधार्थपरस्त्वर्थं ॥ ८६ ॥

ते विज्ञायाभिसोष्यन्तं रक्तैरक्षांसि सव्यथाः । अन्यै
 रप्यायतं मेवुर्वरचाष्टङ्गलादिभिः ॥ ८७ ॥

ते दत्त्यादि । राक्षसाः ये मादति मेध्यन्तः रक्तैः रक्षांसि
 विषोष्यन्तं अभिषेक्ष्यन्तं कपिं सुनोतेः स्वसनोरिति पत्वं यद्याह
 यमाणेन नीयेत अवश्यं राक्षसान् रक्तैः सोष्यतीति विज्ञाय
 सव्यथाः सभयाः सन्तः अन्यैरपि वरचाष्टङ्गलादिभिरायतं दीर्घं
 नेङ्गः वज्रन्ति सा षोडशब्धनदत्त्यस्य स्रष्टि रूपं ॥ ८७ ॥

ते दत्त्यादि । ते मादति मयन्तो राक्षसाविज्ञाय हनूमत्प
 राक्रममित्यर्थात् सव्यथाः सभयाः सन्तः प्रज्ञास्ववन्धे सत्यपि
 अन्यैरपि वरचाष्टङ्गलादिभिरायतं दीर्घं कपिं मेवुः वज्रन्ति सा
 मवनहे नहोवन्धनं यां रूपं कीदृशं रक्तैः स्रगाचसम्भवैरक्षांसि
 अभिषोष्यन्तं अभिषेक्ष्यन्तं गोकदत्त्यादौ अस्यान्तसुजेति स्यान्त
 वर्जनास पत्वं वरचा चर्मरज्जुः ॥ ८७ ॥

विषसादेन्द्रजिबुद्धा बन्धे बन्धान्तरक्रियां । दिव्य
बन्धोविषहते नापरं बन्धनं यतः ॥ ८१ ॥

इति षत्वाधिकारः ।

विषेत्यादि । बन्धे दिव्ये बन्धान्तरक्रियां बन्धनविशेषकरणं
बुद्धा इन्द्रजित् विषसाद् विषादमुपगतः निश्चितं दिव्यबन्धं मुक्त
वानिति यतोदिव्यबन्धोनापरं स्वयं बन्धनं विषहते अतोविषसा
देति योज्यं यदिस्वयं परस्य लिटि षत्वप्रतिषेधः पूर्वस्य तु
षदिरप्रतेरिति भवत्येव विषहतइति न प्रतिषेधः तत्र सोढरूपस्य
ग्रहणात् । इति मूर्द्धन्याधिकारः ॥ ८१ ॥

विषेत्यादि । इन्द्रजित् बन्धे बन्धान्तरकरणं बुद्धा ज्ञात्वा
विषसाद् विषाद् गतवान् गीकरत्यादिना षत्वे प्राप्ते षत्स्वस्यो
च्छानाखेरिति प्रकृतेः षत्वनिषेधः खेस्तु षत्वमेव यतोयस्मात्
दिव्यबन्धोऽपरं बन्धनं न विषहते गीकरत्यादिना षत्वं । इति
षत्वाधिकारः ॥ ८१ ॥

मुष्णन्तमिव तेजांसि विस्तीर्णोरस्थलं पुरः । उपसे
दुर्दशग्रीवं गृहीत्वा राक्षसाः कपिं ॥ ८२ ॥

इतः प्रभृति षत्वमधिकृत्याह । मुष्णेत्यादि । राक्षसाः पुर
कपिमादाय दृश्यीवमासेदुः दौकितवन्तः नतु दृश्यनगोचर
गताः अप्रभातत्वात् कीदृशं तेजांसि मुष्णन्तं खण्डयन्तमिव विस्ती
र्णोरस्थलं विस्मृतवचनं तत्र रक्षाभ्यां नेषदति षत्वं ॥ ८२ ॥

अथ षष्ठाधिकारः । मुष्णन्तमित्यादि । राक्षसाः कपिं वृषीता
पुरोऽप्यतोदशयीवमुपसेदुः कीदृशं तेजांसि मुष्णन्तमिव चण्ड
यन्तमिव स्ततेजसाऽभिभवात् विसीर्णवक्षसं उभयत्र शुर्षोदा
नोत्तम इति षष्ठं ॥ ६२ ॥

वज्रधाभिन्नमर्माणीभीमाः खरणसादयः । अथे
वर्णं वर्तमाने प्रतीच्यां चन्द्रमण्डले ॥ ६३ ॥

वज्रित्यादि । वानरदिषोराक्षसाञ्जचुरिति वक्ष्यमाणेन सम्मन्त्रः
कीदृशाः किमूचुरित्याह वज्रधा भिन्नमर्माण इति यानि कासा
न्तरे प्राचक्षराणि मर्माणि तानि वज्रधा भिन्नानि येषामिति वज्र
जीविः अद्वयवर्गसमुदायस्य व्यवधानादट्कुष्ठादित्यादिना षष्ठं
खरणसादयः खरस्येव नासिकायस्येति अज्ज्नासिकायादित्यष्ट
नसादेवस्य पूर्वपदोसंज्ञायामिति षष्ठं खरणसादयोराक्षसाः
वगस्याये अथेवर्णं राजहन्तादित्यात्परनिपातः वमं परमेति षष्ठं
प्रतीच्यान्दिग्नि यद्वनन्तस्य वगस्याये उपरि वर्तमाने चन्द्रमण्डले
प्रभातसन्ध्यायामित्यर्थः ॥ ६२ ॥

वज्रधेत्यादि । वानरदिषोराक्षसादित्युचुरित्ययिमस्योक्तेना
न्वयः कीदृशाः वज्रधा भिन्नानि मर्माणि जीवितस्थानानि येषां
तादृशाः शुर्षोऽदानोदत्यादिना अवकुञ्चन्तरेपीति षष्ठं भीमा
भयानकाः खरस्येव नसा नासिका येषां ते आदयो येषां ते तथा
पुर्णदत्यादावतद्वदित्यस्य योगविभागात् षष्ठं नसाग्रदन्त

रूपमिदं लपनं वदनं तुण्डमाननं नासिका नसेति रभसः नसा
 नासा च नासिकेति कोषान्तरं खरसुराभ्यां नासिकायानुसन्धा
 विति परः किमुचरित्याह चन्द्रमण्डले प्रतीच्यां पश्चिमायां दिशि
 वनस्याये वर्तमाने सति चनेनोद्यानं निर्वणं वनभूतं कृतमिति
 परशोकेनामयः वनस्याये अयेवणं तस्मिन् व्यपूर्यमिति अये
 चन्द्रस्य पूर्वनिपातः अयेवणमिति पाठे देशाध्वकालेति ढसंज्ञा
 अयेवणमित्यनुसारवत् पाठोऽत्र प्रमादकृतः सप्तम्यन्तादादिति
 विद्याविनोदः अयेवण इति खरणसवचत्वं अये मित्रकासारिका
 विभ्रकापुरगाकोटराभ्योवनस्य संज्ञायामिति परसूत्रे संज्ञाया
 मिति सन्ध्वपरमुक्तं तेनासंज्ञायामपि कृतं स्यादिति बोध्यं अयेव
 येवर्तमाने प्रतीच्यां चन्द्रमण्डलद्वयेन प्रातःसन्ध्या सूचिता
 ॥ ६३ ॥

निर्वणं कृतमुद्यानमनेनासवणादिभिः । देवदारु
 वनामिश्रैरित्यूचुर्वानरक्षिषः ॥ ६४ ॥

निर्वेत्यादि । उद्यानं संनिवेशत्रिषेणः निर्वणं दृक्षरहितं अनेन
 कपिना कृतं आसवणादिभिरुपलक्षितं उभयत्रापि प्रनिरनोति
 कृतं देवदारुवनामिश्रैरिति विभावौषधीत्यादिना कृतं न भवति
 दृक्षरत्नशरेभ्य इति वक्तव्यमिति वचनात् इत्येवमूचुः ॥ ६४ ॥

निर्वणमित्यादि । कीदृशमुद्यानं आसवणादिभिरुपलक्षितं
 कीदृशैः देवदारुवनामिश्रैः देवदारुवनयुक्तैः निर्वणासवणयोः

सरणवचनं देवदाहवनेत्यत्र योगविभागस्य कचिदिषयास-
त्वं परमते आसन्नसपीयूषशरसदिरनिःप्रकार्यान्तरिषुभोव-
नस्य एतत् तथा ईरिकाभद्रिकातिमिरवर्ज्यं हित्यष्टौषधिष्व-
पुष्पावनस्य एतत् देवदारुशब्दस्य चतुरस्रत्वाद्देवदारुवनामिमे-
रित्यत्र न एतत् ॥ ६४ ॥

उपास्थिषत संप्रीताः पूर्वाङ्गे रोषवाहणं । राक्षसाः
कपिमादाय पतिं रुधिरपायिणां ॥ ६५ ॥

उपेत्यादि । ते राक्षसाः पतिमुपास्थिषत उपागताः दृष्टिपथं
गता इत्यर्थः उपादेवपूजेत्यादिना सङ्गतिकरणे तङ् स्थाव्रो
रिष सन्नेताः दृष्टाः तेषामनुज्ञातप्रवेशत्वात् पूर्वाङ्गे प्रत्यूषसि
अङ्गेदन्तादिति एतत् रोषवाहणं कपिमादाय रोषस्यासनीकृतं
वाहनमाहितादिति एतत् रोषस्य तत्राधीयमानत्वात् पतिं रुधि-
रपायिणां राक्षसामां पानं देशदिति एतत् ॥ ६५ ॥

उपेत्यादि । राक्षसाः कपिमादाय संप्रीताः सन्तः पूर्वाङ्गे
प्रत्यूषसि रुधिरपायिनां राक्षसानां पतिं रावणं उपास्थिषत
उपगताः मैत्राध्वसङ्काराधदति सङ्गे मं स्थादोर्किष्टीमे दति डिः
गुणाभावस्य मान्तोऽदनत इत्यत् कपिं कीदृशं रोषवाहणं आरूढ
क्रोधं पूर्वाङ्ग इति प्राप्त्वसोणोऽतोऽङ्गस्येति एतत् रोषवाहणमिति
सरणवचनं परमते वाद्यपुर्वाहनस्य एतत् रोषस्य वाद्यत्वात्

रुधिरपायिमिति रुधिरं रक्तं पिवन्तीति यहादिनात् णिन्
पुणोऽदान्तरत्यादौ नैकाचकोस्तुवेति पाचिकं णत्वं असृक्पाणा
धिपं त्वर्थं कपिमादाय राक्षसादिति कचित्पाठः तदा असृक्
प्रधानं पानं येषां तेषामधिपं असृजां पानं यत्र सोऽसृक्पाणो
देवः तस्याधिपमिति वा असृगेव पानं पेयं येषामिति वा खरणस
वचनं देवे पानस्य णत्वं नित्यं भावकरणयोः पानस्य वा णत्वं
मिति परः ॥ ६५ ॥

सुरापाणपरिचीवं रिपुदर्पहरोदयं । परस्त्रीवा
दिपुं प्रापुः साविष्काराः सुरापिणः ॥ ६६ ॥

सुरेत्यादि । सुरापाणात्परिचीवं मत्तं रावणं वा भावकरण
योरिति णत्वं रिपुदर्पहरउदयोद्विर्धस्य तं परस्त्रियं वाह
यितुमुपभोक्तुं ग्रीसं यस्य तं परस्त्रीवादिपुं प्रातिपदिकान्तरादिति
णत्वाभावः पाचिकः प्रापुः सुष्ठु निकटीकताः साविष्काराः साह
स्राराः सुरापिणः सुरापैर्युक्ताः सुरां पिवन्तीति गापोष्टक्ते येषां
सक्तीति मत्वर्थीयः एकाजुत्तरपदेणइति णत्वं उत्तरस्य प्राति
पदिकान्तस्यैकाच्चात् ॥ ६६ ॥

सुरेत्यादि । राक्षसारावणं प्रापुः कीदृशं सुरापाणेन परि
चीवं मत्तं खरणसवचनं भावकरणयोः पानस्य वा णत्वंमिति परः
रिपूणां दर्पहारकउदयोयस्य तं परस्त्रियं बोधुं उपभोक्तुं ग्रीसं
यस्य तं पुणोऽदान्तेदत्यादिना नैकाचकोस्तुवेति पद्ये णत्वं परस्त्री

कामिणमिति पाठे तेनैव कवर्गवत्तात् नित्यं षत्वं कीदृशाः सावि
 काराः साहकाराः सुरापिणः सुरापैर्युक्ताः सुरां पिवन्तीति
 सुरापाः हनजनादिति उः ततोऽख्यर्थे एष पूर्ववदेकास्त्वात्
 नित्यं षत्वं ॥ ६६ ॥

संहर्षयोगिणः पादौ प्रणेमुखिदशद्विषः । प्रक्षिप्त
 नोहनुमन्तं प्रमीणन्तं द्विषन्मतीः ॥ ६७ ॥

संहेत्यादि । संहर्षयोगिणः सङ्घर्षयोगिनः सुमतिरेति षत्वं ते
 अन्योन्याभिभवेकस्या चिदशद्विषोरावणस्य पादौ प्रणेमुः उप
 सर्गादशमाप्तेऽपीति षत्वं हनुमन्तं प्रक्षिप्तः ठोकयन्तः द्विष
 न्मतीः बभ्रुवुद्धीः प्रमीणन्तं अभिभवन्तं मीत्रहिंसायां कैषादिकः
 द्विभुमिमादिति षत्वं ॥ ६७ ॥

षमित्यादि । राक्षसास्त्रिदशद्विषोरावणस्य पादौ प्रणेमुः
 प्रणतवन्तः प्राप्स्यस्योषदत्यादिना नादिधातुत्वात् षत्वं संहर्षयो
 गिणः महाहर्षयुक्ताः पुण्ड्रित्यादिना कवर्गवत्तात् नित्यं षत्वं
 हनुमन्तं प्रक्षिप्तः प्रापयन्तः कीदृशं द्विषन्मतीः बभ्रुवुद्धीः प्रमी
 षन्तं अभिभवन्तं प्राप्स्यस्योषदिति मीनादिश्लोषत्वं ॥ ६७ ॥

प्रवपाणि शीरो भूमौ वानरस्य वनच्छिदः । आम
 न्नयत संक्रुद्धः समितिं रक्षसां पतिः ॥ ६८ ॥

प्रवेत्यादि । अथ वानरस्य वनहिदः शिरोभूमौ प्रवपाणि
हिक्षा पातयामि आनिषोडिति णत्वं वपिरच पातने वर्तते संकुडुः
रचसां पतिः स्वामी समितिं समूहं आमन्त्रयत भाषितवान् ॥ ८८ ॥

प्रवेत्यादि । रचसां पतीरावणः संकुडुः सन् समितिं समां
आमन्त्रयत उक्तवान् किमदित्याह अहं वनहिदो वानरस्य शिरो
भूमौ प्रवपाणि हिक्षा पातयामीत्यर्थः वपिरच प्रहरणे प्राप्ते
सोऽहरति आनिषोडत्वं ॥ ८८ ॥

प्रण्यगादीत् प्रणिघ्नन् घनः प्रणिनदस्त्रिव । ततः
प्रणिहितः स्वार्थे राक्षसेन्द्रं विभीषणः ॥ ८९ ॥

प्रण्येत्यादि । तत उत्तरकालं विभीषणो राक्षसेन्द्रं प्रणि
घ्नन् हनुमारभमाणं प्रण्यगादीत् वक्तुं प्रवृत्तः घनइव प्रणिन
दन् गर्जनं स्वार्थे राक्षसेन्द्रस्य प्रणिहितोऽवहितमनाः सर्व्वत्र
जगदेति णत्वं ॥ ८९ ॥

प्रण्येत्यादि । ततोऽनन्तरं हनुमन्तं प्रणिघ्नन् हनुमारभ
माणं राक्षसेन्द्रं विभीषणो घनइव प्रणिनदन् गर्जनं प्रण्यगादीत्
वक्तुं प्रवृत्तः स्वार्थे रावणप्रयोजने प्रणिहितः सावधानः सर्व्वत्र
प्राप्त्यसोऽहरति णत्वं ॥ ८९ ॥

प्रणिशाम्य दशग्रीव प्रणियातुमलं रूपं । प्रणिजा
नीहि हन्यन्ते दूतादोषे न सत्यपि ॥ ९० ॥

प्रसीत्यादि । हे दृश्योव प्रणिशाम्य रोषं त्यज लेटि श्मि
रूपं प्रमामहानामिति दीर्घः दृषं प्रणिचातुमर्हं न किञ्चित् पूर्व
वक्ष्यं प्रणिजानीहि अवगच्छ सत्यपि दोषे न हन्यन्ते दूतारति
जानातेः शेषधातोदपदेवावस्थायां चकखाद्यपान्तात् शेषे
विभाषेत्यादिना यत्नं ॥ १०० ॥

प्रसीत्यादि । हे दृश्योव प्रणिशाम्य शान्तोभव प्रसीद्री
रूपं यन्यो प्रमादिमिदरति दीर्घः हेलोपः दृषं कौधं प्रणिचातुं
शामयितुं अर्हं नार्हसि निषेधार्थोऽसं ब्रह्मः उभयत्र प्राम्यशेष
इति यत्नं तं प्रणिजानीहि अवगच्छ पूर्ववदकखाद्यपान्तात् शान्ते
रिति पक्षे यत्नं दोषे सत्यपि दूता न हन्यन्ते नीतिशैरित्यर्थात्
॥ १०० ॥

प्राणयन्तमरिं प्रोचे राजसेन्द्रोविभीषणं । प्राणिणि
घुर्न पापोऽयं योऽभाङ्गीत्प्रमदायनं ॥ १०१ ॥

प्राणेत्यादि । अरिं कपिं यः प्राणयति जीवयति तं प्राणयणां
विभीषणं यस्य प्राणने जनयेत्यस्य रूपं अमितेरिति यत्नं प्राचे राज
सेन्द्रः न प्राणिणिषुः न जीवितुमिदुरयं पापः उभौ वाभाष्येति
यत्नं दयोरपि योऽभाङ्गीत् भगवान् प्रमदायनं हलन्तस्य चणा
ट्टिः ॥ १०१ ॥

प्राणेत्यादि । अरिं हनूमन्तं प्राणयन्तं जीवयन्तं विभीषणं
राजसेन्द्रः प्राचे उक्तवान् अमितेर्ज्यन्तस्य रूपं किमुक्तवानित्याह

अथ पापेदुराचारेण प्राणिपुत्रं जीवितुमिच्छुः प्रणितेः सनि
रूपं प्राप्नोषद्दत्तादिना वात्सलेति विभाषया षष्ठं योऽयं प्रम
दावनं सभास्मिन् भगवान् त्वां रूपं ॥ १०१ ॥

प्राधान्यत रक्षांसि येनाप्तानि वनेमम । न प्रहणः
कथं पापं वद पूर्वापकारिणं ॥ १०२ ॥

प्राधेत्यादि । मम आप्तानि अक्षप्रभृतीनि येन वने प्राधान्यत
मारितानि कर्मणि कुक्षं चिखदिट् होहमेरिति षष्ठं तपर
परिहृन्नाकारपूर्वस्य नकारस्य हनोरत्पूर्वस्येति षष्ठं न भवति
तं पूर्वापकारिणं पापं कथं न प्रहणः न मारयामदति वद
कथय स्वीर्षेति षष्ठं ॥ १०२ ॥

प्राधेत्यादि । येन ममाप्तानि रक्षांसि अक्षप्रभृतीनि रक्षे प्राधा
न्यत मारितानि कर्मणि टी हनयहृदयव इति मिण् खेहोषो
मिति चेति घः हनोऽहोमोणन इत्यत्र ह्रदत्युपसृष्टणं हस्यान्यथा
त्वे षष्ठाभावइति बोध्यं तेन घत्वेऽपि षष्ठनिषेधः होचत्वे इति षष्ठ
निषेधार्थं परसूचनं पूर्वापकारिणं पापं कथं कथं वयं न प्रहणः
इति त्वं वद प्राप्नोषद्दत्तादौ भवान्नहनइति पठे षष्ठं पूर्वा
पकारिणमिति भुर्णदत्तादिना कवर्गवत्त्वात् नित्यं षष्ठं ॥ १०२ ॥

वेक्षान्नर्चणनं कोपात्मम शचेः करिष्यतः । मा का
र्षीरन्तरयणं प्रयाणार्चमवेक्षामुं ॥ १०३ ॥

वनान्तेत्यादि । अथ पापोऽस्मान् प्रणिम्य तिरस्कृत्य भूयः पुनरपि मधूनि नः प्रणिचिञ्चति न चुम्बिञ्चति न भक्षयिञ्चतीत्यर्थः । कीदृशः वनान्तप्रेक्षकः वनमध्यगः इक्षिगतौ नम्यादित्वादनः । नोचोऽन्तरदुर्गेरित्यादिना इजादीदित्वात् एतत् फलानां परिशिष्टकः पुनरकं भक्षक इत्यर्थः । प्राम्मसोपोऽन्तरदुर्गेरित्यादिना निंशनिचनिन्दां विभाषया एतत् ॥ १०६ ॥

हरिः प्रगमनं नास्ति न प्रभानं हिमद्रुहः । नातिप्रवेपनं वायोर्नाति गोपायिते वने ॥ १०७ ॥

हरेरित्यादि । मया गोपायिते रक्षिते वने हरेरिन्द्रस्यापि प्रगमनं सञ्चारो नास्ति हिमद्रुहः आदित्यस्य न प्रभानं न प्रकषेष्ट दीप्तिः वायोर्नातिप्रवेपनं मन्दगमनं तदनेन मग्नमित्यर्थात् कृत्यचरतिप्राप्तस्य एतस्य नभाभूपूकमिगमीत्यादिना प्रतिषेधः ॥ १०७ ॥

हरेरित्यादि । मया गोपायिते रक्षिते वने हरेरिन्द्रस्यापि चन्द्रस्य वा प्रगमनं सञ्चारो नास्ति हिमद्रुहः सूर्यस्य प्रभानं प्रकृष्टा दीप्तिर्नास्ति वायो रतिप्रवेपनं प्रचण्डगमनं नास्ति सर्व्वत्र नोचोऽन्तरदुर्गेरित्यादौ व्याभादिवर्ष्णनाम् एतत् ॥ १०७ ॥

दुष्मानः पुनरेतेन कपिना मृङ्गसम्भृतः । प्रनष्टविनयेनाय्यः स्वादुः पुष्पासवोवने ॥ १०८ ॥

दुष्पेत्यादि । पुनरेतेन प्रनष्टविनयेन कपिना पुष्पासवोदुष्पानः
दुःखेन पाक्यते इति आतोयुष्वात्पदान्तादिति षत्वस्य प्रतिषेधः
मृगसम्भृतोभ्रमरसञ्चितः प्रनष्ट इति नष्टोऽन्तस्थेति प्रतिषेधः
अय्यः श्रेष्ठः ॥ १०८ ॥

दुष्पानेत्यादि । प्रनष्टविनयेन एतेन कपिना वने मृगेषु भ्रम
रेष सम्भृतः सञ्चितः श्रेष्ठः अय्यः सादुर्निष्टः पुष्पासवः पुनर्दु
ष्पानः दुःखेन पाक्यते मयास तावतात् मोषोऽन्तरदुर्गेरित्यादौ
दुर्ग्वर्जनाय यत्नं नष्टः ते ब्रह्मजिति वक्ष्यमाणोपदृष्ट्यादिना
नष्टेः शान्तात्माभावात् न यत्नं ॥ १०८ ॥

रौषभीममुखेनैवं चुम्बतोक्ते प्रवक्त्रमः । प्रोचे सानु
नयं वाक्यं रावणं स्वार्यसिद्धये ॥ १०९ ॥

इति षत्वाधिकारः ।

रौषेत्यादि । रौषभीममुखेन इति पदव्यवायेऽपि षत्वप्रति
षेधः भीममुख इत्यनेन निमित्तनिमित्तिनोर्व्यवधानात् चुम्बादि
पुचेति षत्वप्रतिषेधः एवमुक्ते सति प्रवक्त्रमः रावणं प्रोचे वक्तुं
प्रवृत्तः वाक्यं वक्ष्यमाणं सानुनयं अनुकूलं किमर्थं स्वार्यस्य
सिद्धये स्वार्यस्य सीताप्रत्यर्पणं । इति षत्वाधिकारः ॥ १०९ ॥

रौषेत्यादि । रौषेण भीमं दुष्प्रेक्ष्यं मुखं वक्ष्यतेन चुम्बता कस्य
भीमवता रामेण एवमुक्ते सति प्रवक्त्रमो हनूमान् स्वार्यस्य सीता

प्रत्यर्पणहृपस्य सिद्धये सानुनयमनुकूलं वाक्यं रावणं प्राचे रोष
भीममुखेनेति पुर्णदत्त्यादौ अतद्वादिति अतद्वपदेन नकारवत्
पूर्ववर्त्तिमिमिसवदेकमात्रपदं दृष्टान्ते प्रथमदृष्टत्वात् न तु पूर्व
पूर्ववर्त्तिं यावत् पदं तेनात्र कार्यकारणयोर्भीमपदव्यवधानात्
न यत्नं अनारूपद्वयवायेऽपीति यत्ननिषेधार्थं परस्वरुचं बुधतेति
बुधोपादित्वात् भयुक्तस्य नस्य यत्ननिषेधः । इति यत्नाधिकारः ।

॥ १०८ ॥

दूतमेकं कपिं बद्धमानीतं वेश्म पश्यतः । लोकत्रय
पतेः क्रोधः कथं तृणलघुस्तव ॥ ११० ॥

इतः प्रभृति प्रकीर्णकलोकानां दूतमित्यादि । दूतं सन्दे
शस्य हारकं एकमद्वितीयं बद्धं अस्मत्तन्मीकृतं वेश्मानीतं पश्यत
इति सर्व्वमेतन्न रौप्यकारणं अतो लोकत्रयपतेस्तवायं दणवस्तु
रसारः कथं क्रोधः ॥ ११० ॥

अथ प्रकीर्णकाः । दूतमित्यादि । एकमद्वितीयं बद्धं वेश्म गृह
मानीतं कपिं दूतं सन्देहहारकं मां पश्यतो लोकत्रयपतेस्तव
कथं दणवत् लघुरसारः क्रोधः ॥ ११० ॥

अभ्याहितजनप्रहे विजिगीषापराश्रुते । कस्मादा
नीतिनिष्णस्य संरम्भस्तव तापसे ॥ १११ ॥

अग्न्येत्यादि । अग्न्याहितजनप्रकृते आदिनाग्नौ अने प्रवणे वाहि
ताग्न्यादिषु पूर्वनिपातः तस्मिन् विजिगीषापराङ्मुखे त्यक्तरा
ज्यत्नात् तापसे रामे तपःसहस्राभ्यां विनिनी अपर्वेत्यण् निष्ठास्य
तव मोतौ पटुप्रज्ञस्य कस्माद्धेतोः संरम्भः रोषः ॥ १११ ॥

अग्न्येत्यादि । कस्माद्वा तव तापसे रामे संरम्भः क्रोधः कीदृशे
अग्न्याहितजनप्रकृते घाहिकजनेषु नचे अग्निराहितोद्येन को
ग्न्याहितः कान्तस्य पूर्वनिपातश्चात्सर्गिकः अत्र तु आहितादि
रग्न्यादेरिति सूत्रेण कान्तस्य विकल्पेन परनिपातइति पर
स्मरते पूर्वनिपातपरनिपातयोरन्वयबोधेन कर्तव्यत्वं नियमा
भावात् तद्यात्वे विवक्षाधीनत्वादुभयपदं सिद्धमेव विजिगीषा
पराङ्मुखे विजेतुमिच्छा विजिगीषा तत्र पराङ्मुखे विगतस्य
कीदृशस्य मोतिनिष्ठास्य मोतौ पण्डितस्य ॥ १११ ॥

न सर्वरात्रकल्याण्यस्तियोवा रत्नभूमयः । यं विनि
र्जित्य लभ्यन्ते कः कुर्यात्तेन वियद्दं ॥ ११२ ॥

नसेत्यादि । यं विनिर्जित्य सर्वरात्रं कल्याण्यः श्रियोन लभ्यन्ते
सर्वाश्च तारात्रयश्चेति पूर्वकालेति सः अहःसर्वेत्यादिना अ
सर्वरात्रं कल्याण्यइति सः न रत्नभूमयः रत्नाकराः रत्नाणि
भूमयश्चेति सः कः तेन सह वियद्दं कुर्यात् सन्धिरेव युक्तः ॥ ११२ ॥

नयेत्यादि । यं विनिर्जित्य चर्मरात्रान् यावत् कलायः सुहृदाः
 स्त्रियोदयानि भूमयस्य च सभ्यस्ते तेन सह विग्रहं यः सुहृदः
 सुख्यात् चर्मरात्रं तारात्रवयेति चर्मरात्राः ततः चद्राभादिया
 त्राविति द्वितीयाविधानात् द्वितीयातत्पुष्टः चर्मकदेवसंज्ञा
 तेति यः तदन्तराचिद्विग्रहं पुंस्त्रिङ्गमं चर्मरात्रतत्पुष्टाचद्रवेन
 ज्ञापितं ॥ १११ ॥

सङ्गच्छ रामसुग्रीवौ भुवनस्य समृद्धये । रत्नपूर्णा
 विवाभोधी हिमवान् पूर्वपश्चिमौ ॥ ११२ ॥

तदेव दर्शयन्नाह सङ्केत्यादि । यथा रत्नपूर्णावभोनिभी पूर्व
 पश्चिमौ भुवनस्य समृद्धये हिमवान् सङ्गतवान् तथा तत्रापि राम
 सुग्रीवौ भुवनस्य समृद्धये सङ्गच्छ सङ्गतिं कुरु सकर्मकलासमीम
 मिति तद्धं न भवति ॥ ११२ ॥

सङ्गीत्यादि । भुवनस्य सृष्टये तं रामसुग्रीवौ संगच्छ सकर्म
 कलात् समोगच्छेति न सं हिमवान् हिमाख्यः चर्मतः रत्नैः
 पूर्णौ पूर्वपश्चिमौ समुदौ यथा सङ्गतवान् ॥ ११२ ॥

सुहृदौ रामसुग्रीवौ किङ्कराः कपियूथपाः । परदार
 पार्षणेनैव सभ्यस्ते मुञ्च मैथिलीं ॥ ११४ ॥

तच्च सङ्गतं परदारपार्षणेनैवेति दर्शयन्नाह सुहृदित्यादि ।
 रामसुग्रीवौ सुहृदौ सभ्येते सुहृदुहृदौ मित्रा मित्रयोरिति निपा

तव तज्जतिस्मात् किङ्करासम्भवे किं कुर्वन्तीति दिशविभेति
टः कथियूषणाः नोत्तमभूतयः तस्माद्युष्मैचिस्तीमिति ॥ ११४ ॥

सुहृदित्यादि । रामसुयोवौ सुहृदौ तया लभ्यते एवं प्रति
कथियूषणानीसादयः किङ्करासम्भवे परस्त्रीसमर्पणेनैव नत
स्त्रीयकिञ्चिद्व्यप्रदानेन तस्माद्युष्मैचिस्तीं मुञ्च त्यज ॥ ११४ ॥

धर्मं प्रत्यर्पयन् सीतामर्थं रामेण मित्रतां । कामं
विश्वासवासेन सीतां दत्वाप्नुहि त्रयं ॥ ११५ ॥

किञ्च सीताप्रत्यर्पणात्पुरुषार्थप्राप्तिरिति द्वाव्यवहारः धर्मं
मित्यादि । सीतां प्रत्यर्पयन् धर्मं अधर्मविरतेः अर्थं रामेण
मित्रतां सर्वलाभानामर्थसम्पन्नमित्रतामस्य महत्तात् विश्वास
वासेन रामविश्वासपूर्वकेणावस्थानेन कामं अतः सीतां दत्वा
आप्नुहि लभस्व त्रयं त्रिवर्गे त्रयोऽवयवाश्चेति दिशिभ्यां
तयस्त्रायञ्चा ॥ ११५ ॥

धर्ममित्यादि । सीताप्रत्यर्पणेन त्रिवर्गप्राप्तिं दर्शयति सीतां दत्वा
त्रयं त्रिवर्गं आप्नुहि लभस्व यथा सीतां प्रत्यर्पयन् धर्मं प्राप्स्यसि
परस्त्रीहरणाभावात् रामेण सह मित्रतामर्थं प्राप्स्यसि विश्वास
वासेन कामं प्राप्स्यसि त्रयोऽवयवाश्चेति दित्रेर्वायट् ॥ ११५ ॥

विराधताडकावाल्मिकवन्धखरदूषणैः । न च न
आपितोयाद्वह्नीरोचेनापि ते रिपुः ॥ ११६ ॥

रिपुरेवासु किञ्चन मिचोक्ततेन नवासौ शक्रोऽपकर्तुमिति चेदाह विराधेत्यादि । यादृगसौ रिपुः तादृग्विराधादिभिः न न ज्ञापितः तव अपि तु ज्ञापित एवेत्यर्थः तस्मान्नेन सह मैत्री युक्ता न विग्रह इति भावः यादृगिति त्यदादिषु दृश इति किञ्चासर्वनामः ॥ ११६ ॥

विराधेत्यादि । अत्रुरपि रामः किं कर्तुं शक्नोतीत्यत आह तव रिपुर्यादृक् विराधाद्यैर्मारीचेन च न न ज्ञापितः अपितु ज्ञापित एव ॥ ११६ ॥

खरादिनिधनञ्चैव मा मंस्था वैरकारणं । आत्मानं रक्षितुं यस्मात् कृतं तन्न जिगीषया ॥ ११७ ॥

खरादीन् व्यापादयता तेनैव वैरकारणमाचरितं न मयेति चेदाह खरेत्यादि । खरादिनिधनञ्चापि वैरकारणं मा मंस्थाः मा ज्ञासीः लुकि रूपं यस्मादात्मानं संरक्षितुं तत् खरादिनिधनं कृतं न तु जिगीषया विजितुमिच्छया ॥ ११७ ॥

खरादीत्यादि । खरप्रभृतिविनाशमपि विरोधवोजं तस्मा मंस्थाः मा ज्ञासीः व्यां रूपं यस्मात् आत्मानं रक्षितुं तत् कृतं न तु जेतुमिच्छया ॥ ११७ ॥

ततः क्रोधानिलापातकम्रास्याभोजसंहतिः । महा हृदइव क्षुभ्यन् कपिमाहस्य रावणः ॥ ११८ ॥

ततदत्यादि । ततः कपिवाक्यानन्तरं क्रोधोऽनिलइव तस्या
पातेन संक्षेपेण कस्या कम्पनशीला आस्थाभोजानां मुखपद्मानां
संहतिर्यस्य सएवं महाहृदइव चुभन् चलन् देवादित्वाच्छ्रुन्
॥ ११८ ॥

ततदत्यादि । कपिवचनानन्तरं रावणोमहाहृदइव चुभन्
सञ्चलन् कपिमाहस्य उक्तवान् कीदृशातीतेदति की पञ्चतिप्पञ्च
यन्वाहयेति मूञ्जलिपो णप् आहार्देशश्च कीदृशः क्रोधोऽनिल
इव तस्यापातेनागमनेन संक्षेपेण कस्या कम्पनशीला मुख
पद्मानां संहतिर्यस्य स तथा अतएव हृदतुल्यता ॥ ११८ ॥

हताराक्षसयोधस्य विरुग्मोद्यानशाखिनः । दूतो
ऽस्मीति ब्रुवाणस्य किं दूतसदृशं तव ॥ ११९ ॥

हतेत्यादि । हताः राक्षसयोधाः अक्षप्रभृतयोधेन विरुग्माः
भग्नाः ओदितश्चेति निष्ठानलं उद्यानशाखिनोधेन तस्यैवमिधस्य
तव दूतोऽस्मीति ब्रुवाणस्य किं दूतसदृशं सन्देशमाचस्य प्राप
काहि दूतादिति भावः ॥ ११९ ॥

हतेत्यादि । हे वानर अहं दूतोऽस्मीति ब्रुवाणस्य तव किं कस्य
दूतसदृशं न किमपि दूताहि सन्देशप्रापकाभवन्ति तव कीदृशस्य
हताराक्षसयोधाधेन विरुग्माउद्यानवृक्षाधेन स तस्य ॥ ११९ ॥

पङ्गुवालस्त्रियोनिघ्नन् कवन्धखरताडकाः । तपस्वी
यदि काकुत्स्थः कीदृक् कथय पातकी ॥ १२० ॥

अग्न्याहितजनप्रहे तापसे कस्मात्संरम्भादत्याह पङ्गुवासे
त्यादि । पङ्गुमङ्गविकलं कवन्धं बालं खरं स्त्रियं ताडकां निघ्नन्
व्यापादयन् यदि तपस्वी काकुत्स्थः कीदृक् पातकीति कथय इदं
किमोरोङ्गकी ॥ १२० ॥

पङ्गुवासेत्यादि । कस्मात् संरम्भात् तापसे इत्यस्योत्तरमाह
पङ्गु कवन्धं बालं खरं स्त्रियं ताडकां निघ्नन् रामो यदि तपस्वी
तदा पातकी कीदृगिति त्वं कथय ॥ १२० ॥

अभिमानफलं जानन्नहत्त्वं कथमुक्तवान् । रत्ना
दिस्वाभिशून्यत्वान्निष्फलं रामविग्रहं ॥ १२१ ॥

बहुक्तं यं विनिर्जित्य स्त्रियोरत्नभूमयश्च न सम्भवादत्याह
अभीत्यादि । अभिमानः फलं यस्य महत्त्वं तज्जानन् रत्नादि
स्वाभिशून्यं रामविग्रहं कथं निष्फलमुक्तवानपि विग्रहे इति
अभिमानफलं महत्त्वं ज्ञात् ॥ १२१ ॥

अभीत्यादि । न सर्वराजकल्याणदत्तादि बहुक्तं तदुत्तर
मिदं अभिमानमेव फलं यस्य तन्महत्त्वं जानन् त्वं कथं रामवि
ग्रहं रत्नादिस्वाभिशून्यत्वात् निष्फलं उक्तवान् अभिमानस्य फल
ज्ञात् ॥ १२१ ॥

परस्त्रीभोगहरणं धर्मैव नराग्निना । मुखमस्त्री
त्यभाषिष्ठाः का मे साशङ्कता त्वयि ॥ १२२ ॥

पदेत्यादि । स्त्रीणां प्रत्यर्पयन् धर्ममाप्नुहीत्येतदप्ययुक्तमित्याह
परस्त्रीणां हरणं पदेयाभोगहरणञ्च इत्यपि नराग्निनां धर्म
एव आचारएव अतोमुखमस्त्रीत्यभाषिष्ठाः अभिहितवानसीति
स्त्रीणां प्रत्यर्पयन् धर्ममाप्नुहीति कुकि रूपं भयात्प्रत्यर्पयसि
चेदाह का मे साशङ्कता त्वयिति चैलोक्यविजयितान् त्वयिति हनू
सङ्गपदेनेन रामं सूचयति ॥ १२२ ॥

पदेत्यादि । धर्मं प्रत्यर्पयन् स्त्रीतामित्यादि यदुक्तं तदप्ययुक्त
मित्याह पदेयां स्त्रीणां भोगानाञ्च यद्हरणं तदेव नराग्निनां
राक्षसानां धर्म आचारः अतएव मुखमस्ति इति हेतोः स्त्रीतां
प्रत्यर्पयन् धर्ममित्यादि अभुषिष्ठाः उक्तवानसि त्वां रूपं भवान्
स्त्रीतां प्रत्यर्पयिष्यति चेदाह का मे मम त्वयि साशङ्कता भय
वन्ता चैलोक्यविजयितान् त्वयिति रामव्यपदेनेन हनूमतीति
॥ १२२ ॥

मूचि दूरविभिन्नानामृद्धिशीलक्रियान्वयैः । हनूमन्
कीदृशं सख्यं नरवानररक्षसां ॥ १२३ ॥

सङ्कटं रामसुयीवावित्येतदपि न घटतइत्याह । मूहीत्यादि
अद्या विभूत्या प्रीतेन सभावेन क्रियया अनुष्ठानेन अन्वयेन
कुलेन दूरविभिन्नानां नरादीनां कीदृशं सख्यमिति हनूमन्
तमेव मूचि ॥ १२३ ॥

मूलीत्यादि । रंगम् रामसुयोवाविति यदुक्तं तदप्ययुक्त
मित्याह हे हनूमन् तमेव मूढि नरवानरराक्षसाणां वस्त्रं
कीदृशं कीदृशानां चक्षुः सम्यक्तया वीलेन स्वभावेन क्रियया
यमुष्ठानेन अमयेन कुलेन चातिविभिन्नानां ॥ १२२ ॥

एकोदाभ्यां विरोधस्तु जिताभ्यामविवक्षितः । इत
म्बलेन मूढोऽयं तेनापि तव कः स्मयः ॥ १२४ ॥

विराधादिभिर्ज्ञापितोऽसि यादृगरिरित्यत्रोत्तरमाह एक
इत्यादि । एकेनापि विराधेन प्रथमं दावपि जितौ ताभ्यां पश्चा
द्धतः तत्रापि न प्रकाशं अपि तु हस्तेन यतोऽसौ मूढोऽल्पबुद्धिः
तथाप्यविवक्षितः शौर्येणाप्रतीतः तेनापि इतेन तव विसृज्यो जातः
॥ १२४ ॥

एकइत्यादि । विराधादिभिर्न च न ज्ञापितो यादृगित्यसौ
उत्तरमिदं एकेनापि विराधेन दावपि जिताविति जिताभ्यां दाभ्यां
पश्चात् हस्तेन विराधोऽपि इतः यतोऽसौ मूढः अल्पबुद्धिः एको
ऽद्वितीयः अविवक्षितः अप्रसिद्धः शौर्येणाप्रयितो वा तेनापि इतेन
तव को विसृज्यो जातः ॥ १२४ ॥

मन्त्रियोगाच्च मारीचः पलायनपरायणः । युयु
त्सारहितोरामं समारापहरन् बने ॥ १२५ ॥

मन्त्रीत्यादि । मारीचस्तु यतो राममपहरन् ममार मन्त्रियोगा
दादेशात् पलायनपरायणः अपसर्पणनिष्ठः सन् पलायनपरा
यण इति परस्य नामरूपत्वादनुपसर्गत्वाच्च लत्वं युयुत्सारहितः
यो दुर्मिहारहितः मन्त्रियोगादिति प्रत्ययान्तरपदयोश्चेति
अस्मादोमदादेशः ॥ १२५ ॥

मदित्यादि । मारीचेन च ज्ञापितदत्युत्तरमाह मारी
चस्तु मन्त्रिदेशतः पलायनतत्परः सन् वने रामं अपहरन् यो दु
र्मिच्छया रहितो ममार तेन तव कोविद्व्यति भावः ॥ १२५ ॥

निजघानान्यसंसक्तं सत्यं रामोलतामृगं । त्वमेव
ब्रूहि सच्चिन्त्य युक्तं तन्महतां यदि ॥ १२६ ॥

निजघानेत्यादि । रामोलतामृगं वानरं वालिनं निजघानेति
सत्यमेतत् किन्तु अन्यसंसक्तं सुपीवेण सह युध्यमानं हतवान्
तच्च त्वमेव सच्चिन्त्य निश्चित्य ब्रूहि युक्तं तन्महतां यदि ॥ १२६ ॥

निजेत्यादि । वालिवधाऽप्ययुक्त इत्याह लतामृगं वालिनं
रामो निजघान कोट्टमं अन्यसंसक्तं सुपीवेण सह युध्यमानं सत्यं
साधुं सत्यं तथैव वा निजघानेत्यनेन ब्रूहीत्यनेन वा समन्वयः हे हनू
मन् त्वमेव सच्चिन्त्य ब्रूहि तस्य हि महतां युक्तं ॥ १६ ॥

X पुंसा भक्ष्येण बन्धूनामात्मानं रक्षितुं वधः । क्षमि
यते दशास्त्रेण कथ्येयं तव दुर्मतिः ॥ १२७ ॥

पुंसेत्यादि । आत्मानं रक्षितुं पुंसा मध्येष मन्थार्येष यतां
बन्धूनां चरदूषणादीनां वधोदघासेन चमिष्यते स हि यति कत्वेष
कभवेवं तव दुर्मतिर्दुष्टबुद्धिः कथम्वादव्यथात्वात् अमेवकत
विषेभ्य इति परिगणनात् ॥ १२७ ॥

पुंसेत्यादि । आत्मानं मोपितुं वस्त्रादिति यदुक्तं तस्योत्तर
मिदं मन्थार्येष पुंसा रामेष आत्मानं रक्षितुं बन्धूनां चरदूषणा
दीनां वधोमारणं दघासेन चमिष्यते स हि यति इयं तव दुर्मतिः
दुर्वुद्धिः कत्या कभवा कुच जातेत्यर्थः स्व पाद्यचिरेत्यादिना त्वः
॥ १२७ ॥

कपिर्जगाद् दूतोऽहमुपायं तव दर्शने । क्रुमराह
सविध्वंसमकार्षं बुद्धिपूर्वकं ॥ १२८ ॥

इदानीं कपिर्द्वाननोक्तं दूषयन्नाह कपिरित्यादि । तव
दर्शने अन्यउपायोनास्तीति बुद्धिपूर्वकं बुद्ध्या निरूप्य क्रुमभङ्गं
राक्षसविनाशश्च उपायमकार्षं कृतवानस्मीति कपिर्जगाद्
अन्यथा दूतोऽहमागत इति महावल्लभः कोमां गच्छेत् अतः
सहजमेव मया कृतमिति ॥ १२८ ॥

कपिरित्यादि । इदानीं रावणोक्तं क्रमेण दूषयन् कपिराह
तत्र प्रथमं किं दूतचष्टमं तवेत्यस्योत्तरमाह । कपिर्जगाद् किन
दित्याह दूतोऽहं तव दर्शने क्रुमाणां राक्षसानाञ्च विनाशरूप

मुपायं अकार्षं हतवानस्मि बुद्धिपूर्वकं बुद्ध्या निरूप्य अन्वया दूते
ऽयमागत इति कोमां न पश्येत् अतः सदृशमेव हतमिति ॥ १२८ ॥

✱ आचिकूटमकार्षुर्ये त्वत्कानिर्ज्जङ्गमं जगत् । दश
ग्रीव कथं ब्रूषे तानवध्यामहीपतेः ॥ १२९ ॥ ✱

आचीत्यादि । हे दशमूर्धन् ये तत्काः तद्गामणीकाः कवन्धा
दशः स एषां गामणीरिति कम् आचिकूटं चिकूटपर्वतमभि
व्याप्य जगत् निर्जङ्गमं निर्जन्तुकमकार्षुः तान् महीपतेः रामस्य
कथमवध्यान् ब्रूषे अग्निष्टनियहोहि महीपतेर्धर्मः जङ्गम इति
गमेर्यङ् कुनक्तस्यापि रूपं ॥ १२९ ॥

आचीत्यादि । पङ्गुवाहस्त्रियदत्यादि बहुलां तदुत्तरमाह
ये तत्कास्तत्तेवकाः कवन्धादयस्त्रिकूटपर्वतमभिवाप्य जगत्
निर्जङ्गमं निर्जन्तुकं अकार्षुः हतवन्तः हतवन्तानिरूपं तान्
सेवन्त इति ढधेकादिति कः तमेव मुखोद्येषामिति वा तवामो
इति वा विकारसंघेत्यादिना कः युष्मदस्मदोक्ताहावित्यादिना
एकत्वे तदादेशः हे दशग्रीव तान् महीपतेरात्रौरामस्मावध्यान्
कथं ब्रूषे अग्निष्टनियहोहि महीपतेर्धर्मः ॥ १२९ ॥

अभिमानफलं प्रोक्तं यत्त्वया रामविग्रहे । विनेष्टु
स्तेन शतशः कुलान्यसुररक्षसां ॥ १३० ॥

अभीत्यादि । मा भूद्रामविग्रहे रत्नादिसामः अभिमानफलं
महत्त्वमस्तीति यत्तया प्रोक्तं तेन निमित्तमेव व्रतघ्नोऽनेकशः असुर
रक्षसां कुलानि विनेष्टुः विनष्टानि ॥ १२० ॥

अभीत्यादि । मा भूद्रामविग्रहे रत्नादिसामोऽभिमानफलं
महत्त्वमस्तीति यत्तया प्रोक्तं तेन हेतुना व्रतघ्नः व्रतं व्रतं असु
राणां रक्षसाश्च कुलानि विनेष्टुर्विनष्टानि ॥ १२० ॥

यत्स्वधर्ममधर्मत्वं दुर्बलं प्रत्यपद्यथाः । रिपौ
रामे च निःशङ्को नैतत्चेमह्वरच्चिरं ॥ १२१ ॥

यत्स्वेत्यादि । यदधर्मं परस्त्रीभोगहरणं दुर्बलं असारं
अश्रेयसां आवाहकत्वात् स्वधर्ममात्मीयमाचारं त्वं प्रत्यपद्यथाः
प्रतिपन्नवानसि स्वधर्मैव नराग्निनामिति लङ्घि इत्यनि रूपं
यच्च रिपौ रामे निःशङ्कः निर्भयः विहरसि का मे साशङ्कता
त्वयीति तदेतदुभयमपि न चिरं चेमह्वरं कल्याणकरं चेमप्रिय
मज्ञेयवेति खप् ॥ १२१ ॥

यदित्यादि । परस्त्रीभोगहरणं यत्स्वधर्ममात्मीयमाचारं
धर्मरहितं दुर्बलमसारं प्रत्यपद्यथाः प्रतिपन्नवानसि यच्च रामे
रिपौ त्वं निःशङ्कः निर्भयः का मे साशङ्कता त्वयीत्युक्तवान् तदेत
दुभयं चिरं चेमह्वरं कल्याणदायकं न भविष्यति चेमप्रियमद्रा
त्कुर्वेति खः ॥ १२१ ॥

अन्यथादिविभिन्नानां यथा सख्यमनीषितं । नैषी
विरोधमप्येवं सार्द्धं पुरुषवानरैः ॥ १३२ ॥

अन्यथादि । यथा नरादीनां अन्यथादिभिर्दूरविभिन्नत्वात्
सख्यमनीषितं चाप्नुमनिष्टं एवं पुरुषवानरैः सार्द्धं विपक्षमपि
नैषीः नेष्टवानसि ॥ १३२ ॥

अन्यथादि । भूति दूरविभिन्नानामित्यादि यदुक्तं तदुक्त
रमिदं अन्यथादिविभिन्नानां नरवानररक्षसां यथा सख्यमनी
षितं नेष्टं विरोधमप्येवं पुरुषवानरैः सख्यं नैषीः न द
माद्योने टी ॥ १३२ ॥

विराधं तपसां विघ्नं जघान विजितो यदि । वरो
धनुर्भृतां रामः सकथं न विवक्षितः ॥ १३३ ॥

विराध्यादि । तपसां विघ्नं विराधं विहन्यतेऽस्मिन्निति षज्जर्णे
कविधानमिति कः तादृक् क्लेनापि हन्तुं न दोषायेति दर्शयति
धनुर्भृतां वरः श्रेष्ठः सन् विजितोऽभिभूतोऽपि रामो यदि जघान
स कथं न विवक्षितः यतो राममप्यसौ जितवान् ॥ १३३ ॥

विराधमित्यादि । एकोदाभ्यामिति यदुक्तं तदुक्तमाह
धनुर्धराणां श्रेष्ठोऽपि रामः आदौ विजितोऽभिभूतोऽपि सन्
पश्चात्तपसां विघ्नमन्तरायं विराधं यदि जघान तदा कथं स

विराधेन विवक्षितः न प्रसिद्धः अपि तु विवक्षितएव सराम
इत्यनेन विवक्षितेऽस्मिन्निति विप्रः अभिधानादाधारे टक् ॥ १३३ ॥

प्रणश्यन्नपि नाशकोदत्येतुं वाणगोचरं । त्वयै
वोक्तं मरामायोमारीचोरामहस्तिनः ॥ १३४ ॥

प्रत्येत्यादि । मारीचः प्रणश्यन्नपि पलायनपरोऽपि सन् मरा
मायः कनकमृगरूपधारिणात् रामहस्तिनः रामोदसीव तस्य
वाणगोचरं वाणपदवीं अत्येतुं अतिक्रमितुं नाशकोत् न शक्तवा
निति त्वयैवोक्तं ममारेत्यभिदधता न मवा यदि शक्नोति अति
क्रमितुं न ममार ॥ १३४ ॥

प्रणश्यन्नित्यादि । मन्त्रियोगाच्च मारीचइत्यादि बहुलं
तदुत्तरमाह महतो माया यस्य समारीचः प्रणश्यन्नपि पलाय
मानोऽपि रामहस्तिनोवाणगोचरं वाणपदवीं अत्येतुं अतिक्रमितुं
न शक्नोत् न शक्नोऽभूत् इति तु त्वयैवोक्तं रामोदसीव वलव
त्वात् एतेन रामस्य धनिश्रेष्ठममस्तेवेति सूचितं ॥ १३४ ॥

अन्यासक्तस्य यदीर्यं न त्वं सारसि वालिनः । मूर्च्छा
वाञ्छमतः सन्ध्यां ध्रुवं तद्वाङ्मपीडितः ॥ १३५ ॥

अन्वेत्यादि । सन्ध्यादेवतां नमता अन्यासक्तस्य वालिनोयदीर्यं
वामर्यं तत् ध्रुवमवस्थं त्वं न सारसि न चेतयसि कुतः वाङ्मपीडितः

यन् मूर्धावान् जातः अतएव न स्मरसि येनैवमुक्तवानसि ॥ १२५ ॥

अन्वेत्यादि । निजमानान्वसंस्कृतमित्यादि यदुक्तं तदुक्तं
माह अन्यासक्तस्य वासिनोवदीर्यं तत्त्वं भुवं न स्मरसि कीदृ-
शं सन्ध्यां नमतोवन्दमानस्य तस्य वाङ्मोहितः यन् मूर्धा-
वान् एतेन वासिवधेऽपि महत्तमस्तीति सूचितं ॥ १२५ ॥

असदन्धुवधोपशं विमुञ्च बलिविग्रहं । सीतामर्पय
नन्तये कोषदण्डात्मभूमिभिः ॥ १२६ ॥

निजमानान्वसंस्कृतमिति उपसंहरन्माह असदित्यादि । यतो
वसवस्त्रोऽपि वसीषान् रामः तस्मादलिना रामेण सह विग्रहं
मुञ्च त्वज कीदृशं बन्धुवधोपशं प्रथमतो ज्ञातिविनाशेन विदित-
मित्यर्थः उपज्ञायते इत्युपज्ञा इगुपधेति कः बन्धुवधोपशेति
सः उपज्ञोपक्रममिति नपुंसकलिङ्गता तस्मान्माणाधिकरन्माह
यदिति नपुंसकलिङ्गता नन्तये प्रणामार्हे कोषदण्डात्मभूमिभिः
सह सीतामर्पय ॥ १२६ ॥

असदित्यादि । तस्मात् बलिना रामेण सह विग्रहं विरोधं
विमुञ्च त्वज कीदृशं असतां बन्धूनां वधस्य उपशं प्रथमतो ज्ञा-
तिवधेनावेदितमित्यर्थः उपज्ञायते यत इत्युपज्ञात्तदिति ऊः
परमते उपज्ञोपक्रमयो रादिकथने क्रीवत् तस्मते असतां बन्धूनां
वधस्य उपज्ञा प्रथमतो ज्ञानं यस्मादिति वङ्मोहिः एतेन राव

यस्य बन्धुबन्धेन प्रविध्यतीति यत् ज्ञानमासीत् यस्मिन्विद्येय
तदभावइति सूचितं तस्मात् नकाव्ये प्रथमे रामे कोषादिभिः
सीतां समर्पय ॥ १२६ ॥

स्फुटपरुषमसङ्गमित्यमुच्चैः सदसि मरुत्तनयेन
भाष्यमाणः । परिजनमभितोविलोक्य दाहं दशव
दनः प्रदिदेश वानरस्य ॥ १२७ ॥

इति प्रकीर्णकाः ॥

इति भट्टिकाव्येऽशोकवनप्रभञ्जनं नाम नवमः
सर्गः ॥ ८ ॥

स्फुटेत्यादि । इत्थं स्फुटपरुषं उक्तप्रकारेण स्फुटं स्पष्टं
परुषं रूपं अतएवासङ्गं बोधुमन्नक्यं उच्यैर्महता ध्वनिना सदसि
सभायां मरुत्तनयेन भाष्यमाणोऽभिहितः इत्यमित्यनेन वस्तुनः
परिममापितत्वात् तेन वर्तमानसामोष्यइति सट् परिजनम
भितः उभयपार्श्वे स्थितान् भृत्यान्विलोक्य वानरस्य दाहं प्रदि
देश आदिष्टवान् ॥ १२७ ॥

इति भट्टिकाव्यटीकायां जयमङ्गलायामधिकारकाण्डे चतुर्थः
परिच्छेदः । काव्यस्य माहृतिसंयमोनाम नवमः सर्गः ॥ ८ ॥

स्फुटेत्यादि । इत्थमुक्तप्रकारेण स्फुटं स्पष्टं परुषं रूपं
अतएवासङ्गं उच्यैर्महता ध्वनिना सदसि सभायां मरुत्तनयेन

शून्यता भावमाशुभः सन् अभितुभयपार्श्वे परिजनं
विशेष्य द्रष्टव्यनोराधयोवाभरक दासं प्रदिदेश आदिष्टवा
॥ ७१२ ॥ इति प्रकीर्णकाः ॥

इति यदैद्यहरिहरानवंशसम्भवगौराङ्गमलीकात्मजो भरतः
केनविरचितायां भट्टिकीकायां मुग्धबोधिन्यां नवमः सर्गः ॥ ६ ॥
समाप्तमधिकारकाण्डं ॥

अथ सवल्कलकुलकुयादिभिः परिगतोऽजलदुद्धत
वालधिः । उदपतद्विवमाकुललोचनैर्नूरिपुभिः सभयै
रभिवीक्षितः ॥ अनुप्रासवत् ॥ १ ॥

शब्दलक्षणमुक्तमपि सचयन् काव्यलक्षणार्थं प्रसन्नकाण्डमु
च्यते काव्यस्यापि प्रसन्नतात् प्रथमोदं लक्षणं यत्प्रसन्नतां नाम
अविद्वद्भुनावासप्रतीतार्थं प्रसन्नवदिति शब्दलक्षणं पुनः प्रकीर्ण
मेव द्रष्टव्यं तच्चास्मिन् काण्डे चलारः परिक्रिदाः चलहार
माधुर्यप्रदर्शनदोषाः भाषासमावेशेति तच्चालहारोदिविधः
शब्दालहारोऽर्थालहारश्चेति तत्र पूर्वोदिविधः अनुप्रासोयम
कश्चेति उभयं दर्शयन्नाह । अथेति । अथ दाहादेजानकारं स
वानरोवियदांकाग्रमुदपतत् उत्पतितवान् वल्कं अंशुकं शुल्क
वल्कोल्कादिति निपातनं आदिशब्दादन्यैरपि मुञ्जादिभिः परि
गतः परिवर्णितः जलमुद्धतकूर्ज्जितोवालधिः पुङ्गवस्य स
नूरिपुभिः राक्षसैः सभयैराकुललोचनैरभिवीक्षितः किमयमनु
शास्यतीति अनुप्रासवदिति अनुप्रासोयस्मिन्विद्यतइति तस्य च
लक्षणं वरूपवर्णविन्यासमनुप्रासं प्रचक्षतइति ॥ १ ॥

अथ प्रकीर्णकप्रश्नसङ्ग्रहमुक्तं कार्यं सचचन् प्रथमकाण्डे
 आरभते काव्यकाण्डे प्रथममात्रं प्रयादः प्रश्नार्थयोगुर्विधेयः
 तथास्मिन् काण्डे चत्वारः परिच्छेदाः अलङ्कारस्य माधुर्या
 दिगुणस्य भाविकस्य भाषासमावेशस्य च दर्शनात् काव्यप्रो
 भाजनकोऽलङ्कारः सच द्विविधः प्रश्नालङ्कारोऽर्थालङ्कारश्च
 तत्र पूर्वोद्विधः अनुप्रासोपमकस्य तत्र प्रथममनुप्रासप्रश्ना
 लङ्कारं प्रदर्शयति । अथेत्यादि । दाहादेवान्तरं यवान्तो
 विषदाकाशं उदपतत् उद्धतवान् कीदृशः बलकैस्तद्विशेषतः
 भिर्दुर्गैः चामैः कुपैश्चिकमलैः आदिप्रश्नात् कुप्रादिभिर्दु
 परिणतोवेष्टितः अथन् उद्धतजर्झितोवालिभिः पुनं यद्य सः
 तथा मृत्पिपुभिः राक्षसैरभिवीक्षितआभिमुख्येन भासितः कीदृशैः
 किमयं करिष्यतीति सभयैस्साययुक्तैः अतएव आकुललोचनैः
 आकुलानि द्रुतस्ततः परिशिप्तानि लोचनानि येषां बलकं
 बलकलमस्त्रियामित्यमरः कार्पासं वादरं प्रोक्तं दुर्गुलाद्यश्च
 बलकलमित्यमरमासा कुपपदस्थाने कुपपदं केचित्पठन्ति वाक्य
 हस्तश्च वाक्पिपुष्वित्यमरः द्रुतविलम्बितनामनुत्तमिदं तत्राप्यं
 यथा द्रुतविलम्बितमाह नभौभराविति । अनुप्रासवदिति अनु
 प्रासोविद्यतेऽस्मिन्निति मोक्षमप्यपादतुरिति वतुः वर्णानुवृत्ति
 रनुप्रासः तथाच वर्णानामनुवृत्तिर्या नातिदूरान्तरश्रुतिः ।
 अनुप्रासः सतेनैव यनाया काव्यपद्धतिरिति । बहूपवर्णविन्यास
 मनुप्रासं प्रचक्षतइति च अनुप्रासोद्विधेयङ्गटानुप्रासश्चैका

मुप्रासस्य अनेकस्य वर्णस्य वक्षसादृशं हेतानुमापः स एवो
त्कृष्टत्वादिव दर्शितः ॥ १ ॥

रणपण्डितोऽय्यविबुधारिपुरे कलहं स राममहितः
हृतवान् । ज्वलदग्निरावणगृहञ्च वलात्कलहं स
राममहितः हृतवान् ॥ युक्पादयमकं ॥ २ ॥

यमकस्यापि लक्षणं तुल्यश्रुतीनां भिन्नानामभिधेयैः परस्परं ।
वर्णानां चः पुनर्वादोयमकतन्निवृत्त्यत इति तदनेकविधं दर्शय-
न्नाह । रणेति । यः कपिः विद्यदुत्पतितो राममहितो रामपूजितः
रणपण्डितो युद्धकुशलः अय्यविबुधारिपुरे अयोधो विबुधः इन्द्रः
तस्य योरिपुर्द्भाननस्य पुरे सहायां कलहं हृतवान् कलहं
वान् रमयतीति कलहं वरामं रमेर्षन्तात्कर्षणं तादृशं राव-
णगृहं वलादार्थमाणोऽपि ज्वलदग्निं दीप्यमानपावकं हृतवान्
कृतं विद्यते च स्येति कृतापेक्षीत्यर्थः । अहितः ऋचुः युक्पादय-
मकमिति युजोर्द्वितीयचतुर्थयोः पादयोर्यमितत्वात् ॥ २ ॥

अथ यमकान्युच्यन्ते तल्लक्षणं यथा तुल्यश्रुतीनां भिन्नानाम-
भिधेयैः परस्परं । वर्णानां चः पुनर्वादोयमकं तन्निवृत्त्यत इति
अस्य भेदावहवः काव्यप्रकाशादौ दर्शिताः केचनान् दर्शिताः
तत्र प्रथमं युक्पादयमकं दर्शयति रणेत्यादि । अय्यस्य श्रेष्ठस्य
विबुधस्य इन्द्रस्य योरिः ऋचुर्द्भाननः तस्य पुरे सहायां च

कविः कलहं युद्धं कृतवान् रावणस्य गृहं ललहदग्नि दीपमान
पावकं बलादाव्यमायोऽपि कृतवान् चकार रावणयुद्धं कीदृशं
कलहंपरामं कलहंसेन कादम्बेन राममभिरामं कलहंधान्
रमते रमयतीति अन्तर्भूतार्थाद्भवेः कृतवदिति वच् वा कल
हंधारमनोऽपेक्षयाधारे वच् वा यद्वा बलेन रूपेण अतोऽतन्मयो
गच्छन्तः कलहंधारामाराजपत्न्योश्च युद्धे तत्तथा च कीदृशः
रणपण्डितः युद्धकुशलः राममहितः रामेण महितः पूजितः
महपूजे शार्ङ्गेकार्येत्यादिना वर्त्तमानविहितः कौभूतकस्य बाधक
इति केचित् वस्तुतस्तु भूते कर्मणि क्तः अन्युवन्मादिभ्यो वर्त्तमान
क्तेनातोतकस्य बाधेन प्रमाणमिति कातन्मडीकाकृताणुक्तं
अहितः मन्पुरर्धाङ्गाश्वानां चक्रे विष्णोरामरूपस्य हितइतिवा
कृतवान् कृती कार्यश्च हिंसावान् वा वलं गम्भरसे रूपेणा
मनि सौख्यवैचर्येति रमयः कलहंधस्य कादम्बे राजहंसे
नृपोत्तमेइति कृतं युगेऽपि हिंसायां पर्याप्ति विहिते कुलेइति
विश्वः युक्पादयमकमिति युजोर्दितीयचतुर्थयोः पादचोर्ध्व
कितलात् तथाच द्वितीये च चतुर्थे च यमकं यच्च दृश्यते ।
युक्पादयमकं तत्तु विशेषं कविपुङ्गवैरिति ॥ ९ ॥

निखिलाभवस्य सहसा सहसा ज्वलनेन पूः प्रभ
वता भवता । वनिताजनेन वियता वियता चिपुरापदं
नगमिता गमिता ॥ पादान्तयमकं ॥ १० ॥

निखीत्यादि । अवलनेनाग्निना प्रभवता दृष्टिगृहता भवता
उत्पद्यमानेन सहसा तत्क्षणं पूः पुरी निखिला धर्मा न सहसा
अभवत् सानन्दा न जाता हासस्नानन्दकार्यत्वात् एवमुक्तं स्नान
होर्बोध्यपि रूपं वनिताजनेन वियता नभसा वियता भवादौ
तत्सतो गृहता त्रिपुरापदं गमिता प्रापिता पूः त्रिपुरेऽपि दृष्ट
मानेषु भवादितस्ततो जने गतः वगन्निर्कूटपर्वतमिता यती ।
पादान्त्यमकमिति पादान्तेषु यमितत्वात् ॥ २ ॥

निखिलेत्यादि । अवलनेनाग्निना सहसा तत्क्षणं निखिला
वक्त्रा पूर्णदा सहसा हाससहिता नाभवत् किन्तु वग्नोकाभवत्
हासस्नानन्दकार्यत्वात् अवलनेन कीदृशेन प्रभवता दृष्टिं गृहता
भवता उत्पद्यमानेन पूः कीदृशी वनिताजनेन त्रिपुरापदं
त्रिपुरसन्निधीमापदं विपत्तिं गमिता प्रापिता स्त्रीजनेन
कीदृशेन वियता गगनपथेन वियता गृहता भवात् पलायमा
नेन यथा हरप्रराग्निना संदह्यमानेषु त्रिपुरेषु भवादनिता
दतस्ततो गच्छन्ति तथा चापीति भावः अवलनेन त्रिपुरापदं
गमिता वनिता जनेनोपलक्षितेति केचित् पुनः कीदृशी नगं त्रिकू
टपर्वतं इता प्राप्ता नगेन मिता परिहृतेति वा हर्षेरति हसः
विपूर्वादिषः ऋदः बोध ईशवदित्यस्मादा ईशकान्तिगतिरिति
उपप्रजनसादनेदति प्रमिताचरानाम दृष्टं तत्क्षणं यथा
प्रमिताचरा सज्जसैः कथितेति पादान्त्यमकमिति पादचतुष्ट
यामी समकितत्वात् ॥ २ ॥

सरसां सरसां परिमुच्य तनुं पततां पततां ककुभो
वज्रशः । सकलैः सकलैः परितः करुणैरुदितैरुदितै
रिव खं निषितं ॥ ४ ॥ पादादियमकं ।

सरसामित्यादि । सरसां तोयाश्रयानां तनुं प्ररीरं सरसां
आर्द्रां परिमुच्य चाश्रयत्वा पततां पक्षिणां वज्रशः वज्रत्वा
दान् ककुभादिभ्यः पततां गच्छतां उदितैः प्रन्दितैः वदेर्यजादि
मात्सम्यकारणं सकलैः समस्तैः सकलैः माधुर्यवद्भिः कलत्रवद्भ्यः
गुणमाचरन्ति तन्नाम तदति वर्तते ततश्च सहस्रान्देन समासो
भवति करुणैः कारुण्यजनकैः रुदितैरिव प्रन्दितैरिव परितः
समन्तात् समाकाशं विततं व्याप्तं । पादादियमकमिति पादा
नामादौ यमितत्वात् ॥ ४ ॥

सरसामित्यादि । सरसां जलाश्रयानां सरसां आर्द्रां सिग्धां
तनुं प्ररीरं गलाश्रयमर्थं परिमुच्य भयात् त्यक्त्वा वज्रभोवज्रन्
वारान् ककुभोदिभ्यः पततां गच्छतां पततां पक्षिणां उदितैः
प्रन्दितैः समाकाशं परितः सम्यतो निषितं व्याप्तं रुदितैरिव प्रन्दि
तैरिव सकलैः समूहैः सकलैरव्यक्तमधुरैः कलत्रवद्भिः धर्मा
वचनः किम्वा सर्वैरुदितैर्वचनैरव्यक्तमधुरध्वनिबुद्धैरित्यर्थः
वाक्यसमुदायस्यावयवयोगात् करुणैः कारुण्यजनकैः केचित्तु
सरसां समन्धिनां पततां सरसां तनुं परिमुच्य भयात् परिशो
येत्याहुः वदेः नो यस्यस्यपाद्योरिति निः ताटकनामवृत्तं

तत्तत्तत्तं यथा बद्धं तौटकमभिसकारयुतं । पादादियमकमिति
चतुर्था पादानामादौ यमकितत्वात् ॥ ४ ॥

न च काञ्चन काञ्चनसद्गच्छितिं न कपिः शिखिना
शिखिना समयौत् । न च न द्रवता द्रवता परितो
हिमहानकृता न कृता कचन ॥ पादमध्ययमकं ॥ ५ ॥

नचेत्यादि । काञ्चनसद्गच्छितिं सौवर्ण्यदृष्टसंघतिं काञ्चन काञ्चि
दपि शिखिना अग्निना शिखिना व्यासावता न कपिर्न च समयौत्
न च न मिश्रितवान् अपि तु संघेवं नीतवान् यौतैर्लङ्घितो
दृष्टिर्लुकि हस्यति दृष्टिः क च कचिन्नाम हिमहानकृता हिम
हानस्य हिमापचयस्य कर्त्ता शिखिना जहातेर्भावे लुट् न च न
द्रवता न च न विसर्पता अपि तु द्रवतासतो गच्छता द्रवता द्रवभावः
परितः न न कृता किन्तु कृतेव काञ्चनसद्गच्छितेरित्यर्थात् । पाद
मध्ययमकमिति पादानां मध्ये यमितत्वात् ॥ ५ ॥

नचेत्यादि । कपिर्नूमान् काञ्चन काञ्चनसद्गच्छितिं सौवर्ण्यदृष्ट
संघतिं शिखिना अतिप्रचितत्रिआयुक्तेन जाज्वल्यमानेन शिखिना
वह्निना न समयौत् इति न अवश्यमेव समयौत् मिश्रितवान् मुख
मिमण्येवो रपिङ्गुसुतोऽदेर्निरिति त्रिः अभिधानात् विभक्त्यन्तात्
किमसिद्धनाविद्येते हिमहानकृता वह्निना परितः सर्वतो न च
न द्रवता अपि तु गच्छता सता कचन कुनापि काञ्चनसद्गच्छिति

द्रवता इवत्वं न कृता अपि तु कृतैव द्रुमता ब्रह्म इवस्य भाव
इति तः हिमस्य हानं नाशं करोतीति किप् हानमिति अहतिर
नटि रूपं । पादमध्यमकमिति चतुर्णां पादानां मध्ये समकित
त्वात् ॥ ५ ॥

अवसितं हसितं प्रसितं मुदा विलसितं ह्रसितं स्मर
भासितं । न समदाः प्रमदा हतसमदाः पुरहितं
विहितं न समीक्षितं ॥ चक्रवालमकं ॥ ६ ॥

अवेत्यादि । हसितं यत्प्रसितं सन्ततप्रवृत्तं नित्यप्रमुदितत्वा
त्तत्रत्यजनस्य तदग्निसङ्गमादवसितं अपगतं योऽन्तर्कर्मणीत्यस्य
यतिस्थतीतीत्यं मुदा हर्षेण यद्विलसितं शृङ्गारविचेष्टितं लसितं
स्निग्धमनुबद्धमिति यावत् स्मरभासितं मन्त्रयदीपितं ह्रसितं अस्ती
कृतं प्रमदाश्च स्त्रियः न समदाः सदृशी न जाताः हतसमदाः
ध्वस्तहर्षाः प्रमदसंमदौ हर्षदति निपातनं यच्च पुरहितं पुरानु
कूलं समीक्षितं कर्तुरीक्षितं तच्च विहितं कानुष्ठितमित्यर्थः । चक्र
वालमकमिति मण्डलाकारेण यमितत्वात् तथाहि इयो
र्दयोः पदयोरन्यवर्णानां नेमिवदवस्थितत्वात् मध्यस्ववर्णस्या
विसदृशस्य नेमिवदिति । तथाचास्य लक्षणं पदानामवधाने तु
वाक्ये स्यात्तुल्यवर्णता । प्रतिपादं भवेद्यच्च चक्रवालं तदुच्यतदिति
॥ ६ ॥

अवेत्यादि । मुदा हर्षेण यद्वसितं हासं प्रसितं अत्यन्तं
प्रवृत्तमासीत् तदवसितं विनष्टं तच्चत्यलोकानामप्रमुदितत्वात्
वोचनावे अकर्षकत्वात् गत्यर्थादेत्यादिना कर्त्तरि क्तः दोषो
मास्यामिति क्तिः प्रसितमिति विभ्गञ्बन्धे इत्यस्य रूपं किञ्च
मुदा घञ् विलसितं विलासः प्रकृष्टारचेष्टितं स्मरेण कामेन
भासितं उद्धीपितं लसितं संक्षिप्तमासीत् तदप्यवसितमिति सम्बन्धः
असंख्यिक्रीडे इवितमिति पाठे विलसितमस्योभूतं प्रमदाद्य
स्त्रिवेगेन समदाः न सदर्पाः यतोऽहतसम्पदान्दृष्ट्या जाताः
अञ्जलनटरति मदेरस्वस्य पुरहितं नगरानुकूलं समोहितं
कर्त्तुमिष्टं तच्च विहितं नानुष्ठितं । चक्रवालयमकमिति मण्डला
कारेण यमकितलासयादि सर्वेषां पादानां अन्यवर्णानां सह
शतया नेमिवदवस्थितत्वात् मध्यस्थवर्षस्य च विसदृशस्य नाभि
वदवस्थितत्वात् । मण्डलाकारतालक्षणं यथा पादानामवसाने
तु सर्वेषां तुल्यरूपता । प्रतिपादं भवेद्यच्चक्रवालयं तदुच्यते
इति ॥ ६ ॥

समिद्धशरणा दीप्ता देहे लङ्का मतेश्वरा । समिद्ध
शरणादीप्ता देहे लङ्कामतेश्वरा ॥ समुद्रयमकं ॥ ७ ॥

समिद्धेत्यादि । देहे अभ्यन्तरभागे समिद्धशरणा उज्ज्वलवृष्टा
ततएव दीप्ता प्रोभावती लङ्का पुरी मतेश्वरा ज्ञातमहादेवा
तचान्यदेवस्य नामांपि न वृक्षन्ते समिधोद्धति उतवन्नोवेति

समिद्धाश्च वः पूर्वसादातोऽनुपवर्गे करति कः द्वितीयसादने
 अपि दृश्यतरति चः अपि दृश्य सप्तापाविद्यमिशारार्थनात्
 धात्वन्तरादपि भवति सपोषोऽन्यतरस्यामिति पूर्वसवर्धः तान्
 दृष्टवन्ति हिंसन्तीति कृत्यस्युटोवडलमिति कर्त्तरि क्युट् समि
 द्भ्रवरणाराचसाक्षान् दानमानाभ्यामादीपयति श्रीत्याहय
 तीति किप् समिद्भ्रवरणादीप् तेन रावणेन तावन्ते पात्यतरति
 तावतेः कर्त्तृणि कारके विवक्षिते संपदादिदर्शनात् किप् वेरह
 कस्येति सोपात्पूर्व्य सोपोऽव्यवर्त्तनीति सोपः समिद्भ्रवरणादीप्ता
 रावणस्य पात्यनीत्या समिद्भ्रवरणादीप्ता सक्ष्म देहे दग्धा अक्ष
 क्षामोऽक्षेत्यक्षक्षामः तद्भावः अक्षक्षामता तक्षामक्षक्षामतायां
 वर्त्यातेत्यादी ईश्वरा सक्ष्मा सर्वेक्षक्षमादनात् । समुद्रचमक
 मिति समुद्राकारेण समित्त्वात् पादद्वययोरर्द्धद्वययोश्च संपुट
 वत्सादृश्यात् ॥ ७ ॥

समिद्धेत्यादि । सक्ष्मा देहे दग्धा अर्थात् दहनमता कर्त्तृणि ठी
 कीदृशी देहे अभ्यन्तरभागे समिद्भ्रवरणा उज्ज्वलपृष्ठा शरशं
 पृष्ठरश्मिचोरित्यमरः अतएव दीप्ता जीभावती मतेश्वरा मतो
 ज्ञातईश्वरीमहादेवोयस्यां तन्नाम्यदेवस्य नामापि न ज्ञायते
 इति भावः मतः पूजितइति वा पुनः कीदृशी समिद्भ्रवरणादीप्ता
 समिधोऽधातीति आदन्तत्वात् दहनजनादिति उः किन्वा समिधो
 जुहोतीति तेनैव गमादिनात् उः समिद्धोऽमुनिः तं दृष्टवन्ति हिंस
 न्तीति समिद्भ्रवरणाराचसाः वृक्षगिहिंसने कभावेमी इति कर्त्त

स्येनट् नन्दादित्यादा तान् मानदानाभ्यामादीपयतीति कर्त्तरि
 किप् समिद्धहरणादीप् रावणः तेन ताम्यते पाक्यते इति कर्त्तरि
 किप् तावृक्षपालनसन्तत्योः ध्योलोपोहस्यवरति यलोपः समि
 द्हरणादीपोरावणस्य पालनीयेत्यर्थः किम्वा समिद्धानां दीप्ति
 मतां देवादीनां वरणेन हिंसेनेन अदीपं दीप्त्यभावं ताम्यते पाल
 यति सन्तनुते वेति भावे किप् दीपनं दीप्ति भावे किप् पश्यामभ्
 वमावः असङ्ग्रामतेश्वरा असङ्ग्रामतायां यथेष्टेहायां ईश्वरा
 चर्वेहायाः सन्नाद्विनीत्यर्थः असमत्यर्थः कामोऽस्य असङ्ग्रामः
 तस्य भावेऽसङ्ग्रामता तस्यामीश्वरेति सप्तमीसमासः वरप्रत्य
 यान्तादीश्वरशब्दात् स्त्रियामतत्रावित्याप् भवत्येवं श्रीसादिक
 वरट्प्रत्ययान्तास्तु ईप् प्रत्ययइति बोध्यं श्रीपतिस्वरसात् नदा
 दावीश्वरशब्दं विभाषया पठन्त्यन्वे श्रीसादिरयमित्यपरे चदा
 लङ्गाभिः कुलटाभिर्मतः पूजितईश्वरोयच यदा असमत्यर्थ
 कामत ईषन्तईश्वरोयच कोरीपदर्शेइति कुम्हस्य कादेवः
 लङ्कारचःपुरी शाखा डाकिनी कुलटासु चेति विश्वः। समुद्रचम
 कमिति दधोरर्द्धयोः समुद्राकारेण समकितत्वात् तथाच
 दध्मभट्टः अर्द्धं पुनरावृत्तं जनयति धमकं समुद्रकं नामेति
 अर्द्धाभासः समुद्रः स्यादिति दण्डो ॥ ७ ॥

पिशिताशिनामनुदिशं स्फुटतां स्फुटतां जगाम
 परिविकलता। कलता जनेन वज्रधाचरितं चरितं
 मद्भस्वरहितं मद्भता ॥ काञ्चीयमकं ॥ ८ ॥

पिप्रिताप्रिनामित्यादि । पिप्रिताप्रिनां मांसाप्रिनां राक्षसा-
नामनुदिप्रन्दिप्रिदिप्रि अक्षयीभावे वरत्नभृतिभ्यदति टच्
खुटतां पलायमानानां परिविह्वलता खुटतां खटतां जगाम
जनेन चेतरेष क्लृप्तता चलता महता शैर्ष्यादिगुणयुक्तेनापि
सता चरितं चेष्टितं वज्रधा वज्रप्रकारं तस्यहस्तरहितं महता
विकलमाचरितं अनुष्ठितं भयात् । काञ्चीयमकमिति रसनाका-
रेष समितत्वात् तथाच पादस्थानो परस्मादौ च सदृशो विन्यासः
॥ ८ ॥

पिप्रितेत्यादि । पिप्रिताप्रिनां राक्षसानां परिविह्वलता
व्याकुलता खुटतां खटतां जगाम किङ्कुर्वतां अनुदिप्रं दिप्रि
दिप्रि खुटतां पलायनेन विकारं गच्छतां खुटप्रिविकाशे अनु-
व्रज्येन वीर्यायामक्षयीभावे वरदिपाडयदति च प्रत्ययः महता
शैर्ष्यादिगुणयुक्तेनाथपरेष जनेन क्लृप्तता चलता महत्तरहितं
माहात्म्यविवर्जितं चरितं चेष्टितं वज्रधा वज्रप्रकारैराचरितं कृतं
भयात् क्लृप्तञ्जलचाले । काञ्चीयमकमिति रसनाकारेष समकित-
त्वात् तथाच एकस्थानोऽपरस्मादौ सदृशं दृश्यते यदि । तत्काञ्ची-
यमकं नाम व्याहतं कविपुङ्गवैरिति एतदेव दक्षिणा चन्द्रदृष-
मकमुक्तं तथाहि चन्द्रदृषमकस्नानमन्नादीपादयोर्दधोरिति
॥ ८ ॥

न गजानगजादयितादयिताविगतं विगतं ललितं
ललितं । प्रमदा प्रमदामहता महतामरणं मरणं
समयात्समयात् ॥ यमकावली ॥ ९ ॥

नगजेत्यादि ॥ गजाहस्तिनः नगजाः पर्वतजाताः अतएव
दयितादृष्टा न दयिताः न रक्षिताः दयतिरत्र रक्षणार्थः विगतं
वीणां यच्छिणाङ्गतं गमनमपि विगतं नष्टं खलितं यदीक्षितं
वस्तु तल्ललितं पीडितं प्रमदा योषित् प्रमदा प्रगतोमदोवस्था
इति प्रमदा हर्षप्रयुक्त्यर्थः आमहता रोगपीडितेव आमो रोग
इव ब्रह्मलोपोऽत्र दृष्टव्यः अमेन पीडिता पलायनहता वा
अमोगत्यादिषु महतां प्रूराणां अरणं अविद्यमानयुद्धं मरणं
विनाशनं समयात् सम्राप्तं चातेर्लङ्घि रूपं समयात् कालेन ।
यमकावलीति यमकमाला ॥ ६ ॥

नगेत्यादि । गजाहस्तिनोम दयितान् रक्षिताः त्रिदयक-
यहणेगतौ बधेदानेऽवने कीदृशाः नगजाः पर्वतजाः तेनोत्कृष्टा
अतएव दयितादृष्टाः परञ्च विगतं वीणां यच्छिणां गतं गमनं
विगतं विनष्टं अग्निदग्धपक्षतात् खलितमोक्षितं वस्तु हारभेदोवा
खलितं खलितं भयाकुलजनसंसर्गादन्वय गतमित्यर्थः खलितं
हारभेदेत्यादीक्षिते खलितेऽपि चेति विश्वः प्रमदा नारी अप्रमदा
प्रमदरक्षिता हर्षप्रयुक्त्या इत्यर्थः प्रगतमदा वा आमहता रोगपी-
डितेव इव ब्रह्मार्थोऽत्र गम्यते अमक्रो गे घञ् यदा अमेन नम-
नेन हता पीडिता यदा अमेन दाहेन हाहाकारब्रह्मेन वज्रि-
भेदेन वा हता व्याकुला अमगतौ ब्रह्मे महतां प्रूराणां अरणं
युद्धरहितं मरणं समयात् कालवशात् समयात् संप्राप्तं चातेर्धी
यदा महतां जनानां अह खेदेऽद्भुते निश्चये वा तां प्रमदां समया-
समीपे समयात् कालेन युद्धरहितं मरणं प्रात् आगतं अतएव

तत्प्रगमनेदत्तस्यात् आहपूर्वात् किप् स्थितं हिता यतो न
गच्छन्तीत्यर्थः । यमकावलीति यमकमात्रा तथाहि पदेषु यत्र
यमेषु वादृशं दृश्यते यदि । यमकावलिर्दृष्टा श्लिष्टा यमक
कोविदैरिति ॥ ६ ॥

न वानरैः परिक्रान्तां महिर्भीमविक्रमैः । न वा
नरैः परिक्रान्तां ददाह नगरीं कपिः ॥ अयुष्मपाद
यमकं ॥ १० ॥

नवेत्यादि । वानरैरन्यैर्महर्भिर्महाप्राणैर्भीमविक्रमैः अथवा
शैर्भ्यः प्रकादिभिः न पराक्रान्तां नावष्टब्धं नगरीं सदा नरैर्म
नुय्यैर्न च पराक्रान्तां विगृहीतां कपिर्हनुमान् ददाह दग्धवान् ।
अयुक्पादयमकमिति । प्रथमतोयद्योर्थमितत्वात् ॥ १० ॥

नवेत्यादि । कपिर्हनुमान् नगरीं ददाह दग्धवान् नगरीं
कीदृशीं वानरैर्भ्यालिसुग्रीवादिभिर्न पराक्रान्तां न मतां यम्यैर्
नुय्यैः कान्तवोय्यादिभिर्न पराक्रान्तां न विगृहीतां किम्वा अनरै
र्मानुष्यभिर्नैर्देवयक्षादिभिरपि न वा पराक्रान्तां न च विगृहीतां
कीदृशैर्महर्भिर्महाप्राणैर्भीमविक्रमैर्भीमशैर्भ्यः शिवतुल्यपरा
क्रमैर्भ्या । अयुक्पादयमकमिति । अयुजोः प्रथमतोयद्योर्थम
कितत्वात् ॥ १० ॥

द्रुतं द्रुतं वक्रिसमागतं गतं महीमहीनद्युतिरो
चितं चितं । समं समन्तादपगोपुरं पुरं परैः परैरप्य
निराकृतं कृतं ॥ पादाद्यन्तयमकं ॥ ११ ॥

द्रुतमित्यादि । यत्पुरं चितं शौवर्ण्यदृष्टसंज्ञत्या प्राप्तं तद्वह्नि
समागतं अग्निसंयुक्तं द्रुतं विलीनं द्रुतं प्रवाहेण प्रवृत्तं द्रुतं ग्रीष्मं
अहीनया उत्कृष्टया द्युत्या तेजसा रोचितं भाषितं महीकृतं
प्राप्तं अपगोपुरं अपगतपुरद्वारं अतएव समन्तात्सर्वतः समं
तुल्यं कृतं परैः शत्रुभिः परैरपि उत्कृष्टैरपि शक्रादिभिरनिरा
कृतं अनभिभूतं सत् । पादाद्यन्तयमकमिति पादस्यादावन्ते च
यमितत्वात् ॥ ११ ॥

द्रुतमित्यादि । पुरं लब्धं समन्तात् सर्वतः समं भूमितुल्यं कृतं
उपानां द्रुतत्वात् कीदृशं द्रुतं ग्रीष्मं द्रुतं द्रवीभूतं यतोवह्निसमा
गतं अग्निसंयुक्तं महीं भूमिं गतं प्रवाहेण प्राप्तं अहीनद्युतिरोचितं
अहीनया उत्कृष्टया द्युत्या दीप्त्या रोचितं शोभितं अहीनद्युतिना
रावणेन रोचितं अभिलषितमिति केचित् चितं स्वर्णदृष्टादिभि
र्याप्तं अतएव वह्नियोगे द्रवत्वमुक्तं अपगोपुरं अपगतपुरद्वारं
परैरुत्कृष्टैरपि परैः शत्रुभिरिन्द्रादिभिरनिराकृतं अनभिभूतं
द्रुतं ग्रीष्मे विलीने च विद्राणे चाभिधेयवदिति विश्वः । पादाद्यन्तय
मकमिति पादस्यादावन्ते च यमकितत्वात् ॥ ११ ॥

नश्यन्ति ददर्श वृन्दानि कपीन्द्रः । चारीण्यवलानां
चारीण्यवलानां ॥ मिथुनयमकं ॥ १२ ॥

मथेत्यादि । अवलानां स्त्रीणां अवलानां अविद्यमानरस
काणां वृन्दानि समूहान् चारीणि चारवन्ति चारीणि अवश्यं

हरन्ति आवश्यके णिनिः सेतसदत्यर्थात् नश्यन्ति पलायमानानि
सन्ति कपीन्द्रोददर्श । मिथुनयमकमिति पादद्वयस्य चक्रवाक
मिथुनवदवस्थितत्वात् ॥ १९ ॥

नश्यन्तीत्यादि । कपीन्द्रोदनुमान् अवलानां स्त्रीणां वृन्दानि
समूहान् ददर्श दृष्टवान् कीदृशानि नश्यन्ति नाशं प्राप्नुवन्ति
पलायमानानि वा हारीणि हारयुक्तानि हारीणि मनोहारीणि
प्रहादित्वात् णिन् अवश्यं हरन्तीति आवश्यके णिन्निति परः
कीदृशानां अवलानां अविद्यमानरचकाणां अतिरुक्तानां वा ।
तनुमध्याकृन्दः सन्नपुं यथा सौचेतनुमध्या । मिथुनयमकमिति
पादद्वयस्य चक्रवाकयुगलवत् स्थितत्वात् ॥ १९ ॥

नारीणामपनुनुदुर्न देहखेदान्नारीणामलसलिला
हिरण्यवायिः । नारीणामनलपरीतपत्रपुष्पाञ्जारीणा
मभवदुपेत्य शर्मा वृत्तान् ॥ वृन्तयमकं ॥ १६ ॥

नारीत्यादि । नारीणां सम्मन्विनीहिरण्यवायः सुवर्णघटिता
वायः नारीणां स्त्रीणां अग्नितापाद्देहखेदान्नापनुनुदुः नापनीत
वत्यः कुतः नारीणामलसलिलाः रीङ् स्ववर्णदत्यस्मादाङ्पूर्वा
त्त्वादयमोदितइति निष्ठा गत्वं नारीणङ्गतममलं सलिलं वासु
हिरण्यवायोष्विति वृत्तांशोपेत्य गत्वा तासां शर्मा सुखं नाभवत्
न आतं अनलपरीतपत्रपुष्पत्वादृत्ताणां नारीणां नारीणामिति
योऽयं अनुसम्बन्धिनीनामित्यर्थः नारीणामिमादति तस्येदमित्यर्थः

तदन्तात् टिङ्गुणजित्यादिना स्त्रीप् अत्र दृष्टानुपेत्य स्थिताना
मित्यध्याहर्त्तव्यं अन्यथा समानकर्तृकत्वात् पूर्वकाले त्वाप्र
त्ययोन स्यात् । दृक्प्रथमकमिति प्रतिपदं पुष्पफलस्येव मूलेऽव
स्थितत्वात् ॥ १३ ॥

नारीणामित्यादि । हिरण्यवायः सुवर्णखलनिर्मितदीर्घिकाना
रीणां स्त्रीणां देहखेदान् अग्निसन्नापजनितान् न अपनुनुदुः नाप
नीतवत्यः हिरण्यवायः कीदृश्यः आरीणामलसलिलाः आरीणां
द्रुतं अमलं निर्मलं सलिलं स्वर्णजलं यासु अग्नितेजसा स्वर्णघटि
ततीरका द्रुतत्वात् स्वर्णजलं तत्र जातमित्यर्थः आरीड्यचरणि
आङ्पूर्वात्कः सूज्वाद्योदिति नः किम्वा शुष्कत्वादनरीणं ईव
द्रुतं जलं यासु रोगिवधेगतौ गत्यर्थत्वात् कर्त्तरि कः ज्वादित्वात्
कस्य नः एतच्च आरीणां अरिसम्बन्धिनीनां तासां नारीणां
दृष्टान् उपेत्य समीपे गत्वा स्थितानां शर्म सुखं नाभवत् न जातं
स्थितानामित्यध्याहारात् समानकर्तृकता दृष्टान् कीदृशान् अन
लपरीतपत्रपुष्पान् अनलेनाग्निना परीतं व्याप्तं पत्रञ्च पुष्पञ्च
येषां तान् अतएव न शर्म नारीणां कीदृशीनां नारीणां आपो
नारादिति प्रोक्तास्तत्र भवानां ततोवा आगतानां वरुणलोकादा
नीतानामित्यर्थः आरीणामिति अरिशब्दात् तस्येमादिति षः
शर्म नाभवदित्यत्र पूर्वतो नञमुपज्यते केचित्तु अरीणां शर्चूणां
हिरण्यवायदिति पूर्वत्र योजयन्ति नारीणां जलभवानामिति
न व्याचक्षते तस्मिन्ने पराङ्गेषु नञ् विद्यते कचित्तु पुष्पाच्चारोणा
मिति नद्वयसंयोगवत् पाठोदृश्यते तत्र पूर्वोक्तव्याख्यायां न नञ्

नृपञ्चसहस्रं विद्यमानत्वात् केचित्तु चाङ्गपूर्णाङ्गैर्नैरीषादिकरश्च
 स्ययः सा समन्तात् रीषां गच्छन्तीनामित्याहुः । ब्रह्मर्षिषीवन्दः
 लक्ष्यं यथा व्याघ्राभिर्मनजरगाः ब्रह्मर्षिषीयमिति । दन्तयमक
 मिति प्रतिपादं पुष्पफलस्येव मूले दन्तवदवस्थितत्वात् तथाहि
 पादादौ सहस्रं यस्य प्रतिपादं गृह्यते । तदन्तयमकं नाम
 कथ्यते कविपुङ्गवैरिति ॥ १२ ॥

अथ सुलितपतत्रिमालं रूपासनवाणकेशरतमालं ।
 सवनं विविक्तमालं सीतां द्रष्टुं जगामालं ॥ पुष्प
 यमकं ॥ १४ ॥

अथेत्यादि । दाहानन्तरं सुलितानां चलितानां पतत्रिणां
 पत्रिणां माला संहतिर्यस्मिन् तदनमशोकवनिकास्थं संकपि
 जंगम रूपाः भग्नाः असनाद्योषस्मिन्ने तत्रासनः पीतसालः
 वाणः यन्त्रिका केशरोनागकेशरो देववल्गुभेवा विविक्ताः शुचयो
 मालाः सजोयस्मिन् तद्विविक्तमालं सीतां द्रष्टुं असं पर्याप्तौ सीतां
 द्रष्टुमीति जगाम । पुष्पयमकमिति प्रतिपादं दन्तादुपरि
 पुष्पमिवावस्थितत्वात् ॥ १४ ॥

अथेत्यादि । अथ दाहानन्तरं सहनूमान् असं पर्याप्तं
 सीतां द्रष्टुं वनं अशोकवनिकां जगाम वनं कीदृशं सुलितपत
 त्रिमालं सुलितं चलितं पतत्रिणां पत्रिणां माला संहतिर्यत्र

यद्यपि हृद्भास्वोऽनुसारस्य गुरुत्वमनुविष्टं तथापि तथा पा-
दान्तोऽपि वेति वचनात्तस्य लघुत्वात् प्रथमपादे दादयमात्रा
भवन्ति किन्तु भवति नेह विषमैजदत्तार्थायां प्रायिकं द्वतीय
गणस्यापि मध्यगुरुत्वात् सप्तगणादीहन्ताजोनसङ्घट्टणेऽजो
विषम इत्यत्र मध्यःप्रशंसापरत्वमिति टीकाकृतोक्तं जापचमनो
यपञ्चमस्योद्वापेन होदगुरुमजसा गुन्निनोए गुणवहिभागहो
देशिश्रावेर इत्यनेन अमाश्रयस्थितत्वात् नतु विषमस्यजगणे
लक्षणवहिर्भूता गाथा भवन्तीति वस्तुतः पचिमाश्रयमिति पाठः
मध्ये तकारपाठोलेखकप्रमादात् इमाभ्यामश्रयनादयोषच
वने अशनः पीतशालः वाणोऽग्निष्टोविशेषः केशरं चिह्नसिप्रोक्तं
केशरोनागकेशरे सिंहघाटायां किञ्चलकगुणागवकुलेष्वपीति
विश्वः तमाश्रयः स्वनामस्वातः विविक्ताः दृश्यभूतामाशाः स्वजः
पङ्क्तयोवच तत्तथा विविक्तः स्वादसम्पृक्तं विविक्तः शुभपूतयोः ।
चारुवद्भिर्ते धीरैर्विविक्तं रहसि स्मृतमिति विश्वः । पुष्पयमक
मिति प्रतिपादान्ते वृत्तोपरि पुष्पवत्स्थितत्वात् ॥ १४ ॥

घनगिरीन्द्रविलङ्घनशालिना वनगता वनजद्युति
लोचना । जनमता दृढशे जनकात्मजा तरुष्टगेण
तरुस्थलशायिनी । पादादिमध्ययमकं ॥ १५ ॥

घनेत्यादि । तरुष्टगेण कपिना जनकात्मजा दृढशे दृष्टा
वनाः निरन्तराः ये गिरीन्द्राः मेघसदृशावा तेषां यत्तद्वनं अति

क्रमसं तेन शालिना युक्तेन कपिना वनगता कामनस्या वनजद्यु-
 तिलोचना पद्मस्यैव काम्निर्भयोर्लोचनयोः ते तद्योविधे लोचने
 यस्याः मज्जोडादिवक्चरति डोप् प्रतिषेधः जनमता जनेना
 ववुद्धा पतिव्रतेयमिति मनुष्यवोधनइत्यस्य भूते निष्ठायां रूपं
 मलोकेति षष्ठीप्रतिषेधः कर्त्तरि द्वतीया तस्याश्च कर्त्तृकरणइति
 समासः वर्त्तमाने तु मतिवुद्धीत्यादिना कप्रत्ययः कस्य च वर्त्तमान
 इति षष्ठी तस्याश्च केन च पूजयामिति समासप्रतिषेधः स्यात्
 तत्स्थलप्रायिनी तरुमूलं यत्स्थलं तत्रैव प्रयाणा सत्यपि प्रयने
 तेन व्रतइति णिनिः । आदिमध्ययमकमिति पादानामादौ मध्ये
 च चननवजनतरुग्रन्थानां यमितत्वात् ॥ १५ ॥

घनेत्यादि । तेन तरुग्रन्थे कपिना तरुस्थलप्रायिनी जम
 कात्मजा इदृशे कर्मणि रूपं तेन कीदृशेन घनगिरीन्द्रविलङ्घन
 शालिना घनानिविडाये गिरीन्द्राः पर्वतास्तेषां विलङ्घनं विद्य
 तेऽस्येति अस्त्वर्थे शालिन्प्रत्ययबोधइति शाब्दिकाः यदा तेषां
 विलङ्घनेन शङ्कितुं शोभितुं शीलं यस्य शङ्कुभाषायां णिनिः
 उलयोरलथोऽर्थेति सत्वं कीदृशी वनगता अशोकवनिकास्थिता
 पुनः कीदृशी वनजद्युतिलोचना वने जले जायतेइति समादित्वात्
 उः वनजं पद्मं कैरवं वा तस्यैव द्युतिर्यथास्तादृशे लोचने यस्याः
 सा वनं वलिलकामिनइत्यमरः पुनः कीदृशी जनेन मता ज्ञाता
 पतिव्रतालेन पूजिता वा नतु जनानामिति षष्ठी तथासौक्तं कार
 कषष्ठी न समस्यते इति न्यायात् ज्ञानेच्छापूजति क्तः तद्योगे
 प्राप्तापि षष्ठी न स्यात् अथास्थानित्यता च दृश्यतइति न्यायात्

यदा वर्त्तमाने कोनातीतकस्य बाधक इति श्रुतीति वा कस्यच
चकारात् मनुबोधने धातूनामनेकार्थत्वात् पूजार्थेऽप्यस्य प्रयोगः ।
आदिमध्ययमकमिति प्रतिपादमादिमध्ययोस्तुल्यत्वात् ॥ १५ ॥

कान्ता सहमाना दुःखं च्युतभूषा । रामस्य वियुक्ता
कान्ता सहमाना ॥ विषययमकं ॥ १६ ॥

कान्तेत्यादि । कान्ता कमनीया सहमाना वेदयमाना दुःखं
वियोगजं च्युतभूषणा रामस्य कान्ता प्रिया वियुक्ता वियोगिनी
सहमाना सह मानेन वर्त्तत इति बोधसर्जनस्येति सभावविकल्पः
दृष्ट इति सम्बन्धः । विषययमकमिति पादद्वयातिक्रमादिपथेन
विमार्गेण यमितत्वात् ॥ १६ ॥

कान्तेत्यादि । जनकात्मजा सीता कीदृशी दृष्टे कान्ता
कमनीया दुःखं वियोगजं सहमाना तत्रोद्देगं न करोतीत्यर्थः
च्युतभूषा अपगतभूषणा रामस्य कान्ता प्रिया वियुक्ता वियो
गिनी सहमाना मानेन चित्तसमुच्चया पूजया वा सहिता । विष
ययमकमिति पादद्वयातिक्रमादिपथेन विमार्गेण यमकितत्वात्
तनुमध्याच्छब्दः ॥ १६ ॥

मितमवददुदारं तां हनूमान्मुदारं रघुवृषभसकाशं
यामि देवि प्रकाशं । तव विदितविषादोदष्टकृत्स्ना
मिषादः श्रियमनिशमवन्तं पर्वतं माल्यवन्तं ॥ मध्यान्त
यमकं ॥ १७ ॥

मितमित्यादि । मितं अस्याक्षरं अर्थावगाढं तां सीतां हनू-
मान् मुदा हर्षेण युक्तः अवदत् कथितवान् किमित्याह अरं-
भीष्टं हे देवि रघुवृषभसकाग्रं रामसमीपं मात्स्न्यवन्तं पर्वतं प्रकाशं
प्रकटं यामि तव विदितविषादो ज्ञातावसादः दृष्टकृत्स्नामिषादः
वीक्षिताशेषनिशाक्षरः आमिषं मांसमदकीति कर्षणं वासरूपे-
ऽस्त्वियामिति वचनात् अदोमस इति विट्प्रत्ययेनाद्योविकल्पेन
माधनात् अयं शोभां अनिजमवन्तं रचन्तं पर्वतं । मध्यान्तच-
मकमिति पादस्य मध्ये अन्ते च यमितत्वात् ॥ १७ ॥

मितमित्यादि । हनूमान् मुदा हर्षेण मितमस्याक्षरमुदार-
गभीरार्थं तां अवदत् किमित्याह हे देवि अरं भीष्टं रघुवृष-
भस्य रघुश्रेष्ठस्य सकाग्रं समीपं मात्स्न्यवन्तं पर्वतं प्रकाशं यथासा-
त्तथा यामि तव विदितो ज्ञातो विषादो येन विषादस्य नित्यसापे-
क्षत्वात् समासः दृष्टः कृत्स्नः सकल आमिषादो राक्षसो येन च
तथा अमिषं सततं अयं शोभामवन्तं रचन्तं मात्स्न्यवन्तं नाम
पर्वतं । मध्यान्तचमकमिति मध्यान्तपादयोर्यमितत्वात् । मास्ति-
नोदृक्तं ॥ १७ ॥

उदपतद्वियदप्रगमः परैरुचिरमुन्नतिमत्पृथुसत्व-
वत् । रुचिरमुन्नतिमत्पृथुसत्ववत्प्रतिविधाय वपुर्भ-
यदं द्विषां ॥ गर्भयमकं ॥ १८ ॥

उदपतदित्यादि । विषदाकाशमुदपतत् उत्पपात परः
 प्रभुभिरप्रगमः अनभिवनीयः गमेः यद्दृष्टनिश्चिनमसेति
 कर्कष्यप् कर्ककर्मणोः कृतीत्यत्र विभाषापसर्गइति मण्डूकमुत्या
 अनुवर्त्तनीयं योपसर्गस्य प्रयोगे विभाषापठौ रुचितं शोभितं
 नियन्त्रिर्लज्जतात् अथवा अप्रगमोऽन्येषामित्यर्थात् परैरुत्कृष्टै
 रन्तरोचचारिभिः रुचितं दीपितं उत्तिमत् उद्गाययुक्तं
 पृथुसत्त्ववृद्धिः प्राप्तिभिर्युक्तं किं कृत्वा उदपतदित्याह वपुः प्ररीरं
 प्रतिविधाय कृत्वा रुचिताम् तुष्टान्मोदयतीति रुचितमुत्पद्ये
 ऽपान्तर्भूतः दिवां प्रचूषां भयदं नतिमत् तदानीं देवेषु कृत
 चिरःप्रशामत्वात् अथवा रुचितमेवाभोष्टमेव वपुः उत्तिमत्
 विभूतिमत् पृथुसत्त्ववत् विसीर्षसत्त्ववत् सत्त्वगुणयुक्तं वा । गर्भय
 मकमिति इयोः पादयोर्मध्ये पादद्वयस्य यमितत्वात् ॥ १८ ॥

उदपतदित्यादि । अपिर्विषदाकाशमुदपतत् उत्पपात
 कीदृशः परैः प्रभुभिरप्रगमोऽनभिवनीयः न प्रमस्यतेऽसौ
 अप्रगमः यदा परैः यद् नास्ति प्रकृतं गमनं द्रष्टेत्यर्थः अतिशो
 चगामित्वात् कीदृशं विद्यत् परैरुत्कृष्टैरन्तरोचचारिभिः रुचिरं
 दीपितं पुनः कीदृशं उत्तिमत् उद्गाययुक्तं पृथुसत्त्ववत् महाप्रा
 प्त्युक्तं उत्तिमदिति सत्त्वविशेषणं वा किं कृत्वा उदपतदित्याह
 दिवां प्रचूषां भयदं वपुः प्ररीरं प्रतिविधाय कीदृशं वपुः रुचि
 रमुत् रुचिरान् दृष्टान् मोदतेइति किप् नतिमत् तदानीं देवेषु
 कृतप्रशामत्वात् । गर्भयमकमिति मध्यपादद्वयस्य यमितत्वात्
 ॥ १८ ॥

वभौ मरुत्वान् विहृतः समुद्रो वभौ मरुत्वान् विहृतः
समुद्रः । वभौ मरुत्वान् विहृतः समुद्रो वभौ मरुत्वान्
विहृतः समुद्रः ॥ सर्व्वयमकं ॥ १६ ॥

वभावित्यादि । मरुत्वान् हनूमान् पिहत्वेन मरुद्वियते अख्येति
कृत्वा उपपद्यते वत्सं विविधं कृतं वनभङ्गादि कर्म येन विविधं वा कृ-
न्ततीति विहृतः दग्धुपधस्रणः कः दृष्टादीनां केंदकदत्यर्थः
समुद्रो मुद्रयाभिज्ञानेन चूडामणिमा सह वर्त्तत इति समुत्पत्तिर्नो-
मभसि तेजःपुञ्ज इव वभौ दीयते स्म इत्यर्थं प्रथमः पादः । तस्मिन्
तथाभूते मरुत्वानिन्द्रः अनुजीवितया मरुतो देवा अस्त्र सन्तीति
कृत्वा विहृतः रावणपरिभवात् विहृतदेवाधिपत्यः विहृतः भूच-
समुद्रः मुद्रया अस्त्ररसा सह वर्त्तमानः समुपलब्धमाहति
दृत्तान्तः वभौ दृष्टवान् कपिना तावदिदं कृतं रामः पुनः सैमूलं
हेत्यतीति अनेकार्थत्वाद्वाक्यानां भातिरत्र तुष्टौ वर्त्तते इत्यर्थं
द्वितीयः समुद्रोजलनिधिः मरुत्वान् हनूमदुत्पत्तनजनितवायुना
युक्तः अतएव विहृतोऽतिकान्तमर्थ्यादः वभौ वभूव अत्र सन्तायां
प्रयुक्त इत्यर्थं तृतीयः सलोकपालो मरुत्वान् महाभूतात्मकेन
युक्तः मरुत्वान् पूर्व्ववन्नतुप् मरुत्वानिति व्याख्याने जलाञ्जोन्न-
ति जम्भ्यात् मुद्रो हर्षस्य दाता पुत्रो मे सुखेन यास्यतीति मुद-
राति ददातीति आतोऽनुपसर्गे कः विहृतो मन्दगतिः वभौ वाति
स अत्र गतौ प्रयुक्त इत्यर्थं चतुर्थः अन्यस्माद् यमकेषु क्रियापद-

आभिसाभिधेयम् न दुःखतीति तेन दीप्त्यर्थेव बोध्यः । सर्वस्य
मकमिति चतुर्णामपि पादानां महत्तत्वात् ॥ १६ ॥

वभावित्यादि । मरुदायुः पितृत्वेन वेगजनितत्वेन वा विद्यते
यस्य स्रवणमान् वभौ ऋषभे इत्यन्वयः कीदृशः विविधानि
कृतानि वनभङ्गलङ्घादाहादीनि येन सः समुद्रः मुद्रया प्रत्यभि
ज्ञानेन सूक्ष्मणिना सहितः मुद्रा प्रत्ययकारिणीति कोषः इति
प्रथमपादार्थः तस्मिंस्तथाभूते सति मरुत्वान्द्रोवभौ तुतोष
धातूनामनेकार्थत्वात् भातिरत्र तोषे कीदृशः विकृतः पराभवात्
विगता क्रिया जगत्परिपालनरूपा यस्य सः समुद्रः मुद्राख्या
भिरक्षरोभिः सहित इति द्वितीयपादार्थः समुद्रः सागरोऽपि
वभौ चुकोप धातूनामनेकार्थत्वाद्भातिरत्र कोपे पुनः पुनर्व्यान
रेष लङ्घनात् कीदृशः मरुत्वान् मरुतो देवा विद्यन्ते यस्य सः
मरुतो पवनामरावित्यमरः अतएव विकृतः अतिक्रान्तमर्थ्यादः
वीन् पचिणः कृणन्ति वेष्टते इति विकृतः कृती धवेष्टे पूर्ववत् कः
अतिक्रान्तमर्थ्यादत्वात् इति तृतीयपादार्थः वाचकत्वेन मरुच्छ
द्रो विद्यते ऽस्य मरुत्वान् वायुर्वभौ वाति स्य भातिरत्र गत्यर्थः केचि
न्नु मरुदायुर्वान् गच्छन् वभौ सन्धेरनित्यत्वात् न तस्य दत्तं सदुक्तं
सन्धिरैकपदे नित्यो नित्यो धातूपसर्गयोः । सूचेष्वपि तथा नित्यः
सैवान्यत्र विभाषिता इत्याहुः स्वमते सन्धेरनित्यत्वं क्वातोऽौरि
त्यत्र शोकरणेनैवेष्टसिद्धौ चित्करणेन ज्ञापितमिति देवोदायत्र
हवर्त्तिनोक्तं कीदृशः विकृतः मन्दगतित्वात् पुनश्चेहादन्यथाभूतः
समुद्रः समुत्सहर्षोरोऽग्निर्यस्यात् वायो रग्नि सखत्वात् किम्वा

व इति विधेयवदं च लोकायास्तत्वेन प्रविष्टो वापुर्दिव्यार्थः मुहं मीतिं
 गात्रसंघर्गात् राति ददातीति मुहः इत्यर्थः चतुर्थपादार्थः
 सर्व्वमभातेर्दीप्त्यर्थमेव युक्तमिति केचित् नैकं पदं दिःप्रधानं
 प्रायेणैकार्थत्वेन तेनात्र भातिर्नानार्थत्वेन प्रयुक्तो न दोषावहः ।
 सर्व्वममकमिति वादचतुष्टयस्य तुल्यरूपत्वात् कदाभरत्वेन
 महावमकमिदमुक्तं तथाहि एकाकारचतुष्ट्यादं महावमकमु
 च्यते इति रुद्रटमते पङ्क्तिरिति नाम तदुक्तं चन्योर्न पश्चिमयो
 रादृष्ट्या पादयोर्भवति पुष्कः । सर्व्वैः चार्द्धं युगपत्प्रथमस्य जायते
 पङ्क्तिरिति ॥ १८ ॥

अभियाता वरं तुङ्गं भूभृतं रुचिरं पुरः । कर्कशं
 प्रथितं धाम ससत्त्वं पुष्करेक्ष्णं । अभियाता वरं तुङ्गं
 भूभृतं रुचिरं पुरः । कर्कशं प्रथितं धाम ससत्त्वं पुष्करे
 क्ष्णं ॥ महायमकं ॥ २० ॥

अभियातेत्यादि । भूभृतं रामं वरं श्रेष्ठं तुङ्गं महाकुलीनता
 इति सर्व्वेषामुपरि स्थितं गुणैरुचिरं सर्व्वोत्तमम् पुरोऽपतो
 वचःशब्दे कर्कशं लोमशं प्रथितं लोके प्रख्यातं धाम वृष्टं वर्षावम
 धर्माणां ससत्त्वं पराक्रमयोगात् पुष्करेक्ष्णं पद्मलोचनं अभि
 याता अभिमुख्येन यास्यति हनुमान् कुटि रूपं अभियातेत्यादि
 भूभृतं पर्व्वतं यथाङ्गदादयः स्थिताः तमभिया अभिगता हनु

मता कुतः पुरोसङ्गाथाः वकाशात् पुष्करे आकाशे धाम तेजः
 चणं मुहूर्तं प्रथितं विस्तारितं अभिषातीत्यन्वेभ्योऽपि दृश्यतरति
 किम् द्वितीयैकवचने यातोधातोर्दित्याकारलोपे अभियेति रूपं
 कीदृशं यतावरं यातयेनाततीति पचासच् यतोवायुः आदित्यो
 यात्रादृष्येतीत्यप् आवरः यतस्यावरं यतस्तुङ्गं च चैखरं हचिरं
 तुष्टिदं हचिं रातीति कर्कशं कठिनस्वभावं ससत्त्वं प्राप्सियुक्तं। महा
 यमकमिति श्लोकलोकस्य द्वितीयेन श्लोकेन यमितत्वात्॥२०॥

अभीत्यादि। अर्थादत्र इन्माम् कर्त्ता भूभृतं राजानं रामं
 अभियाता अभिगमिष्यति यां रूपं यदा भूभृतं अभियाता अभि
 मुख्येन गन्ता इन्माम् यमौ भाति स्मेति पूर्वेषामन्वयः कचिदप
 यादविषयेऽप्युत्सर्गोऽपि प्रवर्त्ततरति कस्योमेऽपि कर्मणि द्वितीया
 किम्वा श्रीधार्चलं विवक्षितं किम्वा अभियोने द्वितीया भूभृतं
 कीदृशं वरं श्रेष्ठं तुङ्गं सर्वेषामुपरि खितं महाकुलीनत्वात्
 हचिरं सर्वज्ञसुन्दरं पुरोऽप्ये वचःखले कर्कशं महापुरुषत्वात्
 कठिनं लोमशं वा प्रथितं लोकविख्यातं धाम शृङ्गं गुप्तानामित्य
 र्थात् तेजःस्वरूपं वा ससत्त्वं सपराक्रमं सत्त्वगुणयुक्तं वा पुष्करे
 चणं पुष्करवत् पद्मवदीचणे शोचने यस्य तं किम्वा धुङ्गार्यं
 पुष्करं वरं ईक्षते पश्यतीति गन्धादित्यादनः। अभीत्यादि तेन
 इन्माम् पुरोसङ्गाथाः वकाशात् यत्राकुहादयः सन्ति तं भूभृतं
 सर्व्वतं अभि सङ्गोक्त्य याता गच्छता पुष्करे आकाशे धाम
 तेजः चणं मुहूर्तं प्रथितं विस्तारितं यातेति यातेः षट्ः भूभृतं
 कीदृशं वरं त्रियतेऽसौ वरं कर्मण्यन् देवादिभिरङ्गदादिभिर्व्या

रुतमित्यर्थः किम्वा वरं जेठं किम्वा भूभृतं अग्निं सस्वीकृत्य वा
 गच्छता आसीति वाः कर्त्तरि क्तिप् घोरालोपोऽथवाविनि
 टापरे आलोपः अतावरं अतति यातत्येन गच्छतीति अतोवायुः
 सूर्यादिव्या अतयातत्यगमने पचादित्यादन् आटुषोतीत्यावरः
 अथापि पचादित्यादन् अतयावरमिति समासः पर्वतविशेषश्च
 घतस्तुङ्गमत्युच्चं किम्वा भूभृतं अता गच्छता अततीति अत
 कर्त्तरि क्तिप् अभिया अविद्यमानमथेन इमूमद्विशेषणं आवरं
 आटुषोति अर्थात् सूर्यादीन् तुङ्गत्वादित्यावरं पूर्ववत् पुनः
 कीदृशं पर्वतं रुचिरं तुष्टिदं रुचिं राति ददाति हनजनादितिङः
 कर्कशं कठिनं पाषाणमयत्वात् यस्य त्वं प्राणिभिर्हिंसादिभिर्युक्तं
 पुष्करं पद्मजे व्योम्नि पयः करिकराययोः । औषधदीपविह
 गतीर्यराजोरगाक्षरे । पुष्करं दूर्ध्ववर्त्तं च काण्डे खड्गफलेऽपि चेति
 विश्वः । महायमकमिति आद्यश्लोकस्य द्वितीयश्लोकेन यमकित्वात्
 तथाच रुद्रटः अर्द्धं पुनरास्तुतं जमयति यमकं समुद्रकं नाम ।
 श्लोकस्तु महायमकमिति ॥ २० ॥

चित्रं चित्रमिवायातोविचित्रं तस्य भूभृतं । हरयोवे
 गमासाद्य सन्तस्तामुमुज्जर्मुज्जः ॥ आद्यन्तयमकं ॥ २१ ॥

चित्रमित्यादि । भूधरं पर्वतं चित्रं गैरिकादिभिर्नानावर्णं
 अतएव चित्रमिवालेख्यमिव आयातः आगच्छतस्तस्य इमूमतः
 वेगश्चवच्चित्रं अद्भुतमासाद्य प्राप्य हरयः कपयः सन्तस्ताः

समवाः मुमुक्षुः मोहकृताः मुक्तः चणं शोकाद्यन्तयमकमिति
शोकसादावन्ते च यमितत्वात् ॥ २१ ॥

चिचमित्यादि । तस्य सहनूमतस्त्रिचमहुतं वेगं यमासाद्य प्राप्य
हरयः कपयः सन्तस्ताः सन्तोमुद्धर्षारंवारं मुमुक्षुर्षोहमुपा
गताः तस्य कीदृशस्य भूभृतं पर्वतमायातः आगच्छतः यातेः
शब्दः कीदृशं भूभृतं विचित्रं गैरिकादिभिर्नानावर्णं अतएव चिच
मिव आलेख्यमिव आद्यन्तयमकमिति शोकसादावन्ते च यमि
तत्वात् ॥ २१ ॥

गच्छन् सवारोप्यकिरत्ययोधेः कूलस्थितांस्तानि
तरूनधून्वन् । पुष्पास्तरांस्तोऽङ्गसुखानतन्वंस्तान् किञ्च
रामन्मथिनोऽध्यतिष्ठन् ॥ आदिदीपकं ॥ २२ ॥

अर्थालङ्कारस्तु दीपकरूपकादिभेदेनानेकप्रकारः तत्र वाक्या
यंप्रकाशनादीपकमुच्यते तदादिमध्यान्तभेदान्निविधमिति दर्श
यन्नाह ॥ गच्छन्त्यादि । सहनूमान् वेगेन गच्छन् पयोधे
गारोषि वेगजेन वायुना अकिरत् विचित्रवान् तानि वारोषि
अधिचिप्तानि कूलस्थितांस्तरूनधून्वन् कम्पितवन्ति धूञ्कम्पन्
इति बौवादिकः ते तरवः कम्पिताः पुष्पास्तरान् पुष्पाणां प्रकरान्
आस्तीर्यन्तइति च्छेदोरप् अङ्गसुखान् मृदुस्पर्शत्वात् कायस्य सुख
हेतून्तन्वन् विस्तारितवन्तः तान् पुष्पास्तरान् किञ्चराः मन्मथिनः
कामवन्तः अध्यतिष्ठन् अध्यासितवन्तः अधिशीङित्यादिनाधिक

रसस्य कर्षणं चादिदीपकमिति क्रियायदस्यादौ भूषमाद्य
 मात् दिविधं चादिदीपकं एकतिरुनेकतिरुच्यते तच्च
 चतुर्थं तदेकमयनेकार्थप्रकाशकं यथाच भामहः मदीजनयति
 प्रीतिमानन्दं मानभङ्गं चमियाद्यङ्गमोत्कृष्टामयस्यां मनसः
 श्रुतिमिति चतुर्दितोचं तत्समस्तवाक्यार्थप्रकाशकं यथेदमेव
 तच्च सुप्तरिवा वाक्यार्थानामाद्येनैव दीपनात् तस्मिन्नयति
 तेषाणामस्तुतत्तात् पूर्वकं परित्यज्य द्वितीयस्य प्रदर्शनं यत्
 तन्मतीपदीपकं नाम चतुर्थमस्तीति दर्शनार्थं तद्यथा दृष्ट्यां
 क्षिप्तिमन् चमां मृदिमदं पापे रतिं मा लुप्याः सत्यं ब्रह्मनुयाहि
 बाधुपदवीं येवस्य विदध्वनान् । मान्वास्यानस्य विदिषोऽप्यनुनय
 मस्याः पथस्यान् गुणान् कीर्त्तिं पाषय दुःखिते कुर्व दद्यामेतत्सतां
 चेष्टितमिति प्रेषोयदच परस्परमवबद्धमिति ॥ ९९ ॥

अथ प्रवृत्तसङ्कारं प्रदर्श्य अर्थोत्सङ्कारं दर्शयति सच वज्र
 प्रकारोरूपकदीपकादिभेदात् तच्चादौ दीपकं दर्शयति गच्छति
 त्यादि । सङ्गमूमान् गच्छन् वेगमेन वायुना पयोधेर्वा रोणि चकि
 रत् कृष्णविधेये तानि वारीणी विचिन्तानि सन्ति कूष्मसितान् तरुन्
 अधुन्वन् अकम्पयन् धुन्वन् कन्वे ते तरवः कम्पिताः सन्तः पुष्पाद्या
 मास्तरणानि अतप्यन् तनदुष्प्रविसारे अङ्गसुखान् प्ररीरे सुखव
 नकान् मृदुसर्पत्वात् तान् पुष्पास्तरान् किञ्चराः मकयिनः कामि
 नः सन्तः अश्रुतिष्ठन् अश्रुवात्सुः कर्षं क्रियेत्यादिना उक्तं तत्
 चादिदीपकमिव गच्छन्नित्यादावुपादानात् तदेव सर्वार्थं क्रिया

दीपयति अन्नाद्यं तन्मूलात् अकिरदिति यदादौ दत्तं तेन
वाक्यामपि क्रियायामुद्दीपनादिति केचित् तथाहि अकिरदिति
क्रियापदेन कीर्णानि वारीणि इति योजना एवं सर्व्वम् ॥ २२ ॥

स गिरिं तरुषण्डमण्डितं समवाप्य त्वरया लता
मृगः । स्मितदर्शितकार्य्यनिश्चयः कपिसैन्यैर्मुदितैरम
ण्डयत् ॥ अन्तदीपकं ॥ २३ ॥

सगिरिमित्यादि । स लतामृगोद्गमनान् प्रयोजककर्त्ता
गिरिमङ्गदादिभिरध्यासितं तरुषण्डमण्डितं त्वरया वेगेन
समवाप्य कपिसैन्यैर्मुदितैर्दृष्टैः प्रयोज्यकर्त्तृभिः अमण्डयत् मरि
भूषायामिति भौवादिकः चौरादिके तु कपिसैन्यैः करणभूतै
रिति योज्यं मुदितत्वे कारणमाह स्मितदर्शितकार्य्यनिश्चयः ईष
द्वेषितप्रकटोद्यतशीतोपलम्बिनिश्चयः । अन्तदीपकमिति अमण्ड
यदिति क्रियापदस्यान्ते निर्दिष्टत्वात् ॥ २३ ॥

सगिरिमित्यादि । स लतामृगः कपिर्द्वनूमान् प्रयोजककर्त्ता
मङ्गदादिभिरध्यासितं गिरिं त्वरया वेगेन समवाप्य मुदितै
र्दृष्टैः कपिसैन्यैः प्रयोज्यैरमण्डयत् शोभयामास गिरिमिति काका
शिगोसकन्यायेन उभयत्र सम्बध्यते भौवादिकमभिधातोः प्रेरणे
भिः किम्वा स लतामृगः कर्त्ता त्वरया गिरिं समवाप्य कपिसैन्यैः
करणभूतैरमण्डयत् शोभते स चौरादिकमभिधातोरूपं किमहि
भूवे गिरिं कोद्वजं तरुषण्डैर्दृष्टसमूहैर्मण्डितं भूषितं कपिसैन्यानां

वस्तुतस्तथा कामत्वेनेत्यस्य वा क्रियापदस्य मध्ये निर्दिष्टत्वात्
विज्ञासागरस्य भवदति कारकपदं मध्ये सूयमाणमतोवेत्यपि
क्षोपयतीति कारकदीपकमिदमित्याह ॥ २४ ॥

अणुकन्दरलीनशस्त्रसर्पः पृथुवक्षःस्थलकर्कशोरु
भित्तिः । अतुतशोणितवद्धधातुरागः शुशुभे वानर
भूधरस्तदासौ ॥ रूपकं ॥ २५ ॥ असौव भेदाश्वपरे
चत्वारः ॥

रूपकमनेकविधं द्रष्टव्यम् । प्रणेत्यादि । असौ वानरो
भूधर इव वानरभूधरः उपमितमित्यादिना समासः तदा
तस्मिन्वानरमध्यगमनकाले कृतार्थः शुशुभे शोभते स प्रणानि
शस्त्रकृतानि कन्दराणीव शस्त्राणि सर्पा इव शस्त्रसर्पाः शस्त्रक
न्दरेषु कोनाः शस्त्रसर्पायस्य वक्षःस्थलं कर्कशोऽभित्तिरिव
वा शयुसा विशीर्षा यस्य सः शोणितं वद्धधातुराग इव सिद्ध
गैरिकादिराग इव स अतुतश्च सत्त्वं च उपमितमित्यादिना
समासः । रूपकमिति सावयवेन भूधरेक्षोपमानेन सावयवस्य
कपेक्षमेव तत्त्वभावतया धारोपितत्वात् यथोक्तं उपमा
नेन तुल्यतमपमेवस्य रूप्यते । गुणानां समतां दृष्ट्वा रूपकं नाम
तदिदुरिति ॥ २५ ॥

प्रणेत्यादि । असौ वानरस्वरूपभूधरस्तदा वानरमध्यगमन
काले शुशुभे दीयते स कोद्वजः प्रणानि शस्त्रकृतस्वरूपाणि

कन्दराणि तेषु सीमाः ब्रह्मलक्षणाः सर्पयुक्तं पृथु विसर्प-
 वलः खलमेव कर्कशोदः कठिनोद्भिन्तिर्वलः शोणितमेव बह्व-
 धातुरागः स्निग्धैरिकादिरागस्तुतोयच रूपकमिति व्रणादीनां
 कन्दरादिभिरिह सादृश्यं न वाच्यं किन्तु अभेद एव विवक्षितः
 यच्च यद्यपि बाधितस्तथापि सादृश्यातिशयव्यञ्जनात्तथात्वं गम्यते
 यदुक्तं उपमेव तिरोभूतभेदा रूपकमिष्यत इति उपमानेन चानु-
 लामुपमेयस्य रूप्यते । गुह्यानां समतां दृष्ट्वा रूपक इव तदिदुरिति
 च यदि व्रणादि कन्दरादीव वानरोभूधर इवेत्युपमानसमाधे-
 उच्यते तदेतदेव लुप्तोपमेदाहरणं बोद्धव्यं यदा उपमानस-
 माधेऽपि रूपकलमिति मते उदाहरणमिदं तथा च सरस्वतीक-
 ष्ठाभरणे उदापमानशब्दानां मौल्यवृत्तिरुपायवा । उपमेये
 भवेद्वृत्तिसदा तद्रूपकं विदुरिति ॥ २५ ॥

चलपिङ्गलकेशरहिरण्यलताः स्फुटनेत्रपङ्क्तिमणि
 संहतयः । कलधौतसानवद्वाय गिरेः कपयोवभुः
 पवनजागमने ॥ एतदिशिष्टोपमायुक्तं रूपकं ॥ २६ ॥

चलेत्यादि । अथ पवनजागमने हनूमदागमने कपयो
 गिरेस्तस्यैव कलधौतसानवद्वायौ वर्षैकदेशादव वभुः शोभन्ते
 सा पिङ्गलकेशराणि पिङ्गलवटाः तानि हिरण्यलता इव खल-
 वलता इव तास्यसाधेयां कपीनां नेत्रपङ्क्तयो मणिमंहतय इव

ताः स्फुटा उज्ज्वलायेषामिति एतदपि रूपकमेव किन्तु कलघौ
तलेन सानूनां विमिश्रित्वादिमिश्रोपमायुक्तं कमलकं नाम ॥ २६ ॥

चलेत्यादि । अथानन्तरं कपयोऽङ्गदादयः पद्मजस्य हनू
मतश्चागमने वभुः शोभन्ते स्म तस्मैव गिरेः कलघौतसानवदव
स्पर्शसानवदव कलघौतं रूपहेकोरिति विश्वः कीदृशाः पिङ्गकेश
राणि कपिश्रृङ्गा एव शिरस्सलतास्त्रासलस्रस्रलायेषां नेच
पङ्क्तय एव मणिसंघतयस्ताः स्फुटा उज्ज्वलायेषां । इदमपि रूप
कमेव केशराणां सतालैर्न नेचाणां मणिलैर्न च रूपयात् किन्तु
कलघौतसानूनां विमिश्रित्वादिमिश्रोपमायुक्तमिति ॥ २६ ॥

कपितोयनिधीन् अवज्जमेन्दुर्मदयित्वा मधुरेण
दर्शनेन । वचनामृतदीधितिर्वितन्वन्नक्तानन्दपरी
तनेत्रवारोन् ॥ एतच्छेषार्थान्ववसितमवतंसकं ॥ २७ ॥

कपोत्यादि । अवज्जमदन्दुरिव अवज्जमेन्दुः कपयस्तोय
निधयद्वा कपितोयनिधीन् मधुरेण मुखेन दर्शनेन मदयित्वा
हर्षयित्वा मदीहर्षस्वपनयोरिति घटादित्वाग्निश्चे ह्रस्वलं वच
नानि अमृतमयदीधितयद्वा वचनामृतदीधितिर्वितन्वन्
विस्तारयन् लोकेष्टत्तान्तसम्बोधकमाह्लादकं वचनमुदाहर
न्वित्यर्थः आनन्देन हर्षेण परीतं सञ्जातं नेत्रवारि येषां तानेक
विधानकृतं कृतवान् । एतद्रूपकं शोषार्थान्ववसितं कपितादन्ये
षांऽर्थः आनन्दपरीतनेत्रवारोन्निति स श्रेयः तेनान्ववसितं युक्तं

मवतंसकं नाम विषद्वयस्यार्थं च पितृतात् तदेवान्यैः खण्डरूप-
कमित्युच्यते ॥ १७ ॥

कपीत्यादि । खण्डरूपमौहनुमानेव रन्तुः कपीनेव समुद्रान् मधु-
रेण मेमदधनेन मदयित्वा हर्षयित्वा वचनान्येव अस्यतदीधितोः
सुधासम्पत्तिकिरणान् वितन्तु युद्धसत्ताम्योषकमाह्लादक
वचनमुदाहरन् आनन्देन हर्षेण परीतं संजातं नेत्रवारि सेवा
मानेवविधान् अकृत कृतवान् मदीहर्षमपनयोः भटादित्वात्
ह्रस्वः एतच्छेपार्थान्वयमितमवतंसकमिति एतद्रूपकं उक्तादन्यः
शेषः रूपकादन्यः इत्यर्थः रूपितार्थादन्यार्थानन्दपरीत
नेत्रवारि नकृतेत्येवंरूपः तेनावसितं युक्तं अवतंसं नाम विषद्वय-
स्यार्थस्योक्तत्वात् एतदेवान्यैः खण्डरूपकमित्युक्तं ॥ १७ ॥

परिखेदितविन्ध्यवीरुधः परिपीतामलनिर्झराभ्रसः ।
दुधुवर्माधुकाननं ततः कपिनागा मुदिताङ्गदक्षया ॥
अर्द्धरूपकं ॥ १८ ॥

परिखेदितेत्यादि । ततउत्तरकासं कपयोनागा इव हस्ति-
इव कपिनागाः मुदितस्याङ्गदक्षायया मधुकाननं सुपीवस्य
कीर्त्तयानं दुधुवुः कपितवन्तः मधून्मुपभुज्य संभ्रममकुर्वन्स्वित्यर्थः
परिखेदिताः परिमुदिताः विन्ध्यवीरुधोविन्ध्यसतागुह्याद्यैः
परिपीतममलनिर्झराभ्रोयैः । अर्द्धरूपकमिति पश्चिमाद्धं कपि-
नागारति रूपितं ॥ १८ ॥

परीत्यादि । ततोऽपन्तरं कपयएव नागावसिनोमुदितस्य
हृदयाद्दद्याद्यया मधुकाननं सुषीवस्योद्यानं दुधुवः कल्पित
जलः मधुवनं भङ्गुल भुक्तवन्तदत्यर्थः कीदृशाः परिखेदिता
मर्दिताविन्ध्यपर्वतस्य वीरघोसतायैः ते तथा परिपीतं निर्बलं
निर्झरेजलं सैः नागाः काननं धुन्वन्तेवेति रूपणमर्द्धरूपकमि
त्युक्तं कपिनामारत्युत्तरार्द्धे रूपितं नतु पूर्णार्द्धे ॥ १८ ॥

विटपिष्टगविषादध्वान्तनुदानरार्कः प्रियवचन
मयूखैर्वैधितार्थारविन्दः । उदयगिरिमिवाद्रिं संप्रमु
त्थाभ्यगात् खं नृपहृदयगुहास्थं घ्नन् प्रमोहान्ध
कारं ॥ एतदन्वर्थोपमायुक्तललामकं ॥ २८ ॥

विटपीत्यादि । वानरार्कः वानरोऽर्क इव वानरार्कः उदयगि
रिमिवाद्रिं पर्वतं महेन्द्रं सख्यमुत्थं समाकाशमभ्यगात् अभिगत
वान् विटपिष्टगार्णो योविषादभासीत् कथं सीतान्वेषणीयेति स
ध्वान्तमिव तं नुदतीति किप् प्रियवचनानि मयूखा इव तैः करण
भूतैः वैधितमर्थारविन्दं येन अर्थः सीतोपलब्धिः सोऽरविन्द
मिव नृपहृदयं गुहेव तत्र तिष्ठतीति नृपहृदयगुहास्थं प्रमोहो
विषादोऽन्धकार इव तं घ्नन् हनियन् वर्त्तमानसमीपत्वात्
भविष्यति लट् । एतदिति रूपकं अन्वर्थोपमया युक्तं ललाम
नाम वतउदेत्यस्मादित्युदयः अकर्त्तरि चकारके सप् च यावौ

गिरिस्त्रेयनुगतार्थता यचामर्थता मास्त्रुपमायाः तदुपमा
युक्तमेव रूपकं द्रष्टव्यं ॥ २६ ॥

विटपीत्यादि । स वानररूपोऽर्कउदयावलमिव अर्द्धि महे
न्द्राद्धि संप्रमुच्य स्वमाकाशं अभवगात् आभिमुख्येन गतवान्
कीदृशः विटपिमृगाणां वानराणां योविवादः सीतानुपसन्नि
जितः स एव ध्यान्मन्त्रकारसं मुदति अपसारयतीति किय
प्रियवचनरूपैर्मयूखैर्व्योधितानि विक्राशितानि अर्थरूपाणि सीतो
पसन्निरूपाणि यस्यानि येन नृपस्य रामस्य उदयरूपायां गुहायां
तिष्ठन्तं प्रमोहरूपमन्त्रकारं ब्रून् विनाशयिष्यन् वर्त्तमान
समीप्ये वर्त्तमानतोपचारात् ब्रह्मः एतदपि रूपकं अन्वर्थोपमा
युक्तं ललामकं नाम तथाहि उदेत्यस्मादित्युदयः अषादानेऽस्य
सचासौ गिरिस्त्रेति अनुगतार्थत्वमुदयगिरिशब्दस्य योगार्थस्या
न्यायात् उदयगिरिमित्युपमा दर्शिता विषादादीनां ध्यान्
मादिना रूपकं ॥ २६ ॥

रघुतनयमगात्तपोवनस्थं विधृतजटाजिनवल्लकलं
हनुमान् । परमिव पुरुषं नरेण युक्तं समशमवेशस
माधिनानुजेन ॥ इवोपमा ॥ ३० ॥

उपमासङ्कारं दर्शयन्नाह । रघुतनयमित्यादि । हनुमान्
रघुतनयमगात् प्राप्तवाग् तपः प्रधानं वनं तपोवनं तत्र स्थितं
विधृता जटा अजिनश्चर्म वल्लकलश्च येन तं अनुजेन कनीयसा

भाषा लक्षणेन समास्तुत्याः समावेष्टाः समाध्वयश्च यस्य तेन
युक्तं परममुत्तमं पुरुषमिव पुरुषोत्तममिव नरेण युक्तं वदरिका
अमे नरनारायणयोस्तपश्चर्यायां स्थितत्वात् इवोपमेति इव
शब्देनोपमायां स्यात्समानत्वात् । उपमायास्तत्त्वं विरुद्धेनोपमा
नेन देशकालक्रियादिभिः । उपमेयस्य यस्यास्य गुणमात्रेण शोप
मेति अत्र विरुद्धदेशकालक्रियागुणः पुरुषोत्तमउपमानं तेन
रामस्योपमेयस्य तपोवनस्थत्वेन विधृतजटाजिनवल्कलत्वेन
नरानुकारिणश्चापेनानुगतत्वेन च गुणमात्रेण साम्यमुपमानं
॥ २० ॥

रञ्जित्यादि । हनुमान् रघुतनयं रामं अगात् प्राप्तवान्
कीदृशं तपःप्रधानं वनं तपोवनं तत्र स्थितं विधृतं जटामृगचर्म
वल्कलञ्च येन समास्तुत्याः शमः शान्तिर्व्यंशजटावल्कलादि
धारणं समाधिर्धानञ्च यस्य तादृशेन अनुजेन कभीयसा लक्षणेन
युक्तं नरेण मुनिना युक्तं परं पुरुषमिव नारायणमिव नरनारा
यणयोर्वदरिकाश्रमे तपश्चर्यायां स्थितत्वात् । पुष्पितायाः कन्दः
लक्षणं यथा अयुजिनयुमरेफतोयकारोयुजितुनजौजरगास्तपुष्पि
तायेति । इवोपमेति इव शब्देनोपमायागम्यमानत्वात् उपमाया
लक्षणं यथा विरुद्धेनोपमानेन देशकालक्रियादिभिः उपमेयस्य
साम्यं बहुगुणमात्रेण शोपमेति अत्र विरुद्धदेशकालक्रियादिगुण
युक्तः पुरुषोत्तमउपमानं तेन रामस्य उपमेयस्य तपोवनस्थत्वेन
विधृतजटत्वेन लक्षणाचरत्वेन च गुणमात्रेण साम्यादुपमा इव

शब्द उपमाद्योतकः तथाच दण्डी रववहायथाशब्दा ज्ञेयाः
शादृश्यस्यकारति ॥ ३० ॥

करपुटनिहितं दधत् स रत्नं परिविरलाङ्गुलिनिर्ग
ताश्वदीप्ति । तनुकपिलघनस्थितं यथेन्दुं नृपमनस
त्परिभुजजानुमूर्द्धा ॥ यथोपमा ॥ ३१ ॥

यथेवमब्द उपमार्थस्य च कस्यथान्वोऽपीति दर्शयन्नाह । करपुट
निहितमित्यादि । करपुटे करशुभ्रे निहितं न्यस्तं रत्नं सीताचूडा
मणिं परिविरलाङ्गुलिभ्यो निर्गताश्वपादीप्तयोचस्य तद्रत्नं
दधद्धारयन् स हनूमान् नृपं राममनमत् प्रणतवान् परिभुजे
अवमते जानुनी मूर्द्धा च यस्य हनूमतः यथेन्दुं इन्दुमिव तनुः
अरुः कपिलस्य योघनः मेघः तच्च स्थितमिन्दुमिव रत्नं । यथोप
मेति यथाशब्देनोपमार्थस्य गम्यमानत्वात् ॥ ३१ ॥

करेत्यादि । परिभुजे कुटिलोक्तते जानुनी मस्तकस्य यस्य
तथाभूतः सन् स हनूमान् नृपं रामं अनमत् प्रणतवान् कीदृशः
रत्नं सीताचूडामणिं दधत् धारयन् कीदृशं करपुटे निहित
मर्पितं परितोविरलाभ्योऽङ्गुलिभ्यो निर्गता श्वपा दीप्तिर्यस्य स
तथा अतएव तनुरस्यः कपिलो योघनो मेघस्तच्च स्थितं इन्दुं
यथा येन रूपेण दधाति तथा रत्नं दधदिति समन्तः । यथोप
मेति यथाशब्देनोपमानस्य गम्यमानत्वात् ॥ ३१ ॥

रुचिरोन्नतरत्नगौरवः परिपूर्णामृतरश्मिमण्डलः
समदृश्यतं जीविताशया सह रामेण वधूश्चिरोमणिः ॥
सहोपमा ॥ ३२ ॥

रुचिर इत्यादि । वधूश्चिरोमणिः सीतायामणिः उन्नतं
महद्वत्तगौरवं महार्घ्यादिलक्षणं यस्य रुचिरोदीप्तिमांश्चावौ
उन्नतरत्नगौरवमेति सः परिपूर्णस्यामृतरश्मिस्त्वमसौ मण्डलः
मिव मण्डलं यस्य सः रामेण समदृश्यतं संदृष्टः कर्मणि सङ् जीवि
ताशया सह साङ्गं तद्दर्शनतो जीवितोऽस्मीति तदाशया सहसा
रुचिरा तुष्टिदा रुचिं राति ददातीति कृत्वा उन्नतरत्नगौरवा
दुन्नतं रत्नेष्विव गौरवं वज्रमानोयस्यामिति परिपूर्णममृतमम
रणं रश्मिमण्डलं यस्यामिति सहोपमेति सहस्रवदेन जीविताशया
उपमाद्योतनात् ॥ ३२ ॥

रुचिर इत्यादि । रामेण वध्वाः सीतायाः शिरोमणिः समदृ
श्यतं संदृष्टः कर्मणि घी जीवितोऽस्मीति यथा प्रत्याशा तथा
सहस्रः सहस्रान्दोऽत्र सादृश्यार्थः उभयसाधर्म्यमाह रुचिरोन्नत
रत्नगौरवः उन्नतं महद्वत्तगौरवं वज्रमूल्यादिलक्षणं गुरु
त्वाख्यगुणविशेषोवा यस्य स तथा ततो रुचिरः शोभायुक्तसाया
वुन्नतरत्नगौरवमेति कर्मधारयः जीविताशयापि रुचिं तुष्टिं राति
ददातीति रुचिरा उन्नतरत्नेष्विव गौरवं वज्रमानोयस्यामिति
भावः परिपूर्णस्यामृतरश्मिस्त्वमसौ मण्डलं वक्राकारत्वं यस्य

य तथा आशापक्षे परिपूर्णममृतमिव रश्मिमण्डलं यस्यां
जीविताशायां यस्यां गरीरस्य तेजस्वित्सम्भवात् परिपूर्णममृते
नामरणेन रश्मिमण्डलं यस्यामिति केचित् । यज्ञोपमेति यश्च
ब्रह्मेन जीविताशायादृशसूचनात् पूडामण्डिदर्शनेन तस्य जीवि
ताशा जातेति व्यञ्ज्यार्थः ॥ ३१ ॥

अवसन्नरुचिं वनागतं तमनष्टिष्टरजोविधूसरं ।
समपश्यदपेतमैथिलिं दधतं गौरवमात्रमात्मवत् ॥
तद्वितोपमा ॥ ३२ ॥

अवसन्नरुचिमित्यादि । तं शिरोमणिं आत्मवदात्मानमिव
समपश्यद्गमः तेन तुल्यमिति वतिः अवसन्नरुचिं मन्दप्रभं वेली
बन्धनमलिनत्वात् इतरत्र सन्नोकत्वात् वनागतं अन्नोकवनिर्वा
ख्यादनादगतं इतरं पितुरादेशादगमागतं सुषुपेति सः
अनामृतं अमपनीतं यद्गजः तेन विधूसरं उभयमपि अपेत
मैथिलिं अपेती मैथिली येन यस्माद्वा दधतं गौरवमात्रं
गुरुत्वमेव न दीप्यादिकं इतरं माहात्म्यं दधतं । तद्वितोपमेति
तद्वितप्रत्ययेनोपमार्थस्याभिधानात् । तद्वच कल्पवादयोऽपि
तद्वितप्रत्यया द्रष्टव्याः ॥ ३२ ॥

अवेत्यादि । रामस्तं शिरोमणिमात्मवदात्मानमिव सम
पश्यत्संदृष्टवान् उभयसाधर्म्यमाह अवसन्नरुचिं मन्दप्रभं वेली
बन्धनेन मलिनत्वात् अमार्जनाद्वा आत्मपक्षे सन्नोकत्वात् वनागतं

अथोक्तमिहाद्याः समानं पक्षे पितुरादेशात् वनमाद्यात् अथ
मृष्टरजोविधूमरं अनामृष्टं अमपनीतं अद्रजोभूमौ अथनामृष्टं
तेन विधूमरं नामृष्टं धूसरमृष्टोदहनमथः अहिवधूसरितः अरि
तस्तदइति प्रयोगान् अपेतमैथिलिं अपेता मैथिली यस्मात् वज्र
मैथिलीत्युदाहरणेन दृतः करत्यस्य अधिकमस्य चनास्य कमत्यस्य
गवावादेरिति ह्रस्वः किम्वा मैथिल्याः सकाशादपेतं अष्टं अपेतस्य
पूर्वनिपातोऽभिधानात् राजदन्तादिनादिति परः गौरव
मानं केवलं गुरुत्वाख्यगुणविशेषं दधत्तं भारयन्तं न दीपनादि
आत्मपक्षे माहात्म्यं तद्धितोपमेति तद्धितसंज्ञकेन अस्यास्यदति
कृतवत्तत्त्वेन सादृश्यमभिधानात् एवं कस्यादयोऽपि सादृश्य
सूचकाः स्वमते तद्धितस्य तसंज्ञा ॥ ३३ ॥

सामर्थ्यसम्पादितवाञ्छितार्थसिन्तामणिः श्याम
कथं हनूमान् सलक्ष्मणोभूमिपतिस्तदानीं शाखा
मृगानीकपतिश्च मेने ॥ लुप्तोपमा ॥ ३४ ॥

सामर्थ्येत्यादि । सामर्थ्येन शक्त्वा सम्पादितो निष्पादितो वाञ्छि
तोऽभिलषितोऽर्थोयेन स हनूमान् कथञ्चित्तामणिसिन्तामणि
रिव न स्यात् इति तदानीं मेने ज्ञातवान् सलक्ष्मणः सह सलक्ष्मणेन
भूमिपतीरामः शाखामृगानीकपतिश्च सुग्रीवः । लुप्तोपमेति
चित्तामणिरित्येव शब्दार्थस्य सम्यमानत्वात् लुप्तोपमेति ॥ ३४ ॥

शामयेत्यादि । तदानीं तस्मिन् वृद्धासपिप्राप्तिप्रसंगे सञ्जाय
 सञ्चितो भूमिपतीरामः ज्ञात्वाष्टगानीकस्य कपिवैव्यस्य पतिः सुयो
 वस्य इति मेने ज्ञातवान् किमित्याह इन्माम् कथं चिन्तामणि
 रिव न स्नात् स्नादेव यतः शामर्येन स्वप्नत्मा सम्यादितो वाञ्छिता
 र्थोयेन लुप्तोपमेति इवशब्दस्य गम्यमानत्वादनुचारात् तथाच
 कण्ठाभरणे स्वर्णे सामान्यधर्माणां द्योतकस्य च योपमा । प्रतीच
 माने सादृश्ये द्योलुप्तेति तां विदुरिति ॥ ३४ ॥

युष्मानचेतन् चयवायुकल्पान् सीतास्फुलिङ्गं परि
 पृच्छ आलसः । लङ्कावनं सिंहसमोऽधिपते मर्तुं द्विषन्नि
 त्यवदद्धन्माम् ॥ समोपमा ॥ ३५ ॥

युष्मानित्यादि । युष्माकामादीन् चयवायुकल्पान् प्रलयकाल
 महावायुसदृशान् अचेतन् अज्ञानम् चित्तविज्ञानइति भोवा
 दिकः द्विषन् दृष्टाननः आलसः, मुख्यः सीतास्फुलिङ्गं सीतामग्नि
 कणमिव परिपृच्छादाय लङ्कां वनमिवाधिपते मर्तुं मरित्या
 मोति सिंहसमदत्यवदद्धन्माम् । समोपमेति समशब्देनोपमाया
 अभिधानात् अत्र निभसदृशादयोऽपि द्रष्टव्याः ॥ ३५ ॥

युष्मानित्यादि । इन्माम् इति अवदत् किमित्याह सिंह
 समः सिंहइव आलसोऽवमोक्षकारी द्विषन् शत्रूरावणः सीतां
 स्फुलिङ्गमिवाग्निकणमिव परिपृच्छ युष्मान् रामादीन् चयवायु

कल्यान् प्रलयकालसम्बन्धिवायुसदृशान् अचेतन् अजानन् मर्तुं
प्राप्तान् त्यक्ते लङ्घां वनमिव अधिष्ठेते अधिवसति सिंहेऽप्युपजा
दन्त्यमगणयित्वा वने वसतीति सादृश्यं । समोपमेति समशब्देन
उपमाभिधानात् एवं निभसदृशादयो द्रष्टव्याः ॥ ३५ ॥

अहत धनेश्वरस्य युधि यः समेतमायोधनं तमह
मितो विलोक्य विबुधैः कृतोत्तमायोधनं । विभवमदेन
निष्कृतद्वियातिमात्रसम्पन्नकं व्यथयन्ति सत्पथादधि
गताय वेद सम्पन्नकं ॥ अर्थान्तरन्यासः ॥ ३६ ॥

इदानीमलङ्कारान्तरास्माह अहतेत्यादि । योदिष्यन्मुधि
संयामे समेतमायः समेता प्राप्ता माया येनेति तृतीयार्थे वज्र
श्रीहिः मायावीत्यर्थः धनेश्वरस्य धनदस्य धनमहत हतवान्
प्रसादकादिति बिभेलोपः तं विबुधैर्देवैः सह कृतोत्तमायो
धनं कृतमहासम्पन्नं निष्कृता अपलपिता ह्रीर्लज्जा येन विभव
मदेन तेन निष्कृतद्विया अतिमात्रं सुष्ठु सम्पन्नकं युक्तं येन
श्वरस्त्रियमपहत्यानीतवानसौ तं विलोक्य अहमितः प्राप्तः
विभवमदोलज्जां त्याजयतीत्यमुमेवार्थं अनुसृत्यार्थान्तरमाह
असवेति अथवा शब्दे निपातसमुदायः यस्मादर्थे वर्तते यस्मा
दिह लोके संपत् विभूतिरधिगता प्राप्ता सत्पथात् सन्मार्गात्
कं न व्यथयति चलयति व्यथिरच चलने वर्तते । अर्थान्तर
न्यास इति उक्तादर्थान्तरन्यासात् यथोक्तं । उपन्यसने

मर्षक प्रकाशादपरकं चत् । ज्ञेयः बोधार्थान्तरन्यासः पूर्वार्था
नुमतेति ॥ ६६ ॥

अहतेत्यादि । बोधिवन् प्रबुधनेत्यरस कुवेरस्य धनं अहतं इत
वान् इगुर्मुमंढोऽस्मिन्निति कित्वाच्च गुणः प्रसङ्गादिति विक्षेपः
कीदृशः युधि संयामे समेता प्राप्ता माया येन समद्धा माया यत्रे
ति वा तं विक्षेपा अहमित्वागतः कीदृशं विबुधेर्देवैः सह कृतो
त्तमाबोधनं हतमहायुद्धं निष्कृतद्विधा अपनीतसङ्गेन विभक्त
मदेन ऐश्वर्यमस्ततया अतिमात्रमतिप्रयेन सम्यक्कं युक्तं विष्का
रसंज्ञेत्यादिना कुल्लयां कुः परस्त्वियमपहत्याप्यामयतीति निर्ले
खत्वं विभवमदोलङ्घ्यां त्याजयतीति अर्थान्तरन्यासमाह अथवा
चक्ष्मात् अधिगता प्राप्ता सम्यक् विभूतिरिह लोके क्व जनं वत्प
द्यात् वदाचारात् न व्यथयति न चालयति अपि तु श्रुत्यमेव
व्यामर्द्धुः खेपास्ते भवे अत्र चक्ष्माद्यर्थः अथवेत्यर्थं यस्मादर्थे ।
मन्दनं नाम हन्द्ः लक्षणं यथा नजभजरैस्तुरेफसहितैः प्रिवे
र्यैर्मन्दनमिति अत्र तृतीयपादे नवमाचरस्य प्रज्ञेवेति पिङ्गल
सूत्रेण गुरुत्वविकल्पविधानात् लघुत्वं तथा च माचे प्राप्तनाभिश्च
मन्जनमाशुदति यदा तीव्रप्रयत्नेन संयोगादेवगौरवं । न च
ह्न्द्वाभङ्गमप्याजसदा दोषाय सूत्रवदति कफाभरणं केचित्तु
संयोगे गुरुत्वात् ह्न्द्वाभङ्गः सादिति प्रहृष्टा निष्कृतद्विधेत्यत्र
निष्कृतभिद्येति पाठं कल्पयन्ति अर्थान्तरन्यास इति ज्ञेयः बोधार्था
न्तरन्यासो बोधोऽन्यत् प्रसृत्य किञ्चन । तस्याधनमर्षकस्य व्यासो

मिषस्य वस्तुन इति उपन्यसन् समर्थस्य प्रकामादपरस्य चत्
त्रयः कोऽर्थान्तरत्वासः पूर्वार्थानुगतोयथेत्यस्योऽपि ॥ २६ ॥

अद्विमान्नासौ मूढश्चिन्नासौ यदुद्धतः । कोवा
तुहेरनार्थ्याणां धर्म्ये वर्तमानि वर्त्तितुं ॥ आक्षेपः
॥ २७ ॥

अद्विमानित्यादि । यदवावुद्धतोदुर्ध्वः न तच्चिन्मास्यर्थ्यं
यस्मादसौ अद्विमानावसस्य समवस्थाविमूढदत्येतदुक्तमिति
प्रतिषेधयस्याह कोवेति किमनेनोक्तेन यस्मादनार्थ्याणां तदिधानां
धर्म्ये धर्मादनपेते वर्तमानि मार्गे वर्त्तितुं होवा हेतुः किन्नाम कारणं
नैवेत्यर्थः । आक्षेपदति प्रतिषेधोनाम यथोक्तं प्रतिषेधदवेष्टस्य
योविशेषाभिधित्वया । आक्षेपदति तं सन्तः शंसन्ति द्विविधोयथेति
अथ पूर्वार्थेनोक्तोयदहोऽर्थः तस्य कोवेत्यादिना विशेषप्रतिपादने
होवा प्रतिषेधइति स च उक्तवक्ष्यमाणविषयभेदाद्विविधः अथ
मुक्तविषयः ॥ २७ ॥

अद्विमानित्यादि । असौ रावणोयदुद्धतोदुर्ध्वोत्ताभवति
तस्य चिन्नास्यर्थ्यं यस्मादसौ अद्विमान् सम्पत्तियुक्तोरावणस्य
समवस्थापि मूढोविचारभूत्येव एतदुक्तं प्रतिषेधयस्याह कोवेति
अथवा किमनेनोक्तेन यस्मात् अनार्थ्याणां उद्धतानां तादृशानां
धर्म्ये धर्मादनपेते वर्तमानि यदापारे वर्त्तितुं स्यातुं कोवा हेतुः
न कोऽपीत्यर्थः अतएवावावुद्धतः किमृद्धादिहेतुचिन्मयेति

भावः चात्र च्चायेपद्योतकः चायेवप्रतिषेधरति । निषेधावकु
मिष्टस्य योविशेषाभिधिस्यवा । वक्ष्यमाणाविषयः च्चायेवि
दिधामतरति अयमूक्तायेपः पूर्वार्द्धेनोक्तोयदृष्टस्य कोवेत्या
दिना विशेषाभिधानेच्छा प्रतिषेधात् ॥२७॥

तस्याधिवासे तनुस्तुकासौ दृष्टा मया रामपतिः
प्रमन्युः । कार्यस्य सारोऽयमुदीरितोवः प्रोक्तेन शेषेण
किमुदनेन ॥ चायेपएव ॥ २८ ॥

तस्येत्यादि । तस्य रावणस्याधिवासे लङ्कायां असौ रामपतिः
सीता मया दृष्टा रामः पतिर्यस्यादति विभाषा सपूर्वस्येति नका
राभावपदे रूपं तनुः लङ्कायां वातो गुणवचनादिति ऊषावि
कस्यः उक्तुका वात्कस्या प्रमन्युः प्रकृतशोका ऊकुतस्त्यून
भवति तत्रायेपधादिति वर्तते अयदायंसासदावन्तस्य सारः
प्ररोरं सीतादर्शनं उदीरितः कथितः वायुसभ्यं शेषेणोदनेन
अशोकवनिकाभङ्गादिना किं प्रोक्तेन न किञ्चित्प्रयोजनं सएवेत्य
यमयायेपएव किन्तु वक्ष्यमाणविषयः अत्र पूर्वार्द्धेनोक्तोयदृष्टो
ऽर्थः तस्य विशेषाभिधिस्यवा प्रोक्तेनेत्यादिना शेषार्थप्रतिषेधः
॥ २८ ॥

तस्येत्यादि । तस्य रावणस्य अधिवासे लङ्कायां रामपतिः
सीता मया दृष्टा रामः पतिर्यस्यादति वङ्गश्रीदिः परमते वङ्ग
श्रीसौ पत्युरिकारस्य नकाररूपप्रत्ययस्य विभाषितः तेन राम

पत्नी रामपतिवेलि पदद्वयं सनमे वज्रग्रीवौ रामपतिरित्यादि
 भवत्येव रामपत्नीत्यादौ तु नारीपत्नीत्यादिना निपातितत्वा
 पत्नीशब्दस्य पदद्वयं पत्नीशब्दोक्तोभार्यावाचकः तेष्वपत्नीशब्दः
 कामेकपत्नीं प्रतनुः पत्नीशामित्यादौ कर्मधारयस्य वाच्यः
 कीदृशी तनुः सत्ताद्री गुणादोतरति पचे ईप्सव्यवाभावः उत्तुका
 उत्तुकावती तथोत्तर्यात् तन्मन्त्रमभिज्ञपमासेत्यर्थः केचिदाहुः
 तनुया प्ररीरिषाणुत्तुका किंपुनर्मनया तद्याच सातनुस्तनुया
 चार्द्धं धनुषा च धनुषायेति प्रश्नभेदः प्रमत्तुः प्रकृतप्रोका अर्थ
 कार्यस्य मदिधेवस्य वारउत्कृष्टभागेवोपुंजम्यमुदीरितकृतः
 अग्नेविद्यापरेण उद्धृतेन उचानयेन प्रोक्तेन किं न किञ्चित् प्रयो
 जनं ब्रूवेति आद्येपह्य किन्तु वक्ष्यमाणविषयकरति भेदः
 पूर्वोद्धृतोक्तस्य रत्नार्थस्य विशेषाभिधेयत्वा प्रोक्तेनेत्यादिना
 त्वेवार्थप्रतिषेधात् ॥ ३८ ॥

समतां शशिलेखयोपयायादवदाता प्रतनुः शयेण
 सीता । यदि नाम कलङ्कद्वन्द्वलेखामतिवृत्तोलघये
 च चापि भावी ॥ व्यतिरेकः ॥ ३९ ॥

समतामित्यादि । सीता अवदाता इत्यादि प्रतनुः प्रकर्षेण तन्वी
 शयेण दौर्बल्येन एतावता तुल्यधर्मतादृशिलेखया तुल्यतां सम
 तामुपवाचात् उपगच्छेत् यदि कलङ्कोनामापरोऽतिदृष्टोऽति
 कालः इन्दुलेखा न लघयेत् न न्यूनयेत् तदा भावी आगामी

वाच्यवियक्तवदि न चैवं न वाच्यव्यवस्था न समेति भावः अतिरेक इति अयं अतिरेको नामा चक्षवः पूर्वार्थेनोपमाभोषणे यथोर्योर्द्विर्भूतः तत्र पश्चाद्द्वैत भेददर्शनात् । यद्योक्तं उपमा यमतोऽर्थस्य च द्विरेवमिदं न । अतिरेकं तमिदं विवेच्योत्पाद वाच्येति ॥ २६ ॥

समतामित्यादि । शीता मन्त्रिलेखया चक्षकस्य समतां तुल्यतां उपमायात् प्राप्नुयात् कीदृशी अवदाता इत्यादि चक्षुः साक्ष्यवदाता इत्यादि चक्षुः दौर्बल्येन प्रतनुः अतिरुक्ता मन्त्रिलेखापि चक्षुः रोगविशेषेण प्रतनुः यदि वामातिरुक्तोऽतीतो भावी भविष्यत् कलहसामिन्दुलेखां न सचयेत् नातिरुक्तेन मूनां कुर्यात् कलहस्य भूतलाद्भाविता च सा चक्षुःस्यैव न समेति भावः सचुच्यत् सैः कथा व्यानेभिरिति मिः श्रीमंश्च विदिति विष्वात् टेलीपः नामेत्यवयवं प्रकाशसम्भावनाकोभाभु पगमकुत्समेव अतिरेक इति उपमानाद्यदन्यस्य अतिरेकः स एव इति अन्यस्य उपमेयस्य अतिरेक आधिक्यं ॥ २६ ॥

अपरीक्षितकारिणा मृष्टीतां त्वमनासेवितवृद्धपण्डितेन । अविवाधितनिष्ठुरेण साध्वीं दयितां चातुमर्शं घटस्व राजन् ॥ विभावना ॥ ४० ॥

अपरीक्षितकारिवेत्यादि । अपरीक्षितकारिणा अविचारित करणशीलेन अनावेवितवृद्धपण्डितेन अपर्युपाधितज्ञानवृद्ध

तत्त्वज्ञेन अविरोधितनिष्ठुरेवानप्रकृतोऽपि क्रूरः कृन्धः प्रचुः तेन
दृष्टीतां साध्वीं पतिव्रतां दयितामिहां चासाध्वीं चातुं रक्षितुं
ममं पर्याप्तं तं चटस्य चतस्र हे राजनित्यवदङ्गनूमान् । विभाव
नेति परीक्षा सेवा विरोधनमेति तिस्रः क्रियाः तासां चः प्रतिषेधः
ममा तेन अपरोक्षपूर्वकं चत्करं तथा दृष्टसेवापूर्वकं चत्प
ष्ठितत्वं चचाविरोधपूर्वकं निष्ठुरत्वं तस्य क्रियाफलस्य विभावना
प्रकाशनात् । यद्येकं क्रियायाः प्रतिषेधेन तत्फलस्य विभावनात् ।
ज्ञेया विभावनेवासां चानर्थं कथ्यते अचेति ॥ ४० ॥

अचेत्यादि । हे राजन् दयितां सीतां प्रियां चातुं रक्षितुं
नमसमत्यर्थं चटस्य चेटस्य चतः साध्वीं पतिव्रतां अपरोक्षित
कारिणा अविचारितकरणश्रिलेन अनासेवितदृष्टपण्डितेन दृष्ट
मनुपाक्षेव पण्डितेन पण्डितमन्येन अविवाधितेनामप्रकृतेनापि
सता निष्ठुरेण क्रूरेण रावणेनेत्यर्थादृष्टीतां दत्यवदङ्गनूमानिति
सम्भन्धः । विभावनेति परीक्षादृष्टसेवाविवाधनैर्विनापि करणपा
ण्डित्यनैर्दुर्ग्याणां तत्फलानां स्वाभाविकत्वेन प्रकाशनात् । तथाच
क्रियायाः प्रतिषेधेऽपि फलव्यक्तिर्विभावनेति काव्यप्रकाशः । प्रविष्ट
हेतुव्यावृत्त्यां चत्किञ्चित् कारणान्तरं । यच्च स्वाभाविकत्वं वा
विभाव्यं वा विभावनेति दृश्यो ॥ ४० ॥

स च विह्वलसत्वसङ्कुलः परिशुष्यन्नभयमहादृढः ।
परितः परितापमूर्च्छितः पतितव्यासु निरश्रमीक्षितं
॥ ४१ ॥ समासेक्तिः ॥

व चेत्यादि । व च रामोऽमहाद्भुतः महाद्भुतवतः सीतापि
 रक्षान् विरहोऽनाकुलेन वत्सेन चेतसा वंकुलोद्यात्तः परिश्रुत्यन्
 श्रावमुपगच्छन् परितः समन्तात् परितापमूर्द्धितः शोकवन्तापेन
 मूर्द्धाश्रितोऽभवत् भूतः अन्तरं याम्बु जलं सीतावार्त्ताश्रवणमी
 क्षितं अभिप्रेतं निरभ्रमाकस्त्रिकं पतितमित्येकोऽर्थः महाद्भुतः
 परिश्रुत्यन् विरहलैः वत्सेर्जन्तुत्वादिभिः वंकुलः परितापमू
 र्द्धितः परितापेन मूर्द्धितः अर्कतापान्वितोऽभवत् याम्बु च निरभ्रं
 विना मेधेन पतितमिति द्वितीयः समासोक्तिः चयोक्तं । च योक्तेर्मे
 श्वतेऽन्वोऽर्थस्तस्मान्निवेद्यः । वा समासोक्तिरुद्दिता वचिन्ना
 र्थतया चयेति एवञ्च ज्ञत्वा अर्थो बोधाद्विद्यते चेत्ते हि द्वयोरपि
 सूचमाचक्षान् ॥ ४१ ॥

व चेत्यादि । व च रामोऽमहाद्भुत इव अभवत् अथ निरभ्रं मेधं
 विनापि आकस्त्रिकं दृष्टितं अभिलषितं सीतावार्त्ताश्रवणस्वरूप
 याम्बु जलं पतितं प्राप्तं अभवत् पतितमेति चकारदयं तुल्यकाश
 तादृशवार्त्तं कीदृशः विरहोऽनकुलेन विरहव्याकुलेन वत्सेन चेतसा
 वंकुलोद्यात्तः परिश्रुत्यन् कार्यमुपगच्छन् परितः समन्तात् परि
 तापेन शोकवन्तापेन मूर्द्धितः मोहं प्राप्तः महाद्भुतोऽपि परिश्रु
 त्यन् विरहलैः वत्सेर्जन्तुभिर्जन्तुत्वादिभिः वंकुलः परितापिन सूर्या
 तपेन मूर्द्धितोऽयदा भवति तदेष्टितमम्बु विना मेधेन पतितं । वत्सं
 गुणे पिशाचादौ वत्से द्रव्यस्वभावयोः । आत्मनि व्यवसाये च चित्ते
 प्राणिषु जन्तुभित्तिरिति विद्मः । समासोक्तिरिति साक्षात् महाद्भुतमा
 सोपादानेऽपि तन्तुल्यनिवेद्यतया रामश्च जन्ममानत्वात् वच्ये

सायकलोक्तिरित्यर्थः । अदुतं प्रयोक्तृगम्यतेऽन्योऽर्चकत्वमा
नविशेषः । सा समाधोक्तिरहिता संश्लेषार्थतया तथेति । अन्य
नापि वस्तु किञ्चिदभिप्रेत्य तदद्वयस्य वस्तुनः । उक्तिव्यञ्जितरूप
तात् समाधोक्तिरिच्छते इति । अतएव संश्लेषः तत्र द्वयोरपि
सूचकावतात् ॥ ४१ ॥

अथ लक्षणरूपतुल्यवेषं गमनादेशविनिर्गताय
रसी । कपयोऽनुययुः समेत्य रामं नतसुग्रीवयु
क्षीतसादराश्च ॥ ४२ ॥ अनिशयोक्तिः ॥

अथेत्यादि । अथ वार्त्ताश्रवणानन्तरं कपयः समेत्य मिलित्वा
राममनुययुः अनुगतवन्तः लक्षणेन तुल्यं रूपं वेष्टय चक्षु रामस्य
यमनाय प्रदायाव आदेशः तदर्थं विनिर्गता अगदसौ चक्षुः
नतेन प्रसूतेन सुग्रीवेण गृहीता प्रतिष्ठिता सादराश्चा यक्ष तं
रामं । अतिशयोक्तिरिति अतिशयाभिधानात् अथ सुश्रुपि मामा
सौ लक्षणे च तुल्यरूपवेष्टः स्यात् न तु प्रत्यक्षप्रमाणपरिहेय
इति लोकातिक्रान्तवचनमेतद्वचनं अवश्यञ्च कश्चिदभिप्रेतोऽसि
यथोक्तं निमित्ततोयच वचोलोकातिक्रान्तगोचरं । अन्यन्तेऽति
शयोक्तिं तामलङ्कारतया यथेति ॥ ४२ ॥

अथेत्यादि । सीतावार्त्ताश्रवणानन्तरं कपयः समेत्य मिलित्वा
रामं अनुययुः अनुगतवन्तः कीदृशं लक्षणेन तुल्यं रूपं वेष्टय
चक्षु तं रामदुःखेन लक्षणोऽधिकं दुःखितः सीतावार्त्ताश्रवणात्

रामादयधिकं दृष्टरति चक्षणेन तुल्यतोक्ता । कपीनां जगन्नाथः
 प्रज्ञागात्राद्वादेवभाक्ता । तदर्थं विनिर्गतोऽप्यस्योपपन्नं चक्षुः
 ब्रह्मसौक्यदेववृत्तितया अयमर्थेन कर्मधारयः अयं तु रामाद-
 नादौ पठन्ति प्रपन्तेन सुधीवेष्टं पृथीताः सादृश्यात् यथा ॥
 अतिप्रयोक्तिरिति अतिप्रयार्थप्रतिपादनात् अथ हि आश्वास-
 नारमेव कपीनामनुगमनेनैव भ्रमतिप्रयत्नं सञ्जायतुल्यताभि-
 धानेन तद्वत्तदर्थप्रयोक्तिप्रथमस्य तथाच विवक्षावाविशेषस्य
 लोकोपमातिवर्त्तिनी । अथावतिप्रयोक्तिः सादृश्यादौपम्यत-
 यथा । सा तु प्रायोगुणानाञ्च क्रियाणां दौषकल्पते । नहि
 द्वयस्य जातेर्वा भवत्यतिप्रयः कश्चिदिति ॥ ४२ ॥

कपिपृष्ठगतौ ततो नरेन्द्रौ कपयश्च ज्वलिताग्निपि
 प्रलापाः । मुमुक्षुः प्रययुर्द्रुतं समीयुर्वसुधां व्योम मही
 धरं महेन्द्रं ॥ यथासंख्यं ॥ ४३ ॥

कपिपृष्ठगतावित्यादि । ततोऽनन्तरं नरेन्द्रौ रामस्यकपी
 कपयश्च सर्व्वएते मुमुक्षुः वसुधां त्यक्तवन्तः प्रययुर्व्योम आकाशं
 महेन्द्रं महीधरं समीयुः गतवन्तः लिटः कित्ते गुणाभावाद्भातो
 रियङ् नरेन्द्रौ किञ्चूतौ कपिपृष्ठगतौ हनूमन्तमाकूटौ यथासंख्यं
 मिति मुमुक्षुरित्यादिना क्रियाणां वसुधादीनाञ्च कर्मणामनु-
 क्रमणोनिर्देशात् । यथोक्तं भूयसामुपदिष्टानां क्रियाणामनु-
 क्रमणं । क्रमणोयोऽनुनिर्देशो यथासंख्यं तदुच्यतरति ॥ ४३ ॥

कपीत्यादि । ततोऽनन्तरं कपिपृष्ठगतौ वानरपृष्ठसौ नरेन्द्री
रामसखाणौ स्वसदृशिवत् पिङ्गलवरीराः कपवस्य वसुधां
पृथ्वीं मुमुषुः त्यक्तवन्तः सोमाकाशं प्रययुः प्रयातवन्तः महे
न्द्राख्यं पर्वतं द्रुतं समीयुः सङ्गतवन्तः । यथासंख्यमिति क्रियाप
दानां कर्मपदानाञ्च क्रमेणान्वयात् यदुक्तं काव्यप्रकाशे यथा
संख्यं क्रमेणैव कर्मिकाणां समन्वयइति अन्यत्राप्युक्तं भूयसामुप
दिष्टानामर्धानां समधर्मिणां । क्रमत्रयोऽर्थनिर्देशोयथासंख्यं
तदुच्यतेइति ॥ ४३ ॥

स्थितमिव परिरक्षितं समन्तादुदधिजलौघपरि
स्रावाद्दुरित्रीं । गगनतलवसुन्धरान्तराले जलनिधिवेग
सहप्रसार्य देहं ॥ उत्प्रेक्षा ॥ ४४ ॥

स्थितमित्यादि । उदधिजलौघात्समन्ततोयः परिश्रवो
विनाशः तस्माद्दुरित्रीं परिरक्षितमिव गगनतलवसुन्धरयो
रन्तराले देहं वरीरं जलनिधिवेगं सहतइति मूलविभुजादि
त्वात्कः प्रसार्य स्थितं महेन्द्रं समीयुः । उत्प्रेक्षेति यथोक्तं अविवक्षि
तसामान्यात्किञ्चिदुपमया सह । अतद्गुणक्रियारोपादुत्प्रेक्षाति
शयान्वितेति अत्र महीधरसामान्यस्यापि विवक्षितत्वादविवक्षितं
सामान्यत्वं रक्षितमिवेति किञ्चिदुपमया सह महेन्द्रगिरिरतद्गु
णतया रक्षणक्रियायोगः गगनतलं वसुन्धरां व्याप्य स्थितमित्यति
व्याख्याता ॥ ४४ ॥

स्थितमित्यादि । कीदृशं महेन्द्र उदधेर्जलोत्थेन परिरुक्तात्
विनीतात् समन्तादाश्रयनादा धरिणीं पृथिवीं परिरुक्षितुमिह
समन्तात् चातुमिव गमनतलवसुन्धरकोराकाग्रपृथिव्योरन्तरा-
रासे मध्ये जलनिधिबेगसह ईदं प्रसार्थं विस्तार्थं स्थितं सरे
पचादित्वाद् परिशुद्धोभावेऽल्परिस्वामिति पाठे पचादि-
त्वादन् चक्षुषां व्याकुलां वा परिस्ववक्षुषः सादाकुलेऽपि
परिस्वरति चियः । उत्प्रेषेति अन्यथावस्थितावृत्तिसेतनखेन
रक्ष वा । अन्यथोत्प्रेषते च तामुत्प्रेषां विदुर्बुधा इति च
सामाविकाद्यावापृथिव्योरन्तरासे स्थितिः पृथिव्योरक्षार्थतया
यथाशब्दे अन्यस्माद् अविवक्षितसामान्यात् किञ्चिदोपमया
वच । अतदुपक्रियायोगादुत्प्रेषातिप्रयान्तिनेति तत्र महेन्द्र-
सामान्याविवक्षितत्वाद्नाविवक्षितसामान्यत्वं परिरुक्षितुमिवेति
प्रयोगात् किञ्चिदोपमया सह योगित्वं महेन्द्रगिरेरतदुत्प्रेषतया
रक्षणक्रियायोगः गमनतलवसुन्धरान्तरासे व्याप्य स्थितमित्य-
तिप्रयान्तिनत्वं रवशब्देऽप्युत्प्रेषाव्यञ्जकः ॥ ४४ ॥

विषधरनिलये निविष्टमूलं शिखरशतैः परिमृष्ट
देवलोकां । घनविपुलनितम्बपूरिताशं फलकुसुमाचित
वृक्षरम्यकुञ्जं ॥ वार्त्ता ॥ ४५ ॥

विषधरनिलय इत्यादि । विषधरनिलये पाताले निविष्टमूलं
महेन्द्रं शिखरशतैः करणभूतैः परिमृष्टः संसृष्टो देवलोको येन
घनैर्निरुक्तैर्विपुलैर्विस्तारैर्नितम्बैर्मैखलाभागैः पूरिता-व्याप्ता

वाचादिभोयेन पञ्चकुसुमान्तैर्दृष्टैः रत्नं कुञ्जं वदनं वसिन्
वाचतेति तत्त्वार्थकथनात् सा दिविधा विविष्टा निर्विष्टा च तत्र
वा पूर्वा सा स्वभावोक्तिरुचिता यथेवमेव तथा योक्तं स्वभावोक्ति
रुच्यते इति केचित्प्रचक्षते अर्थस्य तादृक्त्वस्य स्वभावोक्ति
रित्येवमेति निर्विष्टावार्ता नामालङ्कारः यथोक्तं गतोऽक्षमर्क
भातोन्मुद्यन्ति वासाय पक्षिणः । इत्येवमादिकं काव्यं वार्तामेतां
प्रचक्षत इति ॥ ४५ ॥

विषधरेत्यादि । पुनः कीदृशं महेन्द्रं विषधरमिलये पाताले
निविष्टं मूलं यस्य तं शिखराणां शतैः करप्रभृतैः परिमृष्टः
सृष्टोद्देवलोकाः स्वर्गोयेन समैर्निरन्तरालैर्विपुलैर्विशालैर्धनेन
मित्रेन विपुलेर्वा नित्यैर्मन्त्रभागेः पूरिता व्याता वाचादिभोयेन
फलैः पुष्पैश्च चित्तेर्वापैर्दृष्टैरस्यं कुञ्जं लतादिपिहितस्वसं
यच तं तथा । वाचतेति तत्त्वार्थकथनात् सा दिविधा विविष्टा
निर्विष्टा च तत्र पूर्वा स्वभावोक्तिरुच्यते यदुक्तं स्वभावोक्तिर
लङ्कार इति केचित्प्रचक्षते अर्थस्य तादृक्त्वस्य स्वभावोक्ति
रुच्यते इति निर्विष्टा तु सैव वार्तालङ्कारः यथोक्तं गतोऽय
मस्तमादित्योयानि वासाय पक्षिणः इत्येवमादिकं काव्यं वार्ता
मेतां प्रचक्षत इति प्रकृते तु स्वभावोक्तिरूपैव वार्ता बोध्या ॥ ४५ ॥

मधुकरविरुतैः प्रियाध्वनीनां सरसिरुच्चैर्दयितास्य
दास्यलक्ष्म्याः । स्फुटमनुहरमाणमादधानं पुरुषपतेः
सहसा परं प्रमोदं ॥ प्रेयः ॥ ४६ ॥

मधुकरविरतैरित्यादि । प्रियाध्वनीनां सीताचमभिनां
जल्पितानां मधुकरविरतैः स्फुटं स्फुटमनुहरमाणमनुकुर्वन्तं
सादृश्यमित्यर्थात् दयितायाः सीतायाः यदासं हासयैतयो
लक्ष्म्याः सरसिरुहैस्सादृश्यमनुहरमाणं सन्तं महेन्द्रं तत्रपद्मै
रासलक्ष्म्याः कुमुदैर्हासलक्ष्म्याः अथवा कृत्यार्थैरिति वही
अनुहरमाणमस्त्वत्तुल्यार्थत्वात् सद्विभीभवन्मित्यर्थः पुरुषपते
रामस्य सहसा तत्क्षणं आगतमाचखेत्यर्थः परमुत्कृष्टं प्रमोद
मादधानं जनयन्तं समीयुः । प्रियदति प्रियतमवस्त्वभिधानात्
॥ ४६ ॥

मधुकरेत्यादि । पुनः कीदृशं महेन्द्रं मधुकराणां भ्रमराणां
विरतैः शब्दैः प्रियायाः सीतायाजल्पितानां स्फुटं व्यक्तं अनुहर
माणं सादृश्यं दर्शयन्तं धातोरनेकार्थत्वात् अनुहरमाणमनुकुर्व
न्तमित्यन्ये सरसिरुहैः पद्मैर्दयितायाः सीतायाः आसलस्य मुखस्य
हास्यस्य च लक्ष्म्या अपि अनुहरमाणं पद्मविकारात्तस्यात्र हास्यसा
म्येन पद्मैसादनुहरणमुक्तं अन्ये तु सरसिरुहपदेन कुमुदमण्युच्यते
तस्यापि सरःसम्भूतत्वात् तेन पद्मैरासलक्ष्म्याः कुमुदैर्हासलक्ष्म्या
यानुहरमाणमित्याहुः अतएव पुरुषपतेरामस्य सहसा तत्क्ष
णमागतमाचखैव परमुत्कृष्टं प्रमोदमानन्दं दधानं कुर्वन्तं
जनयन्तमित्यर्थः एतेषु यात्रायां मङ्गलमपि सूचितं प्रियदति
प्रियतरवस्त्वभिधानात् ॥ ४६ ॥

ग्रहमणिरसनं दिवोमितम् विपुलमनुत्तमलब्ध
कान्तियोगं। च्युतघनवसनं मनोभिरामं शिखरकरै
र्मदनादिव स्पृशन्तं ॥ रसवत् ॥ ४७ ॥

यद्येत्यादि। दिवोमितम् मध्यभागं यहाः मणिरसनेव यस्य
विपुलं विस्तीर्णं न विद्यते उत्तमोऽस्मादित्यनुत्तमं अतिशयवान्
लब्धः काम्या योगो येन च्युतोघनोवसनमिव यस्मात् शिखरैः
करैरिव मदनादिव स्पृशन्तं महेन्द्रं। रसवदिति दिवोगिरेश्च
स्त्रीपुंसयोरिव शृङ्गाररसाभिधानात् तथाचोक्तं रसवद्वर्णितं
स्पृष्टं शृङ्गारादिरसं वयेति ॥ ४७ ॥

यद्येत्यादि। पुनः कीदृशं महेन्द्रं शिखररूपकरैर्मदनात्
कामाद्वेतोरिव दिवश्राकाशस्य नितम्बं मध्यभागं स्पृशन्तं
कीदृशं नितम्बं ग्रहमणिरसनं यहाः स्रग्द्वयोमणिनिर्मिता रसना
काञ्ची यत्र विपुलं विस्तीर्णं अनुत्तमलब्धकान्तियोगं न विद्यते
उत्तमोयस्मात् लब्धः कान्तियोगो येन यस्मात् कर्मधारयः च्युत
घनवसनं च्युतोघनोमेघोवसनमिव यस्मात् एतेन प्रावृट्
कालोऽपि सूचितः अतएव मनोभिरामं चित्तानन्दकरं अत्र
दिवोमायिकाशान्यं महेन्द्रस्य नायकशान्यं व्यह्यं। रसवदिति
दिवोगिरेश्च स्त्रीपुंसयोरिव शृङ्गाररसस्याभिधानात्। तथाच
दण्डी रसवदसुभाषणमिति ॥ ४७ ॥

प्रचपलमगुरुमृगसहिष्णुं जनमसमानमनूर्जितं
विषर्ज्य । कृतवसतिमिवांशवोपकण्ठे स्थिरमतुलो
अतिमूढतुङ्गमेघं ॥ ऊर्जस्वी ॥ ४८ ॥

प्रचपलमित्यादि । जनं लोकं प्रचपलं अस्थिरं अगुरुं लघुं
अतएव भारसहिष्णुं अनूर्जितं अमहङ्कारं विवर्ज्यैवासमानत्वात्
अर्णवस्य समुद्रस्योपकण्ठे समीपे कृतवसतिं कृतावस्थां महेन्द्रं
समीपुः तदेवासमानत्वाद्दर्शयन्नाह स्थिरं अचलं अतुलोअति
असाधारणमहत्त्वमूढतुङ्गमेघं तद्भूतमहामेघं आश्रयणीयत्वात्
ऊर्जस्वीति साहङ्कारवस्त्रभिधानात् ॥ ४८ ॥

प्रचपलमित्यादि । पुनः कीदृशं महेन्द्रं जनं लोकं विवर्ज्य
त्यक्त्वा विजनत्वात् अर्णवस्य समुद्रस्य उपकण्ठे समीपे आत्मसदृश
त्वात् कृता वसतिर्येन स्थिरमचलं अतुलोअति महोच्छ्वासं एतेन
गुरुमूर्जितमस्य सूचितं ऊढतुङ्गमेघं भूतमहामेघं भारसह
त्वात् जनवर्जने हेतुमाह प्रचपलेति कीदृशं जनं असमानं स्वस्था
सदृशं असमानतं दर्शयन्नाह प्रचपलं अस्थिरं अगुरुं लघुं अत
एव भारसहनशीलं अनूर्जितं दर्पभूत्यं दुर्बलं वा जनस्यास
दृशत्वात् त्यागः स्वसदृशस्य अर्णवस्य समीपे वासश्च युक्तः । ऊर्ज
स्वीति साहङ्कारवस्त्रभिधानात् यदुक्तं ऊर्जस्विहृद्गद्गद
मिति ॥ ४८ ॥

स्फटिकमणिगृहैः सरन्नदीपैः प्रतरुणकिन्नरगीत
निस्वनैश्च । अमरपुरमतिं सुराङ्गनानां दधतमदु
स्वमनल्पकल्पवृक्षं ॥ पर्यायोक्तं ॥ ४९ ॥

स्तुतिकमण्डितैरित्यादि । स्तुतिकमण्डितैः रत्नदीपयुतैः
प्रतरुषाणां किशोराणां गीतमिस्रनैश्च हेतुभूतैः अमरपुरमतिं
स्वर्गबुद्धिं सुराङ्गनानां दधतं जनयन्तं अदुःखं च विद्यते दुःखम
स्मिन्निति सुखहेतुमित्यर्थः वज्रकल्पवृक्षसमीपः । पर्यायोक्तमिति
रिति अमरपुरमतिं दधतमित्यनेन पर्यायेण वचनगत्या तदे
कमरपुरमिति प्रतिपादनात् तथा चोक्तं पर्यायोक्तं यदन्वेन
प्रकारेणाभिधीयत इति ॥ ४८ ॥

स्तुतिकेत्यादि । पुनः कीदृशं महेन्द्रं रत्नदीपयुतैः स्तुतिक
मणीनां गृहैः प्रकृततरुणानां किशोराणां गीतनादैश्च हेतुभिः
सुराङ्गनानां देवकीणां अमरपुरमतिं स्वर्गबुद्धिं दधतं जनयन्तं
अदुःखं नास्ति दुःखं च न सुखहेतुमित्यर्थः अनन्या बहवः कल्प
वृक्षा अत्र तं एवंभूतं महेन्द्रं समीचुरित्यन्वयः । पर्यायोक्तमिति
अमरपुरमतिं दधतमिति पर्यायेण वचनभङ्गा तदेवामरपुर
मिति प्रतिपादनात् । यदुक्तं अर्थमिष्टमनाख्याय तस्मैवार्थस्य
सिद्धये । यत्प्रकारात्तराख्यानं पर्यायोक्तं तदुच्यते इति अन्यत्रापि
पर्यायोक्तं यदन्वेन प्रकारेणाभिधीयत इति काव्यप्रकाशेऽपि
पर्यायोक्तं विना वाच्यवाचकत्वेन वस्तु यदिति ॥ ४९ ॥

॥ ७ ॥ कु ॥ अथ ददृशुस्ते दीर्घधूमधूमां दिशमुद
धिव्यवधिं समेतसीतां । सहरघुतनयाः श्रवङ्गसेनाः
पवनसुताङ्गुलिदर्शितामुदक्षाः ॥ समाहितं ॥ ५० ॥

अथेत्यादि । अथ प्राप्स्यन्तरं अवक्रमेणः सहरघुतनवाः दिग्
दृष्टः उदधिवर्धि सजलधिवधानां दक्षिणमित्यर्थः उग्र
सर्गेषोः किः उदीर्णेन महता धूमेन धूमास्रष्टा समेतसीतां
सङ्गता सीतानवेति तृतीयार्थे वज्रप्रीहिः पवनसुतस्याङ्गुष्ठा
दर्शिता उदधाः ऊर्द्धीकृताद्याः वज्रप्रीहौ सकथ्यन्तीरिति वज्र
धिस्रचणोऽङ्गीप्न भवति तस्यानित्यत्वात् तेन द्रष्टव्युपपन्नं भवति
समाहितमिति अनन्यमनस्कतया दिशोऽवलोकनात् ॥ ५० ॥

अथेत्यादि । महेन्द्रप्राप्स्यन्तरं रघुतनयाभ्यां रामलक्ष्म
णाभ्यां सहिता वागरसेनाः उदधा उद्गतनेत्राः सत्यः समुद्रव्य
वधानां दक्षिणां दिग् दृष्टः कीदृशी उदीर्णेन महता धूमेन
धूमां लक्ष्मलोहितां अगिगत्यां क्रौं रूपं समेता सङ्गता सीता वा
यत्र वा पवनसुतस्य हनूमतोऽङ्गुष्ठा दर्शितां निर्दिष्टां उदधा
इति उद्गतमूर्द्धीकृतमर्चं चक्षुर्यासां दन्द्रियसामान्यवाचिनोऽप्यत्र
शब्दस्य विशेषपरत्वान्नैव वाचकत्वं किम्वा सकथ्यन्ताः पः स्वाङ्गदति
वप्रत्ययान्तस्य उदक्षशब्दस्य स्वसादौ पाठस्तेन नमनमंखास्त्व
जादरिति ईप्सप्रत्ययनिषेधः नदादिपाठस्यानित्यत्वादिति
कालापाः मात्रादित्वादिति वासवताः अवक्रमेणेत्यादिति पठ
न्यन्ये । समाहितमिति दक्षिणदिगवलोकनं स्वतएव जायमानं
हनूमदङ्गुलिदर्शितत्वेन सुकरत्वात् समाहितं यदुक्तं समाधिः
सुकरं कार्यं कारणान्तरयोगत इति अन्यत्रापि किञ्चिदार
भमाणस्य कार्यं दैववशात्पुनः । तत्साधनसमापत्तिर्वदाङ्गस्य
समाहितमिति जयमङ्गसाध्यान्तु एकचित्ततया दिशोऽवलोक
नात् समाहितमित्युक्तं ॥ ५० ॥

जलनिधिमगमन्महेन्द्रकुञ्जात्प्रचयतिरोहिततिग्म
रशिभासः । सलिलसमुद्गैर्जलमूहैर्भुवनभरचम
मयभिस्रवेत् ॥ उदारं ॥ ५१ ॥

जलनिधिमित्यादि । महेन्द्रकुञ्जात् जलनिधिमगमन् गतवत्यः
स्रवङ्गसेनाः स्रदिक्ताच्छेदः प्रचयेन उच्चतया तिरोहिता
स्तिग्मरशिभासोयेन निकुञ्जेन तस्मात्त्रिकुञ्जात् सलिलसमुद्गैर्म
हातरङ्गैर्जलमूहैर्भिः भुवनस्य भरणे चममपि प्रक्तमपि भुभरण
इति क्रियादिकः तस्य चतोरपि रूपं अभिस्रवेत् अनतिक्रान्त
मर्त्यादं जलनिधिं उदारमिति उदात्तमित्यर्थः महानुभावता
प्रतिपादनात् चतोमहातरङ्गैर्जलसमूहैर्भुवनभरचममपि अभि
स्रवेत्तमिति दिविधमुदारं महानुभावतया विविधरत्नयोगा
च्चेति इयं महानुभावता दर्शिता ॥ ५१ ॥

जलनिधिमित्यादि । सरद्युतनयाः स्रवङ्गसेनामहेन्द्रकुञ्जात्
जलनिधिमगमन् शौगमुगत्यां स्रदिक्तात् त्वां रुः प्रचयेन समू
हेन तिरोहिताश्चाच्छादितास्तिग्मरशेः सूर्यस्य भासोदीप्तयो
याभिस्ताः स्रवङ्गसेनानां विशेषणं प्रचयेन उच्चतया तिरोहिता
स्तिग्मरशिभासोयेन तस्मादिति कुञ्जविशेषणं वा कीदृशं जल
निधिं महान्तसारङ्गाज्जर्कयोयेषु तैः सलिलसमुद्गैर्जलसमूहै
र्भुवनस्य इथिवामरणे पूरणे चमं प्रक्तमपि अभिस्रवेत्तमनति
क्रान्तमर्त्यादं । उदात्तमिति महानुभावताप्रतिपादनात् महा

मुभावान् महातरङ्गजलसमूहेर्भुवनभरणमन्त्राद्यभिरुचि-
त्वात् तथा चोक्तं प्राञ्चयस्य विभूतेष्वपि चक्रहस्तमनुत्तमं । उदात्तं
नाम तं प्राञ्जलसङ्कारं मणोविषय इति उदारमिति पाठेऽप्ययमे-
वार्थः द्विविधमिदं महामुभावत्वात् नानारत्नयोगिनाम् अथ
अथोक्तं ॥ ५१ ॥

पृथुगुरुमणिशुक्तिगर्भभासा म्लपितरसातलसंश्रु-
ताम्भकारं । उपहतरविरश्मिवृत्तिमुच्चैः प्रलघुपरि-
श्रवमानवज्रजालैः ॥ उदारमेव ॥ ५२ ॥

द्वितीयमाह पृथ्व्यादि । पृथ्वीमहात्मः गुरुवस्तु न परि-
हेद्याः मणयोमौक्तिका यासां शुक्तीनां तथा विधानां गर्भस्य भासा
दीप्या म्लपितं चयितं रसातले संभृतमुपचितमम्भकारं येन तं
उच्चैरुपरि प्रलघूनामल्पानां परिश्रवमानानां वज्राणां यानि
जालानि समूहाः तैरुपहतरविरश्मिवृत्तयोद्यस्मिन् यः तं जल-
निधिमगमन् यदञ्च वारिणि तरति तत्प्रव्रक्तमित्युक्तं एतदेवाप-
रेऽन्येन वाक्यार्थेनान्यथाविदुः । नानारत्नवियुक्तं यत्तत्किलोदा-
रमुच्यते इति ॥ ५२ ॥

द्वितीयं दर्शयति पृथ्व्यादि । कोट्यं जलनिधिं पृथ्वीमहान्तो
गुरुवोगुरुत्वाख्यगुणविशेषयुक्ताये मणयोमौक्तिकानि तेषां साः
शुक्तयः तासां गर्भभासा अन्तर्लीनदीप्या म्लपितं नाशितं रसा-

तस्मिन् पाताले बभूवमुपचितमन्धकारं येन तं मुक्तास्रोतः स्निग्ध-
 इन्द्रिरित्यमरः उचैरपरि प्रसधूनां सधुतमानस्मिन् एव परि-
 श्रवमानानां तरतां वज्राणां हीरकाणां जालैः समूहैरपहता-
 रविरष्मिष्टतपोवेन यच्च वा तं यदञ्जं जले तरति तत्प्रमलं
 यदुक्तं रत्नपरीक्षायां गुरुणि सर्व्वरत्नानि वज्रमेकं परं सधु ।
 भिद्यन्तेऽन्यानि वज्रेण तस्य केनापि भिद्यतइति । उदात्तमेवेति
 विविधरत्नद्विभुक्तत्वात् यदुक्तं पूर्व्वचाग्रयमाहात्म्यमचाभ्युदय-
 गौरवं । विवक्षितमिति व्यक्तमुदात्तं दयमप्यदइति अन्यथापि
 नानारत्नद्विभुक्तं यत्तच्चोदात्तं किलोच्यतइति ॥ ५२ ॥

समुपचितजलं विवर्द्धमानैरमलसरित्सलिलैर्विभा-
 वरीषु । स्फुटमवगमयन्तमूढवारीन् शशधररत्न-
 मयान्महेन्द्रसानून् ॥ उदारमेव ॥ ५३ ॥

समुपचितजलमित्यादि । विभावरीषु राशिषु विवर्द्धमानै-
 रमलैः सरित्सलिलैः समुपचितजलं उदधिं स्फुटमवगमयन्तं
 बोधयन्तं किमित्याह महेन्द्रसानून् शशधररत्नमयान् चन्द्र-
 कान्तस्रभावान् ऊढवारीन् धृतवारीन् अन्यथा कथं धीयते
 जलं यदि चन्द्रकान्तसानवोन् स्युः उदारमेवेति रत्नयोगात्
 ॥ ५३ ॥

समुपेत्यादि । कीदृशं जलनिधिं विभावरीषु राशिषु विवर्द्धमानै-
 रमलसरित्सलिलैः निर्मलनदीजलैः समुपचितजलं अतएव महे-

असाम् प्रवचनरत्नमयान् प्रचुरचक्रकान्तमयान् तत्कल्पान्
वा अवगमयन्तं बोधयन्तं ऊढवासीन् धृतजलान् यदि तत्र चक्र
कान्तमयाः शानवोन सुधादा कथमुज्जलाः सुः तत्र च कथं वा
तत्समीपे नदीनां जलवृद्धिरिति तदनुमानमिति भावः । उदात्त
मेवेति रत्नयोगात् उदात्तं वस्तुनः सम्पदिति काव्यप्रकाशः ॥ ५१ ॥

भुवनभरसहानलङ्घास्रः पुरुचिरत्नभृतो गुरु
रुदेहान् । अमविधुरविलीनकूर्मानकान्दधतमुद्रुत
भुवोगिरीनहींश्च ॥ स्रष्टुं ॥ ५४ ॥

भुवनभरसहानित्यादि । ० गिरीन् भुवनभरसहान् अहींश्च
तादृशानेव दधतं जलनिधिमगमन् गिरीनलङ्घास्रः अहींश्च
नभिभवनीयतेजसः गिरीन् पुरुचिरत्नभृतः अहींश्च महाचि
रत्नभृतः गिरीन् गुरुदेहान् अहींश्च महाकायान् अमविधुराः
अमपीडिताः निलीनाः कूर्मानकाश्च येषु तान् गिरीनहींश्चो
द्रुतभुवोधृतवसुधान् गिरीनहींश्च नद्वयप्रशानिति नुत्वं पूर्वं
खानुनासिकः स्रष्टुमिति । उपमानेनोपमेयत्वस्य साधनात्
तथाचोक्तं विशेषणेन स्रष्टु । उपमानेन यत्तत्त्वमुपमेयस्य साध्यते ।
क्रियागुणाभ्यां नास्तीति तदभिधीयत इति अत्रोपमानभूतै
रहिभिरुपमेयभूतानां गिरीणां तत्त्वस्य तादृश्यस्य भुवनभरादि
तादृश्यक्रियया तद्रूपेण च साधनेन गिरिभिरहिभिश्च नास्तीति
शब्देन भुवने भरसहानित्यादिना साध्यमानत्वात् रूपकमपी
दृश्यमेव किन्तु स्रष्टुस्य भेदोपमानोपमेययोर्गुणप्रयोगात्

रूपदे पुनरेकस्यैवोपनेयपुनरस्य व्याप्यउपमानं तथाचोक्तं सद्यः
रूपके उपोदं विद्यते काममच तु । इष्टः प्रयोगोयुष्मदुपमानो
मेवयोरिति तदुक्तं । लक्षणं स्मृतं सहोक्त्युपमाहेतुनिर्देशात्त्रिविधं
यथोक्तं शेषादेवार्थवचसोरस्य च क्रियते भिदा । तत्सहोक्त्युपमा
हेतुनिर्देशात्त्रिविधं यथेति तत्रेदं सहोक्तिस्मृत्युक्तं गिरीनह्ये
त्येति सहोक्त्या निर्देशात् ॥ ५४ ॥

भुवनेत्यादि । पुनः कीदृशं अलनिधिं गिरीन् पर्वतान् अहीन्
सर्पाश्च दधतं पर्वतसर्पयोर्युगपदिशेषणान्याह भुवनभरस
हान् जगतां भारस्य सहान् दृढत्वात् बलवत्त्वाच्च सहःपञ्चादि
त्वाद् अलङ्घ्यधाम्नाः अनभिगम्यस्थानान् अहिपक्षे अनभिभव
नीयतेजसः पुरुचिरत्नभृतः प्रचुरदीप्तिमद्भक्षधारकान् रत्नो
त्पत्तिस्थानत्वात् फणरत्नयोगाच्च गुरुहृदेहान् अलघुमहाभ
रोरान् अमविधुरविलीनकूर्सनक्रान् अमेण विधुराविकलाः
सन्तोविलीनाः संक्षिप्ताः कच्छपाः कुम्भीरास्य येषु उदूढभुवो
धुतभूमौ पर्वतोपरि बालुकासञ्चयेन भूम्युत्पत्तिः भूमिधार
कस्य शेषनागस्य तच्च सत्त्वाच्च एवमेवभूतं अलनिधिमगमन्निति
समन्वः स्मृत्यमिति स्मृत्यमिष्टमनेकार्थमेकरूपात्नितं वचः । तद
भिन्नपदं भिन्नपदप्रायमिति द्विधा तदिहाभिन्नपदं दर्शितं पद
भङ्गाभावात् तत्पुनस्त्रिविधं तथाचोक्तं शेषादेवार्थवचसोर्यस्य च
क्रियते भिदा । तत्सहोक्त्युपमाहेतुनिर्देशात्त्रिविधं यथेति । तदिदं
सहोक्तिलक्षणं स्मृत्युक्तं गिरीनह्येति सहोक्त्या निर्देशात् अन्य
दयं क्रमेणाग्रे उदाहरिष्यति ॥ ५४ ॥

प्रदहशुक्लमुक्तशीकरौघान् विमलमणिद्युति
संभृतेन्द्रचापान् । जलमुचरव धीरमङ्गघोषान्
क्षितिपरितापहतोमहातरङ्गान् ॥ श्लिष्टमेव ॥ ५५ ॥

प्रदहशुक्लित्यादि । महातरङ्गान् जलमुचरव मेघानिव प्रद
हशुः प्रदहवत्यः उरवोमहान्तोमुक्ताः प्रकीर्णाः शीकरौघायेषु
अमलमणिद्युतयएव सन्तानि इन्द्रचापानि येषु धीरमङ्ग
घोषान् मधुरगभीरध्वनीन् क्षितिपरितापहतः पृथिवीसन्ताप
हारिणः इदमपि यथानिर्दिष्टविशेषणात् श्लिष्टं जलमुचरवेत्युप
मानमिदं ॥ ५५ ॥

प्रदहशुक्लित्यादि । चक्षुरघुतनयाः स्रवज्जवेनाजलमुच
रव मेघानिव महत्तरङ्गान् ऊर्जीन् प्रदहशुः मेघतरङ्गयो
र्युगपदिशेषणान्याह उर्विति उरवोमहान्तोमुक्ताः कीर्णाः शीक
रौघायेषु तान् निर्मलरत्नदोषयएव ताभिः करणभूता
भिर्वा संभृतानि इन्द्रचापानि यत्र तदुक्तं अकाशे अक्रचापाना
मुदयस्तु यतोभवेत् । असौ धन्यतरो ज्ञेयोवज्रमूलोमहामणि
रिति मेघपक्षे अमलमणीनामिव युतिर्येषां तादृशाणि उद्धृतेन्द्र
चापानि यत्र धीरमङ्गघोषान् मधुरगभीरध्वनीन् क्षितिपरिता
पहतः पृथिवीसन्तापहारिणः । श्लिष्टमेवेति पूर्वोक्तलक्षणवशात्
किन्तु जलमुचरवेत्युपमानमिदं ॥ ५५ ॥

विद्रुममणिकृतभूषामुक्ताफलनिकररञ्जितात्मानः ।
वभुदकनागभग्रावेलातटशिखरिणोयच्च ॥ हेतु
सिष्टमेव ॥ ५६ ॥

विद्रुमेत्यादि । वेलातटशिखरिणोयचेति जलनिधौ वभुः
शोभन्ते स्म ते समीयुरिति वक्ष्यमाणेन समन्धः वेलातटाः शिखरि
णयेति इन्द्रः तेषां विशेषणान्युभयच तुल्यानि इदमपि यथा
निर्दिष्टमेव किन्तु हेतुसिष्टं हेतुद्वारेण विशेषणानां निर्देशात्
विद्रुममणिकृतभूषत्वात् जलहस्तिभग्नत्वाच्च वभुरिति ॥ ५६ ॥

विद्रुमेत्यादि । यच्च जलनिधौ वेलातटशिखरिणोवभुः शोभन्ते
स्म तमीयुरित्यधिसंक्षेपेनान्वयः वेलातटाश्च शिखरिणयेति
इन्द्रः उभयं विशिनष्टि विद्रुमैः प्रवालैर्वाणिभिश्च कृता भूषा
येषु ते तथा मुक्तामणीनां उत्कृष्टमौक्तिकानां मुक्तानां मणीनाञ्च
वा निकरेण समूहेन रञ्जिता आत्मानोद्देशाः प्रदेशायेषां उद
कनागभग्राजलहस्तिभग्राः सिष्टमेवेति पूर्वोक्तलक्षणसत्त्वात्
किन्तु हेतुसिष्टमिदं युगपदुभयविशेषणानां हेतुत्वेनैव निर्देशात्
प्रवालमणिकृतालङ्कारत्वात् मुक्तामणिदीप्तिरञ्जितरूपत्वात्
उदकनागभग्नत्वाच्च वभुरित्यर्थः ॥ ५६ ॥

भृतनिखिलरसातलः सरत्नः शिखरिसमोर्भिनि
रोहितान्तरीक्षः । कुतश्च परमार्थतो जलौघोजल
निधिमीयुरतः समेत्य मायां ॥ अपक्रुतिः ॥ ५७ ॥

भृतनिखिलरसातलरत्नादि । एवंगुणविभिष्टोजलौघः कुत
 दह प्रदेशे परमार्थतः परमार्थेन विद्यते । किं तर्हि माया यतः
 पूरिताशेषपातालत्वात् सरजत्वात् बिखरसमैर्दुर्मिभिः पिष्टिता
 नारीचत्वाच्च सराचयाः श्रवणसेनाः समेत्य मायामिव जलधि
 मीथुः ज्ञातवत्यः सर्वे गत्यर्थाज्ञानार्थादिति भृञ् भरणरति
 भोवादिकः अपङ्गुतिरिति मायामित्यन्तर्गतोपमारूपतया निर्ह
 र्यात् विद्यमानार्थस्य चापङ्गवात् तथाचोक्तं अपङ्गुतिरितीष्टा च
 किञ्चिदन्तर्गतोपमा । भूतार्थापङ्गवादेशा क्रियतेऽस्याभिदा यथेति
 ॥ ५७ ॥

भृतेत्यादि । सहरघुतनयाः श्रवणसेनाः समेत्य मिलित्वा
 जलनिधिं अतः कारणात् मायामिव ईदृशज्ञातवत्यः सर्वेषां गत्य
 र्थानां ज्ञानार्थत्वात् किं कारणं तदाह दह प्रदेशे जलौघः कुतः
 परमार्थतस्तत्त्वेन विद्यते कीदृशः भृतनिखिलरसातलः पूरिता
 शेषपातालः रत्नैः सहितः पर्वतस्तुन्यतरङ्गैराच्छादिताकाशः
 जलसैतादृशत्यासम्भवादियं खलुमायेति भावः । अपङ्गुतिरिति
 जलनिधिमुपमेयमसत्यं कृत्वा मायामिवेत्युपमानस्य सत्यतया
 व्यवस्थापितत्वात् तथाचोक्तं प्रकृतं यन्निषिद्धान्यत् साध्यते सा त्त
 पङ्गुतिरिति अन्यत्रापि अपङ्गुतिरभीष्टा च किञ्चिदन्तर्गतोपमा ।
 भूतार्थापङ्गवात् ज्ञेया क्रियतेऽस्याभिदा यथेति ॥ ५७ ॥

शशिरहितमपि प्रभूतकान्तिं विबुधहृतश्रियमप्य
 नष्टशोभं । भयितमपि सुरैर्दिवं जलौघैः समभिभव
 न्तमविक्षतप्रभावं ॥ विशेषोक्तिः ॥ ५८ ॥

अग्निरहितमित्यादि । अग्निरहितमपि सुगन्धचन्द्ररहितमपि
प्रभूतकान्तिं पद्मरागादिरत्नावभासितत्वात् विबुधहृतश्रियमपि
अनष्टशोभं सर्वदा शोभास्यदत्वात् सुरैर्मन्थितमपि दिवमाकाशं
जलोच्चैः समभिभवन्तं अत्युद्भितत्वात् तदेवमविवक्षितप्रभावं अख
ण्डिताभिमानमोयुः ज्ञातवत्यः विशेषोक्तिरिति अस्यादेरेकदे
शस्य विगमेऽपि प्रभूतकान्त्या गुणान्तरेण सुतिविशेषस्य प्रति
पादनात् यथोक्तं एकदेशस्य विगमे या गुणान्तरसंसृतिः ।
विशेषप्रथनायासौ विशेषोक्तिर्मता यथेति ॥ ५८ ॥

अग्नौत्यादि । कीदृशं जलनिधिमोयुः अग्निरहितमपि चन्द्रेण
विरहितमपि प्रभूतकान्तिं प्रचुरदीप्तिं नानारत्नोपशोभितत्वात्
विबुधहृतश्रियमपि देवहृतलक्ष्मीकमपि अनष्टशोभं सकलशो
भास्यदत्वात् सुरैर्मन्थितमपि जलोच्चैर्दिवमाकाशं सम्यगभिभवन्तं
अत्युद्भितत्वात् अतएव अविवक्षितप्रभावं अखण्डितमहिमानं
विशेषोक्तिरिति चन्द्रादेरेकदेशस्य वैकल्येऽपि तत्कार्यप्रभूत
कान्त्यादिना गुणान्तरेण विशेषस्य प्रतिपादनात् तथा चोक्तं गुण
जातिक्रियादीनां यत्र वैकल्यदर्शनं । विशेषदर्शनायैव सा विशेषो
क्तिरिष्यते । अन्यत्रापि एकदेशस्य विगमे या गुणान्तरसंसृतिः ।
विशेषप्रथनायासौ विशेषोक्तिर्मता यथेति ॥ ५८ ॥

क्षितिकुलगिरिशेषदिग्गजेन्द्रान् सलिलगतामिव
नावमुद्वहन्तं । धृतविधुरधरं महावराहं गिरिगुरु
पोत्रमपीहितैर्जयन्तं ॥ व्याजस्तुतिः ॥ ५९ ॥

चित्तीत्यादि । चित्तिं पृथिवीं कुलनिरीन् सुखपर्वतान् श्रेष्ठं नागरा-
 र्ण दिग्गजेन्द्रानैरावतादीन् सलिलगतमिव भावमुदहर्त्तं
 जलनिधिं महावराहं धृतविधुरधरं धृता उद्धृता विधुरा विहङ्गा
 धरा मही येनेति गिरिगुण्येषं गिरिवत् गुरु पोषं यस्य
 तमपोहितैस्त्रितैर्जयन्तं जलनिधिमोयुः । व्याजसुतिरिति चित्ता
 दिधारणादधिकगुणस्य जलनिधेस्तोत्रव्यपदेशेन वराहेषु तुल्य-
 तात् तमपि महावराहं जयन्तमिति किञ्चिद्विधातुमिहया
 निन्दनात् तथाचोक्तं दूराधिकगुणस्तोत्रव्यपदेशेन तुल्यता ।
 किञ्चिद्विधिसया निन्दा व्याजसुतिरसौ सयेति ॥ ५६ ॥

चित्तीत्यादि । जलनिधिमोयुरिति सम्बन्धः कीदृशं चित्तिं
 सुखपर्वतान् श्रेष्ठं नागराण दिग्गजेन्द्रानैरावतादीन् सलि-
 लगतां नौकामिव उदहर्त्तं दधत् अतएव महावराहमपि
 ईहितैस्त्रितैर्जयन्तं कीदृशं महावराहं धृतविधुरधरं धृता
 उद्धृता विधुरा प्रलये व्याकुला धरा पृथिवी येन गिरिवत् गुरु
 महत् पोषं मुखं यस्य समुद्रपथे पोषं तरङ्गः व्याजसुतिरिति
 जलनिधेः कोमलमायः यदा चित्तादिभारं सेवकवत् वहती
 तपोनिन्दां कृत्वा महावराहं जयन्तमिति प्रशंसनात् यदा भव-
 वज्रयमप्यापाततो निन्दात्वेनोक्ता तत्सादृश्यप्रदर्शनेन सुतिरुक्ता
 तथाचोक्तं यदि निन्दति वा स्तौति व्याजसुतिरसौ मता । दोषा
 भासा गुणा एव भजन्ते यच्च सन्निधिमिति अन्यैस्तु चित्तादि धार-
 णादधिकगुणस्य जलनिधेः स्तोत्रव्यपदेशेन महावराहतुल्यतात्
 तमपि महावराहमोहितैर्जयन्तमिति किञ्चिद्विधिसया निन्द-

नास्माजसुतिरित्युक्तं तथाहि दूराधिकगुणसौच्यपदेनेन
तुल्यता । किञ्चिदिधिस्य वा निन्दा वा असुतिरसौ मतेति ॥ ५८ ॥

गिरिपरिगतचञ्चलापगान्तं जलनिवहं दधतं
मनोभिरामं । गलितमिव भुवोविलोका रामं धरणि
धरस्तनशुक्लपट्टचीनं ॥ उपमारूपकं ॥ ६० ॥

गिरिपरीत्यादि । गिरिभिः परिगताः संश्लिष्टाः चञ्चला
विलोकापगान्तानद्यन्तायस्मिन् जलनिवहं तं जलनिवहं
दधतं धारयन्तं समुद्रमीयुः कीदृशमिव जलनिवहं रामं भर्तारं
विलोक्य दृष्टायादत्यर्थप्राप्तं ततश्च पूर्वकालेका भुवः पृथिव्या
इव धरणिधरस्तनयोः शुक्लपट्टश्च चीनमिव गलितं उपमारूप
कमिति तद्योक्तं उपमानस्य तद्भावमुपमेयस्य रूपयन् । यैविरत्यु
पमाभेदमुपमारूपकं यथेति ॥ ६० ॥

गिरिपरीत्यादि । कीदृशं जलनिधिं जलस्य निवहं समुद्रं दधतं
धारयन्तं कीदृशं जलनिवहं गिरिभिः परिगताः संश्लिष्टाश्चञ्चला
नद्यन्तानद्यवयवायच तं मनोभिरामं स्वपतिं विलोक्य हर्ष
वन्नात् जायारूपायाभुवः पृथिव्याधरणिधरस्य पर्वतस्य स्तन
रूपस्य गलितं स्तनं शुक्लवर्णपटाञ्चलमिव उपमारूपकमिति
उपमासहितं रूपकमित्यर्थः । अत्र उपमानेन स्तनेन उपमेयस्य
कस्यचिद्भूरणीधरस्य स्तनत्वं रूपितं गलितं पट्टचीनमिवेत्युप
मापि निर्दिष्टा तथाचोक्तं उपमानेन तद्भावमुपमेयस्य रूपयन्

चददत्युपमानं तदुपमादपकं यथेति चम्यचापुर्तं दृष्टं बाध
मयैवैधर्म्यदर्शनात्तुल्ययोगोच्यते । उपमाव्यतिरेकाख्यं रूपकदि
नयं यथेति ॥ ६० ॥

अपरिमितमहाद्भुतैर्विचित्रैश्च्युतमलिनः शुचिभि
र्महानलक्षैः । तरुमृगपतिलक्ष्मणक्षितीन्द्रैः समधि
गतोजलधिः परं वभासे ॥ तुल्ययोगिता ॥ ६१ ॥

अपरिमितमहाद्भुतैरित्यादि । तरुमृगपतिलक्ष्मणक्षितीन्द्रैः
सुषीवत्तच्छराभैः समधिगतः प्राप्नोजलधिः परं सुष्ठु वभासे
जोभते स कीदृशैः कीदृशद्वयाह अपरिमितमहाद्भुतैर्विचित्रैः
मानाद्भुतः शुचिभिर्विमलैः च्युतमलिनोर्मिर्मलोऽलक्ष्मीरनभिभव
नीयैः महान् अनभिभवनीयः एवञ्च कृत्वा तेनापि ते समधिगताः
परमभाधिरदति तुल्ययोगितेति न्यूनागामपि तेषां सुषीवा
दीनां विविष्टेन जलनिधिना महाद्भुतत्वादिगुणसाम्यविवक्षया
तुल्यस्य कार्यस्य भावनलक्षणस्यानुष्ठानेन तुल्ययोगात् तथा
योगः । न्यूनस्यापि विविष्टेन गुणसाम्यविवक्षया । तुल्यकार्यक्रिया
योगादित्युक्ता तुल्ययोगितेति ॥ ६१ ॥

अपरिमितेत्यादि । तरुमृगाणां वानराणां यथा सुषीवेश
लक्षणेन क्षितीन्द्रैश्च रामेश च समधिगतः प्राप्नोजलधिः परम
त्यर्थं वभासे जोभते स क्रमेण सुषीवादीनां समुद्रस्य च तुल्यानि

विशेषणान्नाह अपरिमितमहासूर्यैर्विचित्रः आसूर्यान्वितः
 श्रुतमलिनः इतिभिर्विमलैः महान् अनभिभवमीयः अलङ्कौ
 रनभिभवमीयैः एवञ्च सति तुल्यरूपत्वात्तेन समधिगतासोऽपि
 वभासिरे इत्यर्थाद्भस्यते तुल्ययोगितेति उपमानानामपि सुयो
 वादीनां विशिष्टेन बलधिना गुणसाम्यविवक्षया तुल्यकार्यस्य
 भासनलक्ष्यस्य योगात् तथाचोक्तं विवक्षितगुणोत्कर्षे यत्समी
 कृत्य कस्यचित् । कीर्त्तनं स्तुतिनिन्दार्थं वा स्मृता तुल्ययोगितेति
 अन्यत्राप्युक्तं न्यूनस्यापि विशिष्टेन गुणसाम्यविवक्षया । तुल्यकार्य
 क्रियायोगादित्युक्ता तुल्ययोगितेति ॥ ६१ ॥

न भवति महिमा विना विपत्तेरवगमयन्निव
 पश्यतः पयोधिः । अविरतमभवत् क्षणे क्षणेऽसौ
 शिखरिपृथुप्रथितप्रशान्तवीचिः ॥ निदर्शनं ॥ ६२ ॥

न भवतोत्थादि । महिमा महत्त्वं विना विपत्तेः विनाशस्त्रिणा न
 भवति पृथग्भिनेत्यादिना पञ्चमी नास्त्येव तन्महत्त्वं यस्य विनाशो
 नास्तीत्येवमवगमयन् बोधवन्निव पयोधिसाम्यप्रतीकारमादीन
 अविरतमविच्छेदेन शिखरिवत् पृथक् प्रथिताः प्रशान्ताश्च वीच
 योयस्य स एवं क्षणे क्षणे अभवत् भूतवान् निदर्शनेति प्रतिचक्ष्य
 वीचीनां पृथुत्वप्रशान्तत्वभवनक्रियैव महिमभवन्नस्य तदर्थस्य
 विपत्तिफलस्य उपादानात् न यथैव वतिप्रवृत्तानां प्रयोगात्
 तथाचोक्तं क्रियैव तदर्थस्य विशिष्टस्योपदर्शनात् । इष्टा निदर्शना
 नाम पथेव वतिभिर्विनेति ॥ ६२ ॥

नभवतीत्यादि । विपत्तेर्विना विनाशं विना महिमा महत्त्वं
न भवति अन्यारभेति विनाशोमे पक्षमी नास्त्येव तन्माहत्त्वं यस्य
विपत्तिर्नास्तीति पञ्चतारादीन् अवगमयन्निव बोधयन्निव अथै
पयोधिरविरतं अविहं देन चणे चणे त्रिस्तरिपृथुप्रथितप्रभाम्मवी
चिरभवत् पर्वतवत् पृथ्वीमहान्तः प्रथिताः प्रकाशिताः यस्यात्
प्रभान्तास्य बोधयस्तरङ्गायस्य च तथा महता विपत्तौ खेदेन
कर्त्तव्यइति रामं दत्तुपदिष्टमिति पञ्चतदत्यस्य भावः । निदर्शन
मिति प्रतिक्षणं वीचीनां पृथुलप्रभान्तिक्रियां दर्भयित्वा अन्यत्रापि
महिम्नोविपत्तिफलम्योपादानात् नचाचोक्तं अर्थान्तरप्रवृत्तेन
किञ्चित्तत्त्वदृशं फलं सदसत्त्वानिदर्श्येत यदि स्यात्तन्निदर्शनमिति
अन्यत्रायुक्तं क्रियैव तदर्शस्य विज्ञिहृत्सोपदर्शनात् । दष्टं निद
र्शनं नाम यथैव वतिभिर्विभेति कार्यः प्रब्धो यथा घटइत्यादिवत्
यथा प्रब्धादिभिर्विनेदं निदर्शनमिति ॥ ६२ ॥

मृदुभिरपि विभेद पुष्पवाणैर्जलशिशिरैरपि माह
तैर्ददाह । रघुतनयमनर्थपण्डितोऽसौ न च मदनः
क्षतमातताननार्चिः ॥ विरोधः ॥ ६३ ॥

मृदुभिरित्यादि । समुद्रोपैकण्डे रामस्य मदनावस्त्रामाह
मंदनोऽनर्थपण्डितः निष्प्रयोजनकुञ्जलः पुष्पवाणैरपि मृदुभिः
रघुतनयं विभेद न चासौ क्षतं खण्डनमाततान जनिवाम् जल
त्रिशिरैर्मादतैस्तमेव रघुतनयं ददाह नचावावर्चिर्जालामात

तान विरोधदति पुष्पवाणानां यन्मादर्वं मरुताश्च जलसंसर्गाच्च
यच्चैत्यं तयोर्भेददाहलक्षणे क्रिये विरुद्धे तयोरभिधानात् तयोश्च
क्रिययोर्वा विरोधिनी क्रिया क्षतार्चिषोरवतानालक्षणाद्याः
कामोद्रेकप्रतिपादमाभिधानात् तथा चोक्तं गुणस्य च क्रिया यावा
विरुद्धा म्यक्रियाभिधा । याविशेषाभिधानाय विरोधतं विदुर्य
येति ॥ ६२ ॥

सुदुभिरित्यादि । समुद्रान्तिके सीतास्मरणात् रामस्य कामा-
वस्थामाह मदनोसुदुभिरपि पुष्पवाणैरुद्युतमयं विभेद म-
चासौ सावतापि क्षतं खण्डनं आततान दलवान् सजलशीतलै-
रपि माहूतैस्तं ददाह नचासावर्चिराततान अतएकासौ अमर्थं
पण्डितः निष्प्रयोजने कर्मणि कुशलः विरोधदति पुष्पवाणानां
यन्मादर्वं मरुतामा च जलसंसर्गात् यच्चैत्यं तयोर्भेददाहलक्षणं
क्रियादयं विरुद्धमभिहितं तयोश्च क्रिययोर्विरुद्धं क्षतार्चिषोरक-
रणं तेन कामोत्कर्षरूपोविशेषः प्रतिपादितः अयञ्च विरोधान-
वास्तवः भेददाहाभ्यां पीडामात्रस्य ललितत्वात् तथा चोक्तं विरु-
द्धानां पदार्थानां यच्च संसर्गदर्शनं । विशेषसाधनायैव सविरोधः
सृतीययेति । अन्यत्राप्युक्तं गुणस्य च क्रिया यावा विरुद्धार्थक्रिया
भिदा । या विशेषाभिधानाय विरोधं तं विदुर्ययेति ॥ ६२ ॥

अथ मलिनप्रभौ दिनान्ते जलधिसमीपगताव-
तीतलोकौ । अनुकृतिमितरेतरस्य मूर्त्योर्हिनकर-
राघवनन्दनावकाष्टी ॥ उपमेयोपमा ॥ ६४ ॥

अथेत्यादि । यथोक्तवस्त्रनन्तरं मृदुमलिनप्रभौ मृदुर
प्रचण्डा मलिना प्रभा ययोः तौ दिनकरराघवनन्दनौ रघोर
पत्न्यं राघवः दशरथस्तत्तन्मनोरामः दिनाम्ने अन्योन्यस्य दिवा
करोरामस्य रामोऽपि दिवाकरस्येति मूर्त्योर्देहयोरनुकृति
मिवानुकारमिव यथोक्तधर्मतुल्यतया अकार्णं कृतवन्तौ अतोत
लोकौ त्यक्तलोकौ उपमेयोपमेति तयोः पर्यायेण उपमानो
पमेयत्वात् तथाचोक्तं उपमानोपमेयत्वं यच्च पर्यायतोभवेत् ।
उपमेयोपमां धीराब्रुवते तां यथोदितामिति ॥ ६४ ॥

अथेत्यादि । अनन्तरं दिनकरः सूर्योराघवस्य दशरथस्य
नन्दनोरामोदिनस्त्रान्ते सन्ध्याकास्ते अन्योन्यस्य मूर्त्योः प्रती
रघोरनुकृतिमनुकारं अकार्णं कृतवन्तौ तुल्यधर्मत्वात् सूर्यो
रामस्य मूर्तेरनुकृतिं रामोऽपि सूर्यस्य मूर्तेरनुकृतिं अकारे
त्यर्थः दयोस्तुल्यतां दर्शयति तौ कीदृशौ मृदुरप्रचण्डा मलिना
प्रभा ययोः सूर्यस्य दिनान्तवन्नात् रामस्य शोकाच्छब्दादिश्रय
नाच्च समुद्रसमीपं गतौ त्यक्तलोकौ च । उपमेयोपमेति इतरेत
रशब्देन समानधर्मत्वात् पर्यायेणोपमानोपमेयत्वकथनात्
तथाचोक्तं उपमानोपमेयत्वं यच्च पर्यायतोभवेत् । उपमेयोपमां
धीराब्रुवते तां यथोदितामिति ॥ ६४ ॥

अपहरदिव सर्वतोविनोदान् दयितगतं दधदे
कधासमाधिं । वनरुचि ववृधे ततोऽन्धकारं सहरषु
नन्दनमन्मथोदयेन ॥ सञ्ज्ञेतिः ॥ ६५ ॥

अपहरदित्यादि । ततस्तत्परकासं दिवसे वै विनोदाः
चेतसः संस्थापकाः तान्मर्षतः सर्वान् सर्वेषु वा प्रकारेण अद्या
दित्यान्तसिः अपहरदिव अपनयदिवान्धकारं दयितगतं प्रिया
गतञ्च समाधिं चित्तैकाग्रतां एकधा एकप्रकारं दधत् धारयत्
जनरुचिवल्लङ्घयं वदधे वर्द्धते सा सहरघुनन्दनमन्मथोद
येन तदानीं तस्य कामोदयोऽपि वदधे सहेक्तिरिति अन्धकार
मन्मथाश्रितयोर्वर्द्धनक्रिययोस्तुल्यकालयोः वदधदत्यनेन पदेन
कथनात् तथाचोक्तं तुल्यकालक्रिये यत्र वस्तुदयसमाश्रिते
वाक्येनैकेन कथ्येते सहेक्तिः सा मता यथेति ॥ ६५ ॥

अपहरदित्यादि । ततोदिनान्तादुत्तरकालं अन्धकारं रघु
नन्दनस्य रामस्य कामोदयेन सह वदधे तदानीमन्धकारो
रामस्य कामोदयोऽपि प्रवृद्धदत्यर्थः उभयविशेषणमाह सर्व
तोविनोदान् अपहरदिव दिवसे वै विनोदाश्चित्तप्रसादकाः
तान् सर्वान् सर्वप्रकारेण वा अपनयदिव पक्षे विभक्ति
यत्ययः दयितगतं समाधिं चित्तैकाग्रतां एकधा एकप्रकारं
दधत् जमयत् जनरुचिमेघवन्श्यामं निविडकायं वा कामोदय
पक्षे दयिताविषये निविडा अद्धा यस्मात् दयितगतमित्यत्र प्रम
दवनमित्यादिवत् ह्रस्वः वस्तुतस्तु दयितशब्देन सामान्यविवक्षया
भार्यासुसृते अन्धकारोऽस्त्रियां ध्वान्तमित्यमरः । सहेक्ति
रिति अन्धकारकामोदयाश्रितयोर्वर्द्धनक्रिययोस्तुल्यकालयोर्व
दधे दत्यनेनाभिधानात् । तथाचोक्तं तुल्यकालक्रिये यत्र वस्तु
दयसमाश्रिते । पदेनैकेन कथ्येते सहेक्तिः सा मता यथेति ॥ ६५ ॥

अधिजलधि तमः क्षिपन् हिमांशुः परिदृष्टोऽथ
दृष्टां कृतावकाशः । विदधदिव जगत्पुनः प्रलीनं
भवति महान् हि परार्थेव सर्वः ॥ परिवृत्तिः ॥ ६६ ॥

अधिजलधीत्यादि । अथ हिमांशुरन्धकारवर्द्धनानन्तरं
अधिजलधि जलधेरपरि विभक्त्यर्थेऽव्ययीभावः तमः क्षिपन्
अपनयन् परिदृष्टो दृष्टः दृष्टां चक्षुषां कृतावकाशः दत्तप्रसरः
जगत्सोकं प्रलीनं तिरोभूतं पुनर्विदधदिव सृजतिव कस्मात्तेनैवं
कृतमित्याह यस्माद्यमहान् सर्वः परार्थेव परप्रयोजन
एव भवति परिवृत्तिरिति दृष्टां कृतावकाश इत्यनेन विप्रितृष्ट
वस्तुनश्चादानात् तमः क्षिपन्त्यनेनास्य वस्तुनः अपोहान्
भवतीत्यादिना अर्थान्तरन्यासात् तथा चोक्तं विप्रितृष्ट यदादानं
अन्यापोहेन वस्तुनः । अर्थान्तरन्यासवती परिवृत्तिरसौ यथेति
॥ ६६ ॥

अधीत्यादि । अथान्धकारवृद्धानन्तरं हिमांशुसंश्लेजैः
परिदृष्टो दृष्टः कीदृशः अधिजलधि समुद्रे तमोऽन्धकारं क्षिपन्
नाशयन् अधिजलधीति सप्तम्यर्थेऽव्ययीभावः दृष्टां चक्षुषां कृता
वकाशः कृतावसरः प्रलीनं तिरोभूतं जगत् पुनर्विदधदिव
सृजतिव कुतस्तेनैवं कृतमित्याह हि यस्मात् सर्वेव महान् जगः
परार्थेव परप्रयोजनएव भवति परिवृत्तिरिति दृष्टां कृता
वकाश इत्यनेन विप्रितृष्ट वस्तुनश्चादानात् तमः क्षिपन् इत्यनेन
च कस्यचिद्वस्तुनोऽपोहान् भवतीत्यादिना अर्थान्तरन्यासात्

तथाचोक्तं विप्रिदृक् यदादानमन्यापीहेन वस्तुनः । अर्थात्तर
व्यासवती परिरुत्तिरसौ यथेति विद्यासागरस्तु तमःसम्भिनः
मवकाशं मेवेत्याधाय तस्यम्भिनः चेपयस्तु तमसि विधानात्
परिरुत्तिरियमित्याह तथाचोक्तं अर्थात्तां योविनिमयः परि
रुत्तिकु वा यथेति ॥ ६६ ॥

अशनिरयमसौ कुतोनिरन्ध्रे शितशरवर्षमसत्त
दप्यशार्ङ्गम् । इति मदनवशोभुजः शशाङ्गे रघुननयो न
च निश्चिकाय चन्द्रं ॥ ससन्देहः ॥ ६७ ॥

अशनिरित्यादि । असौ चन्द्रः किमयमशनिर्वक्ष्यं असौ
कुतोनिरन्ध्रे नभसि कुतः यतोऽसौ मेघादुत्पद्यत इति उत निश्चि
तानां शराणां वर्षं तदप्यशार्ङ्गमविद्यमानधनुः असदविद्य
मानमित्ययं मदनवशः कामाभिभूतोभुजः अथ शशाङ्गे शशा
ङ्गविषये रघुननयोऽभूदित्यर्थात् द्रष्टव्यं न च चन्द्रं निश्चिकाय
निश्चिनोति सा विभाषाचेरिति कुतः ससन्देह इति अशनिशर
वर्षाभ्यां उपमेयस्य चन्द्रस्य तत्त्वं अशनिशरवर्षमिति प्रयोक्तुरभि
धानात् कुतोनिरन्ध्रे तदप्यशार्ङ्गमिति पुनरुपमानोपमेययोर्भेदा
भिधानात् न निश्चिकाय चन्द्रमिति सुत्यर्थं सन्देहवचोभिधा
नाच्च तथाचोक्तं उपमानोपमेयस्य तत्त्वं वदतः पुनः । ससन्दे
हवचः सुत्यै ससन्देहं विदुर्ययेति ॥ ६७ ॥

अश्वनिरित्यादि । रघुनयोरामः कामवशः सन् चन्द्रं न
 च निश्चिकाय न निर्णीतवान् किन्तु मुञ्जः शेषं इत्येवं अश्वहे
 वितर्कितवान् किमित्याह अयमश्वनिर्वशः असावशनिर्निरसी
 नमसि कुतः यतोमेवादेवाश्वनिरुत्पद्यते किमिदं निश्चितानां
 शराणां वर्षं तदपि कुतः यतस्तदश्वार्हं अविद्यमानधनुरभूत्
 धनुषा विना न भवतीत्यर्थः अशास्त्रदति पाठे इत्येवं मदनवश
 शस्त्रविषयऽभूत् न च चन्द्रं निश्चिकायेति शेषः । ससन्देह
 इति उपमेयस्य चन्द्रस्य उपमानाश्वनिश्चरवर्षरूपत्वमभिधाय
 कुत इत्यादिना पुनरुपमानोपमेययोर्भेदाभिधानात् तावतापि
 न च निश्चिकाय चन्द्रमिति ससन्देहवशोभिधानाच्च तथा शेषः
 उपमानेन यत्तत्त्वं भेदश्च वदतः पुनः । ससन्देहवचःस्तुत्यै सस
 न्देहं विदुर्व्यादति ॥ ६० ॥

कुमुदवनचयेषु कीर्णरश्मिः क्षततिमिरेषु च दिम्ब
 धूमुखेषु । वियति च विललास तददिन्दुर्विलसति
 चन्द्रमसौ न यददन्यः ॥ अनन्ययः ॥ ६८ ॥

कुमुदवर्णचयेभ्यित्यादि । कुमुदवर्णानां चयेषु समूहेषु दिम्बधू
 मुखेषु वियति च क्षततिमिरेषु खण्डिततमस्तु यतस्तेषु विकीर्ण
 रश्मिः क्षिप्तमयूखः विललास तददिन्दुः शोभते स्म चन्द्रमसः
 सकाशात् अन्योऽयदद्यथा न विलसति तथा विललास इदमुक्तं
 भवति इन्दुर्विललास चन्द्र इवेति अनन्यय इति तत्सदृशस्य

साम्यस्याविवक्षातश्चन्द्रस्योपमानोपमेयत्वात् तथाचोक्तं यच्च तेनैव
साम्यस्यादुपमानोपमेयता । सादृश्यस्याविवक्षातस्मिन्त्याङ्गरन्य
यमिति ॥ ६८ ॥

कुमुदेत्यादि । इन्दुस्तददिन्दुवत् विलसास शोभते सा चन्द्रा
इत्यः कोऽपि यदत् इन्दुवन्न विलसति इन्दुः कीदृशः कुमुदवना
मां चयेषु समूहेषु दिग्बधूनां मुखेषु वियति आकाशे च क्षततिमि
रेषु खण्डितान्यकारेषु कीर्णरश्मिः प्रसारितकिरणः केचित्तु
इन्दुस्तदत्तया विलसास यदत् यथा चन्द्रमसोऽन्योन विल
सतीत्याह । एवं सति चन्द्रस्योपमानत्वमुपमेयत्वञ्च न स्यात् ।
अन्ये तु इन्दुर्यथा विलसास तथा तदन्योनं विलसतीत्यर्थे चन्द्र
स्योपमानत्वस्योक्तं स्यादित्याहुः । अनन्वयइति चन्द्रस्योपमानोप
मेयत्वकथनेनान्यस्या तत्सदृश्यस्य निराज्ञात् तथाचोक्तं रुद्रटे
साक्षादनन्वयाख्या यचैक्यं वस्तुन्यदसदृशमिति । सस्य सत्यमेव
भवेदुपमानस्योपमेयञ्च ॥ ६८ ॥

शरणमिव गतं तमोनिकुञ्जे विटपिनिराकृतचन्द्र
रश्म्यरातौ । पृथुविषमशिलान्तरालसंस्थं सजलधन
द्युतिं भीतवत्ससाद ॥ उत्प्रेक्षावयवः ॥ ६९ ॥

शरणमित्यादि । पृथुविषमशिलानां यान्यन्तरालानि
तेषु संस्थं सन्निष्ठमानं सप्तमः निकुञ्जे गहने विटपिभिर्निरा
कृतचन्द्रस्य रश्मयश्चारातयोयसाञ्चिकुञ्जात् तस्मिन्ससाद

विलीनं ब्रह्ममिव यथा कश्चित् भीतोदुर्गे निक्षीयते वज्रस्य
 घनस्यैव घुतिर्यस्य तमवः उत्प्रेषावयवदति भीतवत्सवादेति
 उपमाशेषस्यस्यस्य सिद्धस्यार्थेन योगात् ब्रह्ममिव गतमि
 त्युत्प्रेषायोगात् विटपिनिराकृतचन्द्ररश्मिराताविति रूपकार्येन
 योगात् तथाचोक्तं सिद्धस्यार्थेन संयुक्तः किञ्चिदोत्प्रेषयान्वितः ।
 रूपकार्येन च पुनरुत्प्रेषावयववोचयेति । विटपितिराकृतचन्द्र
 रश्मियोगदति पाठान्तरं तत्र रूपकार्येनास्तीति असंपूर्णस्य
 षता ॥ ६६ ॥

ब्रह्ममित्यादि । वज्रस्य मेघस्य इव घुतिर्यस्य तत् तमोऽम्भ
 कारं पृथुविषमशिसायामक्षरासि स्थितं यत् त्रिकुञ्जे ब्रह्मं गत
 मिव ब्रह्मापस्ममिव सवाद् विलीनं भीतवत् यथा कश्चिद्भीतो
 दुर्गवनान्तरे विलीयते त्रिकुञ्जे कीदृशे विटपिभिर्दृष्टैर्निराकृता
 चन्द्ररश्मिरूपाभरातचक्षुःप्रवायसात् उत्प्रेषावयवदति
 भीतवत् सवादेत्युपमाशेषरूपसिद्धस्यार्थेन योगात् ब्रह्ममिव
 गतमित्युत्प्रेषायोगात् विटपिनिराकृतचन्द्ररश्मिराताविति
 रूपकार्येन योगाच्च तथाचोक्तं सिद्धस्यार्थेन संयुक्तः किञ्चिदो
 त्प्रेषयान्वितः । रूपकार्येन च पुनरुत्प्रेषावयववोचयेति चन्द्र
 रश्मियोगदति पाठे रूपकार्येनास्तीत्यसंपूर्णस्य षता ॥ ६७ ॥

अथ नयनमनोहरोऽभिरामं स्मरद्वय चित्तभवो
 ऽप्यवामशीलः । रघुसुतमनुजोजगाद् वाचं सजल
 घनस्तनयिन्नुतुल्यघोषः ॥ संवृष्टिः ॥ ७० ॥

अथेत्यादि । अथ चन्द्रदर्शनानन्तरं रघुसुतं राममभिराम-
कामाभिभूतत्वादाभिमुख्येन रम्यतरति अनुजः कनीषाण् धाता-
वाचं वक्ष्यमाणं जगाद गदितवान् नयनमनोहरः प्रेक्षणीय-
रत्यर्थः इति तुल्ययोगिता न्यूनस्य लक्षणस्याधिकेन रामेण सदा-
भिरमणीयगुणसाम्यविवक्षा अभिरमणतुल्यक्रियायोगात् अर-
द्वचित्तभवोऽपि तस्य चेतसि सदा भवतीति सिद्धं तथाप्यवाम-
श्रीलोऽप्रतिकूल इति विरोधः अरस्तु वामश्रीलः सजलजन-
सगधिक्षुणा बद्धेन तुल्योपोषोयस्य संसृष्टिरिति बहुलद्वार-
योगात् तथाचोक्तं पराभिभूता संसृष्टिर्बहुलद्वारयोगतः ।
रचिता रत्नमालेन सा चैवं कथ्यते यथा ॥ ७० ॥

अथेत्यादि । चन्द्रोदयदर्शनानन्तरं रघुसुतं रामं अभिराम-
सुन्दरं अनुजो लक्ष्मणो वाचं वक्ष्यमाणं जगाद कीदृशः अरद्व-
कामद्व नयनमनोहरः तदुभयानन्दकः चित्तभवः रामस्य
चित्ते विद्यमानः अवामश्रीलः अनुकूलसंभावः चित्तभवेऽपि
कामोऽवामश्रीलो भवति तत्प्रत्यप्रवर्त्तकत्वात् अत्रानु न तथेत्या-
पाततो विरोधसूचनायापिशब्दः सजलनिविडमेव तुल्यशब्दः । सं-
सृष्टिरिति नागालङ्कारसंसर्गात् तथाहि अरद्वेत्युपमा नयन-
मनोहर इति तुल्ययोगिता चित्तभव इति शेषः अवामश्रील-
इति विरोधः सजलजनेत्यादिना पुनरुपमा । तथाचोक्तं संसृ-
ष्टिरिति विज्ञेया नागालङ्कारसङ्कर इति ॥ ७० ॥

पतिवधपरिलुप्तलोलेकेशीर्नयनजलापहृताञ्जनौ
छरागाः । कुरु रिपुवनिता जहीहि शोकं क च शरणं
जगतां भवान् क मोहः ॥ आशीः ॥ ७१ ॥

पतीत्यादि । पतिवधेन परिलुप्ताभ्रहालोलाः केशायासां
रिपुवनिताणां नयनजलेनामुषा अपहृतमञ्जनमोहरागस्य
यासानाः मन्दोदरीपभृतीः कुरु शोकं जहीहीत्याशंसे किं क
भवान् जगतां शरणमाश्रयः क च मोह इति आशीरिति दृष्ट्या
शंसनात् तथाचोक्तं आशीरिति च केषाञ्चिदलङ्कारतया मता ।
मोहदृष्ट्या विरोधोक्तौ प्रयोगो ऽस्यास्य तद्यथेति ॥ ७१-॥

पतीत्यादि । किं जगादेत्यह रिपोरावणस्य वनिताः स्त्रियः
पतिवधान् परिलुप्ताभ्रहालोलाश्चक्षसाः केशायासां नयनज
लेनापहृतमञ्जनमोहरागस्य यासां तथाविधाः कुरु शोकं जही
हि ह्यज दत्याशंसे यतो जगतां शरणं रक्षिता भवान् क मोहस्य
क वा अयथावनायां कदयं । आशीरिति दृष्टार्थाशंसनात् तथा
चोक्तं आशीर्नामाभिलषिते वस्तुन्याशंसनं यथेति अन्यथापि
आशीरिति च केषाञ्चिदलङ्कारतया मता । मोहदृष्ट्या विरो
धोक्तौ प्रयोगो ऽस्यास्य तादृश इति ॥ ७१ ॥

अधिगतमहिमामनुष्यलोके वत सुतरामवसीदति
प्रमादी । गजपतिरुशैलशृङ्गवर्षा गुरुरवमज्जति
पङ्कभाङ्ग दारु ॥ हेतुः ॥ ७२ ॥

अधिगतमहिमेत्यादि । मनुष्यलोके योऽधिगतमहिमा प्राप्ता
धिपत्यः स प्रमादी शोकादिषु प्रमादवान् वत कष्टमवसीदति
न कार्यसमर्थो भवति कुतएतदित्याह गजपतिः उरुग्रीवश्च
वर्षा महाशैलश्च प्रमाणं वर्षं वपुर्व्यस्य सः पङ्कभाक् पङ्कभज
तीति मजोष्णिः पङ्कमवतीर्णः सन् अवमज्जति अवसीदति यस्मा
दसौ गुरुः न पुनर्दारु काष्ठं तस्मान्मुञ्च शोकं हेतुरिति गजपते
हेतुदारेण निर्देशात् अथमर्थान्तरोद्गृह्यः ॥ ७१ ॥

अधीत्यादि । अधिगतमहिमा प्राप्ताधिपत्योऽपि मनुष्यलोके
प्रमादी कार्येऽनवधानवान् सन् वत कष्टं सुतरां अवसीदति
कार्यसमर्थो भवति कुतएतदित्याह उरुग्रीवश्च वर्षा महापर्वत
शिखरप्रमाणश्चरीरो गजपतिः पङ्कभाक् पङ्कमवतीर्णः सन् अव
मज्जति पङ्के प्रविशति यस्मादसौ गुरुः न तु दारु काष्ठं मज्जति
लघुत्वात् तस्मान्मुञ्चतां प्रमादो विनाशहेतुः न तु लघोयसि
तत्कारणं शोकं संत्यजेति भावः । हेतुरिति गजपते हेतुदारेण
निर्देशात् तथा शोकं हेतुमता सह हेतोरभिधानमभेदक्यप
योऽलङ्कारो हेतुः सादन्वेभ्यः पृथग्भूतः ॥ ७२ ॥

बोद्धव्यं किमिव हि यत्त्वया न बुद्धं किं वा ते निमिषि
तमप्येबुद्धिपूर्वम् । लब्धात्मा तव सुकृतैरनिष्टशङ्की
स्नेहौघो घटयति मां तथापि वक्तुं ॥ निपुणं ॥ ७३ ॥

बोद्धव्यमित्यादि । किमिव तद्बोद्धव्यं ज्ञातव्यमस्ति नैवेत्यर्थः
यत्तथा न बुद्धं बुद्ध्या विज्ञेयं तव किञ्चिच्छेष्टितमपि नोपेक्षापूर्वकं
यतानिमिषितमथत्तोऽर्निमोलनमपि बुद्धिपूर्वकं नैवेत्यर्थः यद्येवं
किमित्यस्याकमुपदिशसीत्याह सत्मात्मैति तथापि सुष्ठुतैर्ल
आत्मा सत्त्वजन्मा खेहैषः खेहसमूहः अनिष्टवद्भी अनिष्टवद्भूत
भीलः मास्वस्तुम्बदेति घटयति निपुणमिति अर्थावगाटत्वादस्य
बोदान्तेऽन्तर्भावोद्भूतः भाविकत्वमित्यलङ्कारउक्तः तदन्ववि
षयत्वात्पुण्यक् प्रदर्शयिष्यति ॥ ७३ ॥

बोद्धव्यमित्यादि । यत्तथा न बुद्धं तद्बोद्धव्यं किमिवास्ति अपि तु
न किञ्चिदेव इवमब्धोऽवभावनायां तव निमिषितमपि चक्षुषो
र्निमोलितमपि किम्वा अबुद्धिपूर्वकं नैवेत्यर्थः अतो न किञ्चिदपि
च्छेष्टितं तवानवधानपूर्वकमिति भावः अतोयद्यपि भवतो नोप
देष्टव्यस्तथापि सुष्ठुतैस्तव सुष्ठुकर्मभिरस्तुषैर्वा सत्मात्मा
प्राप्तस्वरूपो जातः खेहसमूहस्तवानिष्टवद्भीभीलः मां वक्तुं घट
यति त्वामुपदेष्टुं मां प्रेरयति इत्यनुजो जगादेति पूर्वेषान्वयः
निपुणमिति कनिष्ठस्य ज्येष्ठोपदेशानौचित्येऽपि नैपुणेनोक्तत्वात्
निपुणनामायमलङ्कारइति प्राञ्चइति विद्यासागरः अस्य प्रेय
स्यन्तर्भावइति देवनाथः प्रेयः प्रियतराख्यानमिति तल्लक्षणात्
उदात्तमध्येऽन्तर्भावइति जयमङ्गला ॥ ७३ ॥

सौमित्रेरिति वचनं निश्चय रामोजृम्भावान् भुज
युगलं विभज्य निद्रान् । अध्यष्टाच्छिश्यिषया प्रवा
सतत्पं रक्षायै प्रतिदिशमादिशन् स्वप्नान् ॥ ७४ ॥

इति भट्टिकाव्ये प्रसन्नकाण्डे काव्यालङ्कारोनाम
दशमः सर्गः ॥ १० ॥

सौमित्रेरित्यादि । इत्येवं लक्षणस्य वचनं निश्चय श्रुत्वा रामो
जृम्भावान् जातजृम्भिकः जृम्भणं जृम्भा गुरोः खलदत्यकारः अप्
निद्रान् निद्राङ्गकन् द्राकुलितायांगतावित्यस्मादादादिकस्य
निपूर्वस्य अतस्ति रूपं शिश्यिषया श्रितुमिच्छया भुजयुगलं
विभज्य एकं शिरःस्थाने न्यस्य द्वितीयं शरीरस्योपरि प्रसार्य
त्यर्थः विभज्येति पाठान्तरं तत्र कौडभागे वक्तीकृत्येत्यर्थः प्रवा
सतत्पं पक्षवशचमोयं अध्यष्टात् अधिष्ठितवान् गान्तिष्येति सिचो
लुक् प्राक्स्थितेत्यादिना पत्वं समुद्रदिदृक्षया नियमपूर्व्यं सुव्यापे
त्यर्थः रक्षायै रक्षानिमित्तं स्वप्नमानादिशन् निधोजयन् प्रति
दिशं दिशि दिशि अव्ययीभावे शरत्प्रभृतिभ्यदति टच् तच्च दिक्
॥ ७४ ॥

इति भट्टिकाव्यटीकायां वयमङ्गसायां प्रसन्नकाण्डे काव्या
लङ्कारदर्शनः दशमः परिच्छेदः सीताभिज्ञानदर्शनोनाम काव्यस्य
दशमः सर्गः ॥ १० ॥

सौमित्रेरित्यादि । इत्येवं लक्षणं लक्षणं वचनं निम्नम् अन्ता रामः
 प्रतिदिशं दिशि दिशि रक्षणार्थं श्वपूतान् वानरान् आदि
 श्वान् वृक्षावान् श्वान् निद्रान् निद्राकृन्त्रान् त्रिप्रविपद्या त्रिवितु
 मिच्छया प्रवालत्रय्यामध्याहात् अधिष्ठितवान् भुजयुगलं विभुज्य
 भुगं कृत्वा एकं शिरःस्थाने निवेश्य अपरश्चौरःस्थाने शिरसउप
 रि वा निवेश्येत्यर्थः विगुह्येति पाठे तत्र कोटोपरि वक्रीकृत्येत्यर्थः
 निद्रानिति निपूर्वात् दालस्यग्रे इत्यस्मात् शब्दः अध्याहादिति
 अधिपूर्वनिष्ठतेऽर्थः भूष्येत्यादिना सेर्लुक् गोकदत्यादिना वत्
 कर्मक्रियेत्यादिना आधारस्य कर्मत्वं प्रतिदिशमिति वीर्योद्यमव्य
 थीभावः हरदिपाठयइत्यादिना अप्रत्ययः ॥ ७४ ॥

इति सदैवहरिहरखानवंशसम्भवगौराङ्गमल्लीकात्मजश्री
 भद्रतसेनविरचितायां मुग्धबोधिन्यां भट्टिटीकायां प्रसन्नकाण्डे
 काव्यालङ्कारदर्शनं नाम प्रथमः परिच्छेदः काव्यस्य सीताभिज्ञा
 नदर्शनं द्वयमः सर्गः ॥ १० ॥

अथास्तमासेदुषि मन्दकान्तौ पुण्यक्षयेणेव निधौ
 कलानां । समाललम्बे रिपुमित्रकल्पैः पद्मैः प्रहारः
 कुमुदैर्विषादः ॥ १ ॥

माधुर्यमपि काव्यस्य गुणउक्तः तथाप्येवं काव्यं गतिरसमस्तार्थं
 काव्यं मधुरमित्यत इति तत्प्रदर्शनार्थं खड्गागतप्रातवर्णनमधि
 कृत्याह अथेति अथामन्तरं कलानां निधौ चरमसि अस्मिं प्रथमे
 तमासेदुषि गतवति सथा कस्मिंश्चित् पुण्यक्षेणावसानमासे

दुषि भाषायां बहववेति लिङः कसुरादेभः मन्दकानावित्य
 सगमने पूर्वलिङ्गं दर्शयति रिपुकल्पैः पद्मैः प्रहासः विकारः
 मित्रकल्पैः कुमुदैर्विषादः संकीचः समाललम्बे समालम्बितः
 ॥ १ ॥

अथेत्यादि । अथ गुणाः प्रदर्शयन्ते यतः असङ्कृतमपि भाष्यं
 न काव्यं गुणवर्जितं । गुणयोगस्ततोमुख्यो गुणालङ्कारयोगयोः ।
 गमनादिभिर्दर्शगुणामन्यन्ते ते तु शेषः प्रसादः समता माधुर्यं
 सुकुमारता । अथैव्यक्तिरुदारत्वमोजःकान्तिसमाधयदति अन्ये
 तु और्जित्यमर्थसौख्यं च गान्धीर्यमर्थविस्तरः । संचेपः समित्तत्वं
 च भाविकत्वं गतिस्तथा । रतिव्यक्तिस्तथा प्रौढिः प्रेयानथ सुप्र
 मत्तादत्येतामप्यधिकान् गुणानाहुः । काव्यप्रकाशकृता तु माधु
 र्यौजः प्रसादाख्यास्तयस्तेन पुनर्दर्शेत्युक्तं तन्मते माधुर्यप्रकाशक
 एवायं सर्गभारभ्यते तथाचोक्तं कण्ठाभरणे इष्टज्ञारएव मधुरः
 स च प्रसादभोरसः । तन्मयं काव्यमाश्रित्य माधुर्यं प्रतितिष्ठतीति
 च चर्गे प्रसादगुणोऽपि द्रष्टव्यः तच्च सङ्गागतप्रभातवर्णनं प्रसू
 यते । अथानन्तरं यथा पुष्पस्येण कसिदस्त्रं याति तथा कलानां
 निधौ चक्रे मन्दकानौ मन्दप्रभे अस्त्रं पर्वतमावेदुषि प्राप्तिमति
 रिपुकल्पैः पद्मैः प्रहासोविकारः पक्षे प्रकटहासः मित्रकल्पैः कुमु
 दैर्विषादः संकीचः पक्षे विषयता समाललम्बे अथास्तमावेदुषीति
 शेषोऽत्र प्रमृगः तथाचोक्तं गुणः सुस्निहपदता शेषदत्युपदि
 श्यते । इति प्रसादोऽप्यत्रास्ति प्रसिद्धार्थपदत्वं यत् प्रसादोऽसौ नि
 गद्यतइति लक्षणं । पौः प्रहासदत्यत्र माधुर्यं गुणोऽप्युपदि

काव्ये तस्माधुर्यमुदाहृतमिति न्यायान् आर्सेदुषीत्यत्र सुगन्ध
तापि व्युत्पत्तिः सुपतिङा या तु प्रोच्यते सा सुगन्धतेति वचनात्
पद्मैः प्रहासदित्यत्र समाधिरप्यस्ति समाधिः सोऽन्यवर्गाणां यद्
न्यत्रापि रौप्यं प्रहाससूतनाधर्माः सचान्यत्राधिरोपितइति
एवमन्यत्रापि गुणनिरूपणं कर्तव्यं ॥ १ ॥

दूरं समारुह्य दिवः पतन्तं भृगोरिवेन्दुं विहितो
पकारं । बहानुरागेऽनु पपात त्वर्णं तारागणः संभृ
तशुभ्रकीर्तिः ॥ २ ॥

दूरमित्यादि । दूरमाकाशस्य भागमारुह्य पश्चात्ततएवा
काशात् भृगोरिव प्रपातादिव पतन्तमिन्दुं तारापतिमनु पश्चात्
तारागणः विहितोपकारं तदुदयेन तारागणस्यायाचनात्तदेव
बहानुरागः अस्तगमनकाले अनुगतरक्तभावः संभृता विपुलीकृता
शुभा निर्मला कीर्तिर्द्येन स तारागणः पपात यथा कस्मिंश्चित्स्त्रा
मिनि भृगोः पतति पश्चात्स्त्रामिभक्त्या भृत्यलोको बहानुरागः
संभृतशुभ्रकीर्तिः पतति तददिति ॥ २ ॥

दूरमित्यादि । दिवश्चाकाशस्य दूरं भागमारुह्य पश्चात्तत
एव सकाशात् भृगोः प्रपाताख्यपर्वतोच्चभागादिव पतन्तमध
स्तादृक्कमिन्दुं विहितोपकारं तदुदये तारागणस्यायाचना
तारापतिस्तच्च तारागणस्तर्क्षमनुपपात अनुगमनं तमनु

लक्ष्मीकृत्य पपावेति वा कीदृशः सङ्गानुरागः असंगमकाले
रक्तत्वात् सम्भृता उपचिता शुभा निर्मला कीर्तिर्धेन अन्योऽपि
भार्यागणोऽनुरक्तः सन् पतिमनुगच्छन् निर्मलकीर्तिर्भवति
अत्रोदारत्वमर्थगुणः आश्रयस्तु यत्कृष्टलदुदारत्वमिष्यत
इति लक्षणात् समत्वगुणोऽप्यत्र चन्द्रस्यासंगमने ताराणामप्य
सम्भवात् तथासात्तं अनैयम्यं कसतया समत्वमभिधीयतइति
प्रसादोऽप्यर्थगुणोऽत्र लोकप्रसिद्धार्थत्वात् तदुक्तं यत्तु प्राक्कथ्यम
र्थस्य प्रसादः सोऽभिधीयतइति ॥ २ ॥

क ते कटाक्षाः क विलासवन्ति प्रोक्तानि वा तानि
ममेति मत्वा । लङ्काङ्गनानामवबोधकाले तुलाम
नारुह्य गतोऽस्मिन्दुः ॥ ३ ॥

कतेदत्यादि । ये कटाक्षाः सविलासास्तिस्र्यङ्गदृष्टयः यानि
च प्रोक्तानि जल्पितानि विलासवन्ति तदुभयं क मम विद्यते
लङ्काङ्गनानान्तु मुखेन्दवः सकटाक्षाः सविलासाः जल्पितास्तु
अतोयावन्न विबुध्यन्ते तावदपक्रमणं युक्तमिति मत्वा निरूप्य
तुलामनारुह्य समानतामलम्बा निःसंशयोवा भूत्वा तत्रबोध
काले लङ्काङ्गनानामेवं गतोऽस्मिन्दुः ॥ ३ ॥

कतेदत्यादि । मम ते प्रसिद्धाः विलासवन्तः कटाक्षाः क
तानि वा विलासवन्ति प्रकृतजल्पितानि क म सन्त्येवेत्यर्थः लङ्का
स्त्रीणाम् लङ्कामुखेन्दुषु तदुभयमप्यस्ति अतएव यावत्तदुदयो

न भवति तावदप्यकमलं बुद्धमिति मत्वा तुलां वा त्याज्यं च नादत्तं
 अप्राप्य सङ्घास्त्रीणां प्रबोधसमये जागरणकाले दन्दुरसंमतः
 विश्वासवन्तीति पुनपुनकविशेषणत्वेऽपि सामान्यत्वात् पुनकमं नपुं
 सकानपुनकयोर्नपुनकमेवेति श्रियति सूत्रेण वा नपुनकत्वं तात्का
 लिकविशेषणं विश्वासोऽङ्गक्रियाक्रियु । प्रविष्टानुभूतार्थविषय
 तच्छब्दोपक्रमं नापेक्षत इति काव्यप्रकाशः श्रौतार्थित्वं गुह्यः
 श्रौतार्थित्वं गाढवन्धनेति तत्तत्तथात् माधुर्यमप्यत्र पूर्ववत् सुकु
 मारतापि अनिदुराचरप्रायं सुकुमारमिदेष्यत इति न्यायात्
 उदात्ततापि विश्वासवन्तीति साध्यविशेषणात् तदुक्तं सायैर्विशे
 षणैर्योग्यं सास्त्रादुदात्ततेति गाभीर्यमप्यत्र गुणोऽत्र विश्वा
 सादीनां सास्त्रादेव ज्ञानात् । तथा चोक्तं सास्त्रार्थं यवपेक्षतं
 गाभीर्यमभिधीयत इति ॥ २ ॥

मानेन तत्पेक्षयथामुखीना मिथ्याप्रसुप्तैर्गमितत्रि
 यामाः । स्त्रीभिर्निशानिक्तमविक्कलाभिर्दृष्टेऽपि दोषे
 पतयोऽनुनीताः ॥ ४ ॥

मानेनेत्यादि । पतयस्तत्पेक्षु प्रयनीयेषु मानेनायथामुखीनाः
 परावृत्तमुखाः यथामुखसंमुखस्य दर्शनं खः परावृत्तत्वात्
 प्रतिविम्बाश्रयवत्त्वेण चोषितां प्रतिविम्बमिव मनोन प्रसादी
 भवन्तीत्येवं मिथ्याप्रसुप्तैरस्त्रीकनिद्राभिः गमितत्रियामाः प्रेरित
 प्रथमादिप्रहराः दृष्टेऽपि दोषे गोचरसंज्ञितादौ स्त्रीभिरनु

भीतायतोनिजातिक्रिमात्यर्थवशनात् विक्रवाविक्रवाः ॥ ४ ॥
 मानेनेत्यादि । स्त्रीभिर्दृष्टेऽपि दोषे मोचस्त्वलमादौ पत्यनु
 नयेन । स्वस्वामनस्विलादिदोषे ज्ञातेऽपि वा पतयोऽनुनीताः
 अनुनयकरणे हेतुमाह कीदृशीभिः निजायाः अतिक्रमात् पर्यव
 शनात् विक्रवाभिः कीदृजाः पतयः चाटुक्तिपादपतनेनापि
 प्रियामप्रशङ्गा बुद्ध्या मानेन तत्पेषु ब्रव्यासु अथयामुखीनाः
 परावृत्तमुखाः किमियं करिष्यतीति ज्ञातुं मिथ्याप्रसुप्तैरलोक
 निद्राभिर्गमितराजयः अतिवाहितप्रहरचयादत्यन्ते अथया
 मुखीनादिति मुखस्नानतिक्रमः प्रियाभिमुखस्त्रितत्त्वपोषयामुखं
 ततः स्नानार्थे ईनः ततो नञ्समासः विद्यासागरस्तु यथामुखं
 संमुखं दृश्यते अस्मिन्निति ईनः पश्चाच्चञ्सम्बन्धः यथाब्रह्मेऽभि
 मुखे वर्तते अथयानामनेकार्थत्वादित्याह समतेऽपि तथा विका
 रसंघेत्वादायादिब्रह्मात् अन्ये तु यथामुखमिति सादृश्यनिपा
 तनार्थिन्यमित्याहुः अथ कान्तिरर्थगुणः दोषे दृष्टेऽपि पत्यनु
 नयात् तथाचोक्तं कान्तिर्दीप्तरसत्वं स्यादिति समाधिरप्यत्र
 र्थगुणः मिथ्याप्रसुप्तत्वात् व्याजावलम्बनं यस्तु य समाधिरिति
 स्मृत इति ॥ ४ ॥

ईर्ष्याविरुद्धाः स्थिरबद्धमूलानिरस्तनिःशेषगुण
 प्रतानाः । आप्यायितानेन जलप्रसेकैः प्रेमद्रुमाः संतु
 रजः प्रियाणां ॥ ५ ॥

ईर्याविरुद्रादित्यादि । प्रियाणां प्रेमद्रुमाः प्रेमाणि द्रुमा
इव स्मिरं निखलं बद्धमूलं उत्पत्तिकारणं येषां ते ईर्या
विरुद्राः अतएव निरस्ताः निःश्रेयाः शुभाएव हसितजल्पिता
दयः प्रतानाः प्राञ्जालेषां ते प्रसादनानन्तरं नेत्रजलप्रदेकै
राप्यायिताः संरुद्धः पुनर्नवीभूताः स्मिरबद्धमूलत्वात् ॥ ५ ॥

ईर्येत्यादि । प्रियाणां प्रेषणां प्रेषणीनां वा एकप्रेषाद्रुभ
येषां प्रेमाणि द्रुमा इव संरुद्धः पुनः पल्लविताः यतोनेत्र
जलप्रदेकैः आर्प्योन्नताः प्रीणिताः स्मिरबद्धमूलाः स्मिरं निखलं
बद्धं सम्यक् मूलमुत्पत्तिकारणं येषां कीदृशाः पूर्वमीर्यया यरो
त्कर्षाद्यमया विरुद्राभग्राः अतएव निरस्ताभिः श्रेयाः शुभा
एव हसितजल्पितादयएव प्रतानाः प्राञ्जालेषां विसारोवा
येषां अन्येऽपि स्मिरबद्धमूलावृषाभग्रा अपि हतप्रताना अपि
जलशेकैराप्यायिताः सन्तः संरोहन्तीति भावः । प्रौढिरुचार्थगुणः
विवक्षितार्थनिर्वाहः काव्ये प्रौढिरिति स्मृता प्रेमोद्गमलनिर्वाह
इति ॥ ५ ॥

ततः समाशङ्कितविप्रयोगः पुनर्नवीभूतरसोऽवि
तृष्णः । स्मरस्य सन्तं पुनरुक्तभावं नावर्त्तमानस्य
विवेद लोकाः ॥ ६ ॥

तत इत्यादि । प्रेमद्रुमरोहणानन्तरं लोकः समाशङ्कित
विप्रयोगो विप्रयोगोऽस्माकमासन्नवर्त्तीति पुनर्नवीभूतरसः अभि

नवीभूतसुरतेहः स्मरस्य कामस्य वर्त्तमानस्य पुनःपुनः प्रवर्त्तमानं अविद्वन्ः यामिहावः सन्तमपि विद्यमानमपि पुनरुक्तं भावं पौनःपुन्यं न विवेद आशङ्कितप्रयोगत्वादपूर्वमिव ज्ञातवानित्यर्थः ॥ ६ ॥

तत इत्यादि । प्रेमसंरोहाद्धेतोरनन्तरं वा आवर्त्तमानस्य पुनःपुनः प्रवर्त्तमानस्य स्मरस्य कन्दर्पस्य पुनरुक्तभावं पौनःपुन्यं सन्तं विद्यमानमपि लोकोन विवेद न ज्ञातवान् यतीरात्रिगमनेनाशङ्कितविरहः अतएव पुनर्नवीभूतसुरतेहः अतएवाविद्वन्ः दृष्ट्याविगमरहितः पुनस्तृणोदयान् अधिदृष्ट्यादिति फटे अभिकदृष्ट्यादित्यर्थः अत्रापि कान्तिगुणोदीपनसत्तात् प्रेयोऽप्यस्ति प्रेयस्त्वर्थेऽभीष्टता अभीष्टस्य कामस्य प्रतिपादनात् ॥ ६ ॥

वृत्तौ प्रकाशं हृदये कृतायां सुखेन सर्वेन्द्रियसम्भवेन । सङ्गीचमेवासहमानमस्यादशक्तवदञ्चितमानि चक्षुः ॥ ७ ॥

वृत्तावित्यादि । सुरतकाले श्रोत्रत्वक्चक्षुर्जिह्वाघ्राणानां इन्द्रियाणां ब्रह्मसर्गपरसगन्धग्रहणात् सर्वेन्द्रियसम्भवं सुखं अथवा सर्वेन्द्रियं वचेति सर्वेन्द्रियः कायः तत्सम्भवं सुखं सर्वेन्द्रियसम्भवं सुखं तथा ज्ञानिप्राप्तपुण्यवद्वर्जनहेदनेषु पुरुषोपसृष्टेषु तच्च प्रयुज्यमाने काये सुखमुत्पद्यते तेन सुखेन हृदये चेतसि प्रकाशं स्पष्टं वृत्तौ कृतायां चक्षुर्वञ्चितमिवात्मानं मन्यमानं

आत्ममानेच्छयेति चिन्तिः सहोचमेव निमीलनमेवास्मात् अनु-
ष्ठितवत् असहमानमिति सर्वेन्द्रियसम्भवस्य सुखस्य हृदये
वृत्तिं सोढुमपारयदित्यर्थः अत्र कवत् यथा कश्चिदसमर्थोऽन्य-
सम्भवां सम्पदं सोढुमसहमानः सहोचमनुतिष्ठति ॥ ७ ॥

वृत्तावित्यादि । सुखेन हृदये चेतसि प्रकारं स्पष्टं वृत्तौ
स्थितौ होतायां सत्यां चक्षुः कर्तुं सहोचं निमीलनमपि असह-
मानमेवास्मात् कुचकौचे इत्यस्याङ्गं यतो वक्षितमिति सहोचं
सति चक्षुषमपि रूपादर्शनेनात्मानं वक्षितमिव मन्यते अत्र क-
वत् यथा असमर्थं चक्षुर्निष्पन्दं भवति तथा प्रियाङ्गे निष्पन्द-
मित्यर्थः यदा सुखस्य हृदि वृत्तौ सत्यां हृदयाग्रवेगेन वक्षित-
मिवात्मानं मत्वा चक्षुः सहोचं मुद्रितमेवास्मात् असहमानं हृद-
यस्य सुखं सोढुमसमर्थमिव अत्र कवत् यथा कश्चिदसमर्थोऽन्य-
सम्पदं असहमानः सहोचित एव तद्वत् यदा अत्र कवत्
यथा असमर्थं चक्षुः स्त्रीललासमं वत् मुद्रितमेव तिष्ठति तद्वत्
सुरताम्ने नेत्रनिमीलनस्योत्प्रेषणं कुचकौटिल्ये खेसने इत्यस्मात्
पचादित्यादि कुटादित्याङ्गुणाभावः सुखेन कीदृशेन सर्वेन्द्रिय-
सम्भवेन रतिकाले स्त्रियविषयसम्पन्नेः सर्वेन्द्रियैर्युगपद-
त्यादितेन यदा सर्वाणि इन्द्रियाणि यस्य स सर्वेन्द्रियः कायः
तेनोत्पादितेन प्रौढिरच गुणः विविष्टा भवितिर्या स्मात् प्रौढि-
तां कवचोविदुः । उचितनिमलोन्नयसाधनजन्यत्वात् पूर्ववत्
धुर्यमपि शब्दगुणोऽत्र पृथक्पदत्वात् ॥ ७ ॥

पीने भटसोरसि वीक्ष्य भुग्रास्तनुत्वचः पाणिरु-
हान् सुमध्या । इच्छाविभङ्गाकुलमानसत्वाद्भर्त्ते नखे
भ्यश्च चिरं जुजूरे ॥ ८ ॥

पीने इत्यादि । काचित्सुमध्या सुमध्या नखैः व्यापद्यमाना
अहमप्यस्य चतं विधास्यामीति भटसोरसि पीने कठिने भुग्राण्
कुक्षितान् भुग्राणिति पाठात्तरं पाणिरुहास्यखान् वीक्ष्य भर्त्ते नखे
भ्यश्च चिरं जुजूरे कुक्षति स्म कथमस्य वक्षः कठिनं मम च नखा
स्तनुत्वचो न कठिना इति पूरीजूरीहिंसावयोहान्योरित्यस्यात्मने
पदिनोरूपं क्रुधद्रुहेत्यादिना सम्प्रदानसंज्ञा कक्षाञ्जुजूर इत्याह
इच्छाविभङ्गाकुलमानसत्वात् चिकीर्षिताकरणेनाकुलचित्तत्वात्
॥ ८ ॥

पीने इत्यादि । कापि सुमध्या दयितेन नखैः खण्ड्यमाना अह-
मप्यस्य चतं विधास्यामीति मत्ता भटस्य घोषश्च पीने कठिने
सोरसि दत्तान् पाणिरुहान् नखान् मृदुत्वकात् भुग्राण् कुक्षि-
तान् भुग्राणिति पाठे कुटिलान् वीक्ष्य इच्छा चिकीर्षाविभङ्गेन
व्याकुलचित्ततया भर्त्ते नखेभ्यश्च चिरं चिरकालं व्याप्य जुजूरे
कुक्षति स्म ऊजूरीयीज्यामौषधे अनेकार्थत्वात् कोपेऽपि यस्मै दिक्षे
त्यादिना सम्प्रदानत्वं ब्राह्मण्यपेक्षत्वं गाम्भीर्यमत्र गुणः काम-
ब्राह्मणे मानावसाने स्थानविभ्रमे नखचतदानस्रोतत्वात् ॥ ८ ॥

सस्त्राङ्गचेष्टो विनिमीलिताक्षः खेदाम्बुरोमोद्गमग
म्यजीवः । अश्लेषनष्टप्रतिभापटुत्वो गाढोपगूढोद
यितैर्ज्जनोऽभूत् ॥ ८ ॥

सस्त्राङ्गचेष्टरत्यादि । दयितैर्गाढोपगूढः आलिङ्गितस्त्रीजनः
सन् अश्लेषनष्टप्रतिभापटुत्वोऽभूत् अश्लेषं नष्टं प्रतिभायाबुद्धेः
पटुत्वं यस्येति एवञ्च कृत्वा सस्त्राङ्गचेष्टोऽपगतकायव्यापारः
विनिमीलिताक्षः सुखानुभवास्त्रिमीलितलोचनः मृतसर्ह्येत्याद्य
खेदाम्बुरोमोद्गमगम्यजीवः खेदाम्बुरोमोद्गमाभ्यां लिङ्गाभ्यां
गम्यमानसंज्ञः ॥ ८ ॥

सस्त्रेत्यादि । स्त्रीजनोदयितैर्गाढालिङ्गितः सन् अश्लेषनष्ट
प्रतिभापटुत्वोऽभूत् अश्लेषं समस्तमेव नष्टं प्रतिभायाः बुद्धेः पटुत्वं
यस्य अतएव सस्त्राङ्गचेष्टः अपहृतदेहव्यापारः सुखानुभवात्
विनिमीलितलोचनः खेदजसरोमाच्छाब्दीं गम्यमानजीवः जन
शब्दोऽयं स्त्रीजातिवाचकः तेन दयितैरित्यत्र वज्रलमदुष्टं गाढा
लिङ्गनकारित्वेन गौरवे वज्रत्वं वा कान्तिरत्र गुणोदीपनर
चितात् ॥ ८ ॥

तमः प्रसुप्तं मरणं सुखं नु मूर्च्छा नु माया नु मनो
भवस्य । किं तत्कथं वेत्युपलब्धसंज्ञा विकल्पयन्तोऽपि
न संप्रतीयुः ॥ १० ॥

तमदत्त्यादि । कामुका अपि सुरतावस्थायाउत्तरकालं
उपलब्धसञ्ज्ञा विकल्पयन्ति तमो नु किमन्धकारं प्रसुप्तं नु किं प्रक
र्षेण सुप्तं मरणं नु मरणावस्था नु सुखं नु मूर्छा नु मनोभवस्य
वा मायेति किं तद्भवति कथं वा केन प्रकारेण तस्यात् इत्येवं
विकल्पयन्तोऽपि न संप्रतीयुः न परमार्थं ज्ञातवन्त इत्यर्थः
॥ १० ॥

तमदत्त्यादि । कामुका अपि सुरतावस्थायाउत्तरकालं
मुपलब्धचैतन्याः सन्तो विकल्पयन्तीत्याह किं तमः प्रागन्धकारं
दृष्टं वस्त्वन्तरानुपलम्भात् प्रसुप्तं वा प्रसुप्तिर्यपि स्वप्नाऽपि न
दृश्यते मरणं वा अचेष्टत्वात् सुखं वा अनुभूयमानत्वात् मूर्छा
मोहो वा कृतस्थायस्मरणान्नोभवस्य कामस्य माया वा किन्तद
भवत् केन प्रकारेण वेति एवं विकल्पयन्तोऽपि न संप्रतीयुः
परमार्थं न निश्चितवन्तः पूर्ववदपि माधुर्यं गुणः ॥ १० ॥

वक्षस्तनाभ्यां मुखमाननेन गात्राणि गात्रैर्घटयन्
मन्दं । स्ररातुरो नैव तु तोष लोकः पर्याप्तता प्रेक्षि
कुतो विरुद्धा ॥ ११ ॥

वक्षदत्त्यादि । वक्षो मुखगात्राणि स्तानि स्तनादिभिः स्त्रीसम्बन्धि
भिर्घटयन्त्यंशेषयन् अमन्दं दृढं उमोर्हस्तादचिह्नुमुट् स्ररा
तुरोलोको नैव तु तोष तुष्टिं न जयाम यतः पर्याप्तता प्रेक्षि
कुतो विरुद्धा नैव तस्या विरुद्धत्वात् ॥ ११ ॥

वचरत्यादि । सारासुरीलोकः कामासौजनः स्वकीयं च द
यादि स्त्रीलनादिना अमन्द् दृढं घटवन् संश्लेषधन् नैव तुतोच
न तृप्तिं जगाम कुतश्चिद् मेक्षि पथ्याप्तता दृष्टाविच्छेदः
कुतोभवेत् यतः वा विरुद्धा कान्तिरपि गुणः ॥ ११ ॥

स्रस्ताङ्गयष्टिः परिरभ्यमाणा संदृश्यमानाप्युपसंह
ताक्षी । अनूढमाना शब्दने नवोढा परोपकारैकर
सैव तस्यौ ॥ १२ ॥

स्रस्ताङ्गयष्टिरित्यादि । काचिन्नवोढा परिरभ्यमाणा पत्या
प्रालिङ्गमाना स्रस्ताङ्गयष्टिः न प्रतीपमालिङ्गति संदृश्य
मानापि मुखमुन्नमय्य उपसंहताक्षी निमीलितलोचना न प्रतीपं
पश्यति मानं नैवाचरतीति अगूढमानापि असंहतमानापि
एवविधापि सती परोपकारैकरसैव तस्यौ भर्तृरुपकारैकाभि
प्रायैव अवस्थिता नात्पोपकाराय ॥ १२ ॥

स्रस्ताङ्गयष्टिरित्यादि । काचिन्नवोढा शब्दने शय्यायां परो
पकारैकरमा पत्युपकारमात्राभिप्रायैव तस्यौ न तु स्त्रीपका
राय यतः परिरभ्यमाणा दयितेनालिङ्गमाना स्रस्ताङ्गयष्टिर्न
प्रत्यालिङ्गनं करोति नापि प्रतीपा मुखमुन्नमय्य संदृश्यमानापि
उपसंहताक्षी निमीलितनेत्रा न पश्यति मानेनैवं करोतीति
विदाह अनूढमाना अधृतमाना सज्जयैव तथा करोतीत्यर्थः ।
पूर्ववन्माधुर्यादिगुणोऽत्र बोध्यः एवमग्रेऽपि ॥ १२ ॥

आलिङ्गितायाः सहसा चपावांस्त्रासाभिलाषामुग-
तारतादौ विश्वासिताया रमणेन बद्धा विमर्द्दरस्यो-
मदनोभूव ॥ १२ ॥

आलिङ्गिताया इत्यादि । कस्याश्चिदध्वारतात्पर्यं रमणेन
सहसा तत्क्षणं आलिङ्गितायास्त्रपावान्मदनोवभूव रतादौ
रतारक्षी चासाभिलाषाभ्यामनुगतोवभूव विश्वासितायाः शनै-
र्विश्वासं कारितायाः विमर्द्दरस्योवभूव चासाभावात् ॥ १२ ॥

आलिङ्गिताया इत्यादि । रतादौ रतात्पर्यं रमणेन कान्तेन
सहसा अकस्मादालिङ्गितायाः कस्याश्चिदध्वामदनस्त्रपावान्
सञ्जावान् चासेनाभिलाषेण चानुगतस्य वभूव किम्वा आलिङ्ग-
नेन सहसा चपावान् रतादौ सुरतारक्षी चासाभिलाषाभ्यामनु-
गतः पश्चात् शनैः शनैर्विश्वासिताया विश्वासं प्रापितायाः तस्या
एव मदनो विमर्देन रस्योवभूव चासाभावात् ॥ १२ ॥

सामोन्मुखेनाच्छुरिता प्रियेण दत्तेऽथ काचित्तुल-
केन भेदे । अन्तःप्रकोपापगमादिलोला वशीकृता
केवलविक्रमेण ॥ १४ ॥

सामोन्मुखेनेत्यादि । अथ काचित्कोपाग्मानवती प्रियेण सामो-
न्मुखेन सामपरेण प्रसादयता आकुरिताख्येन नखकर्षणा

मंसृष्टा सती पुलकेन रोमाञ्चेन भेदे उद्गमे दन्ते सति अन्तः
प्रकोपस्यापगमात् विलोला विलोलबुद्धिः केवलविक्रमेण हठाद्ग
हणेनैव वशीकृतोपभुक्त्यर्थः ॥ १४ ॥

सामोन्मुखेनेत्यादि । काचिन्मानिनी सामोन्मुखेन प्रसादना
द्यतेन प्रियेणाकुरिता आकुरिताख्येन मखकर्मणा सृष्टा अद्यान
कारं पुलकेन रोमाञ्चेन भेदे उद्गमे दन्ते सति अन्तःप्रकोपस्या
पगमात् विलोला विलोलबुद्धिः सासुरते साभिलाषा वा केवलवि
क्रमेण हठाद्गहणेनात्रेण वशीकृता उपभुक्ता भावं ज्ञात्वा प्रसाद
मान्तरमकृतप्रसादान्तरेण प्रियेण यद्गण्डस्थलान्तरे अकुंठा
पनखेन ताद्यते तदाष्कुरितमुच्यते ॥ १४ ॥

गुरुर्दधाना परुषत्वमन्या कान्तापि कान्तेन्दुकरा
भिम्बृष्टा । प्रह्लादिता चन्द्रशिलेव तूर्णं क्षोभात्स्रवत्स्वे
दजला बभूव ॥ १५ ॥

गुरुरित्यादि । अन्यापि काचित् स्त्री कान्ता कमनीयरूपा
गुरुः धीरा वेतो गुणवचनादिति वा क्षीप् न भवति दधाना
परुषत्वं नैष्ठुर्यं कान्तेन भर्त्रा इन्दुनेव कराभिम्बृष्टा सती प्रह्ला
दिता सुखिता क्षोभात् चेतोविकारात् तूर्णं स्रवत्स्वेदजला
बभूव चन्द्रशिलेव चन्द्रमणिरिव सा गरीयसी कान्ता परुषत्वं
काठिन्यं दधाना इन्दुना कराभिम्बृष्टा प्रह्लादिता सुखितेव
क्षोभात्स्रप्रकृतिविकारात् स्रवज्जला भवति ॥ १५ ॥

गुरुरित्यादि । अन्वा कान्ता परपलं नैष्ठुर्यं दधानापि कान्ते
नेन्दुमेव कान्तस्य चन्द्रस्य वा करेण हस्तेन किरणेन चाभिमृष्टा
सती ततः प्रह्लादिता आनन्दिता च सती सोभाचेतसोविकारात्
दूर्यं सवत्सेदजसा बभूव चन्द्रसिखेव चन्द्रकान्तमणिरिव
कीदृशी गुरुर्गौरवान्विता चन्द्रसिखापि हि गुरुत्वाख्यगुणयुक्ता
कान्ता मनोहरा परपलं काठिन्यं दधानापि कान्तेन कमनोयेन
रन्तुना कराभिमृष्टा प्रह्लादिता प्रकाशिता च सती सोभात्
सप्रकृतिविपर्ययात् सवज्जसा भवति गुरुरिति गुणादोतइति
पक्षे ईपप्रत्ययाभावः ॥ १५ ॥

शशाङ्कनाथपगमेन धूमां मूर्च्छापरीतामिव निर्व्वि
वेकां । ततः सखीव प्रथितानुरागा प्राबोधयत् द्यां
मधुरारुणश्रीः ॥ १६ ॥

१ शशाङ्केत्यादि । ततोऽनन्तरं यथा काचित्स्त्री नाथस्य भर्तु
रपगमेन वियोगेन धूमा मलिना मूर्च्छापरीता निश्चेतना
अतएव विर्विवेका विवेक्तुमशक्ता सती सख्या प्रकाशितमहया
प्रबोधते तदद्यामाकाशं शशाङ्कनाथस्यापगमेन अस्तगमनेन
धूमां धूसरतां गतां निर्व्विवेकां अविद्यमानविशेषां अरुणश्रीः
आदित्यसंस्तीरिति मधुराभिनवा प्रथितानुरागा प्राबोधयत्
काञ्चित्तवती ॥ १६ ॥

प्रकाशेत्यादि । प्रमोऽनन्तरं चरकस्य स्वयं च तत्कारणेवा
 प्रीत्यामाकाशं प्रमोभयत् प्रकाशितवती सखी च या सखी
 प्रकाशितं स्निग्धं प्रमोभयति कीदृशीं सां वायस्य चन्द्रस्यापंगमेन
 धूसां धूसरां सखी च वायस्य भर्तुरपममनेन विरहेण धूसा
 मस्तिना भवति मूर्च्छापरीतामिव अचेतनामिव वापि सखी मोह
 परिमता भवति निर्विवेकां च विद्यते विवेकीयत तादृशीं प्राप्ति
 लो सदसद्विवेकप्रसूत्या सख्या प्रमोध्यते अदृश्योः कीदृशीं प्राप्ति
 तानुरागा प्रकाशितरक्तभावा मधुरा प्रिया अभिनवलात्
 सखी च प्रकाशितस्नेहा मधुरा प्रियभाषिणी च भवति ॥ १६ ॥

अवीततृष्योऽथ परस्यरेण क्षणादिवायातनिशाव
 सानः । दुःखेन लोकः परवानिवागात्समुत्सुकः स्वप्ननि
 केतनेभ्यः ॥ १७ ॥

अवीत्यादि । अथानन्तरं लोकः परस्यरेणान्योन्येन दयितो
 दयितया दयितापि दयितेन अविद्वेषः अनपगतसम्भोगाभिला
 षः अतएव क्षणादिव कुतमिवायातं निशावसानं यस्य समुत्सुकः
 उत्कण्ठितः परवानिव पराधीनदव स्वप्ननिकेतनेभ्यः वासष्टदे
 भ्योदुःखेन अगात् निर्गतवान् ॥ १७ ॥

अवीतेत्यादि । अथानन्तरं लोकः समुत्सुकः समुत्कण्ठितोऽपि
 परवान् पराधीनदव कार्यगौरवात् स्वप्ननिकेतनेभ्यः शयन

एतेभ्योऽप्येनागात् निर्गतवान् यतः परस्परं च अस्मिन्नेन द्वि-
तोदयितया दयिता दयितेन अतोदयः अविगतसमीपमाभि-
लाषः अतएव चणादिव द्रुतमिवागतं निश्चायकानं सद्यः तया
सुखेन कालवृत्ताद्यानात् ॥ १७ ॥

अर्द्धोत्थितालिङ्गितसस्त्रिमयोऽरुहः पुनर्यान् गम-
नेऽनभीषुः । व्याजेन निर्याय पुनर्निवृत्तस्त्यक्तान्य-
कार्यः स्थितएव कश्चित् ॥ १८ ॥

अर्द्धोत्थितेत्यादि । अयमात् अर्द्धमुत्थितं यस्मैत्यर्द्धोत्थितः
आहिताभ्यादिषु दृष्टव्यः अयनस्य वा अर्द्धादुत्थितरति योऽर्थः
स अलिङ्गितोदयितया सस्त्रिमग्रः अयने सुप्तः पुनर्यान्निर्गन्तु-
रुद्धोविधृतः गमने अनभीषुरपि निर्याय निमित्तव्याजेन पुनर्नि-
वृत्तः प्रविष्टस्त्यक्तान्यकार्यः स्थितएव कश्चित्कामी ॥ १८ ॥

अर्द्धोत्थितेत्यादि । कश्चित् कामुकः अयनाद अर्द्धोत्थितोदयि-
तया अलिङ्गितः सन् पुनः सस्त्रिमग्रः सुप्तः पुनरपि यान् गन्तु-
मुद्यतः सन् दयितया रुद्धोवारितः अतएव गमनेऽनभीषुरपि
कारहितोऽपि गुर्वादिभयाच्चिर्याय निर्गत्य व्याजेन रोगादि-
दुर्लेन पुनर्निवृत्तः सन् कार्यान्तरं त्यक्त्वा स्थितएव अयनशृङ्खल-
यात् अर्द्धोत्थितइति अयनाद अर्द्धमुत्थितं यस्मैत्यर्द्धोत्थितेत्यादि-
काम्यस्य विभाषया परनिपातइति परः समते नियमानिर्देशः

इविरोधएव यदा अर्द्धेनोत्थितइति विषयः । प्रथमस्यार्द्धोदुत्थितइति वा अर्द्धोत्थितः यन् आलिङ्गितः यन् यन्निमग्नइति क्रमवशात् ॥ १८ ॥

तालेन सम्पादितसाम्यशोभं शुभावधानं स्वरबद्धरागं । पदैर्गतायै नृपमन्दिरेषु प्रातर्जगुर्माङ्गलवत्तरुण्यः ॥ १९ ॥

तालेनेत्यादि । नृपमन्दिरेषु रावणादिरात्रेवेत्यसु प्रभातकाले तरुण्योमङ्गलवत् मङ्गलोपेतं जगुः गच्छन्ति स्म तालेन क्रियाकालमानेन संपादिता साम्यशोभा यच्च गायनक्रियायां शुभावधानं शोभनमवधानं चित्तैकाग्रता यच्च स्वरबद्धरागं षड्जादिभिः स्वरैर्व्यङ्ग्योपगमरागोयच्च पदैः सुप्तिरुन्मैर्गतायै परित्तिक्वार्थं निरर्थकपदरहितमित्यर्थः अनेन स्वरगत पदगत लयगतमवधानगतमिति चतुर्विधं गीतमाख्यातं ॥ १९ ॥

तालेनेत्यादि । नृपमन्दिरेषु राजगृहेषु प्रातः प्रभातसमये तरुण्योमङ्गलयुक्तं यथा स्नात्तथा जगुर्गायन्ति स्म तालेन चक्षत्युटादिना सम्पादिता साम्यस्य लयस्य शोभा यच्च गानक्रियायां तालः कालक्रियामात्रं लयः साम्यमथास्त्रियामित्यमरः साम्यं नृत्यगीतवाद्यानां समत्वमित्यर्थः शुभं शोभनमवधानं चित्तैकाग्रता यच्च स्वरैः षड्जादिभिर्व्यङ्ग्योपगमरागोयच्च पदैर्विभक्त्य

नैर्गतः परिहृकोऽर्थोयच निरर्थकरहितमित्यर्थः तेन स्वरगतं
जगत्तत् पदगतमवधानगतमेति चतुर्विधं गीतमुक्तं नृपशब्दे
राजनि स्तोत्रावणादिष्वपि प्रवर्तते ॥ १८ ॥

दुरुत्तरे पद्मद्वान्धकारे मग्नं जगत्सन्ततरश्मि
रज्जुः । प्रनष्टमूर्त्तिप्रविभागमुद्यन् प्रत्युज्ज्वलारेव ततो
विवस्वान् ॥ २० ॥

दुरुत्तरइत्यादि । अन्धकारे पद्मद्वं दुरुत्तरे दुःखेनोत्ती
र्यतइति मग्नं प्रविष्टं जगद्यतः प्रनष्टमूर्त्तिप्रविभागं प्रनष्टः स्थावर
जङ्गममूर्त्तीनां प्रविभागोयस्मिन् तदिवस्वानुद्यन् उद्भूतं सन्तत
रश्मिरज्जुः प्रविततारश्मयोमयूखाएव रज्ज्वोयेन सः प्रत्यु
ज्ज्वलारेव उद्भूतवानिव ततइत्यन्धकारात् ॥ २० ॥

दुरुत्तरइत्यादि । विवस्वान् सूर्यउद्यन् उद्भूतं दुःखेने
त्तरितुं शक्नो पद्मे द्वान्धकारे मग्नं जगत् ततोऽन्धकारात्
प्रत्युज्ज्वलारेव उद्भूतवानिव कीदृशोविवस्वान् सन्तताविसृता
रश्मयोरज्ज्वलारेव येन तादृशः अन्योऽपि मग्नं वस्तु रज्जुभिरुद्भू
रति जगत् कीदृशं प्रनष्टोऽदृश्यः स्थावरजङ्गममूर्त्तीनां प्रविभा
गोयच तादृशमन्धकारमग्रत्वात् दुरुत्तरइति दुःखेनोत्तीर्यति
यदिति ईषदुःखोरिति कर्मणि खलु उद्यन्निति दनः शतरि
धिषोऽद्यणाविति यत्नं ॥ २० ॥

पीतौष्ठरागानि हताञ्जनानि भासन्ति लोलैरलकैः
मुखानि । प्रातः कृतार्थानि यथा विरेजुस्तथा न पूर्वे
दुरलङ्कृतानि ॥ २१ ॥

पीतौष्ठरागानोत्थादि । मुखानि बधूनामित्यर्थात् यथा प्रातः
प्रभाते विरेजुः तथा पूर्वद्युः पूर्वस्मिन्नहनि अलङ्कृतानि न रेजुः
तेषामकृतार्थत्वात् तानि पुनः कृतार्थानि कृतकार्याणि यतो
दयितैः पीतौष्ठरागाणि ओष्ठपुम्बनात् हताञ्जनानि चक्षुषोरपि
पुम्बनात् अपगतकञ्जानि लोलैराकुलैरलकैः कचयहाकर्ष
णात् भासन्ति दीप्तिमन्ति ॥ २१ ॥

पीतौष्ठेत्यादि । मुखानि बधूनामित्यर्थात् प्रातःकाले यथा
विरेजुः शुशुभिरे न तथा पूर्वद्युः पूर्वस्मिन् दिवसे अलङ्कृतानि
कृतसाधमान्यपि विरेजुः अकृतार्थत्वेन तादृगुल्लासाभावात् प्रातः
सु कृतकार्याण्येव यतोदयितैः पीतौष्ठरागानि ओष्ठपुम्बनात् पीत
ओष्ठरागोपच हताञ्जनानि आनन्दाश्रुपतना चक्षुषोः पुम्बनादा
अपगतकञ्जानि कामशास्त्रे नेत्रपुम्बनमभिहितं तथाहि नय
नयुगकपोलं दन्तवालोमुखान्तः स्तनजघनसलाहं पुम्बनस्तान
माहुरिति लोलैः करेण कराकर्षणात् चक्षुलैः अलकैश्चूर्णकुना
सैर्भासन्ति शोभमानानि ॥ २१ ॥

प्रजागराताम्रविलोचनान्तानिरञ्जनालक्तकपच
लेखाः । तुल्याइवासन् परिखेदतन्त्रोवासच्युताः
सेवितमन्मयाभिः ॥ २२ ॥

प्रजागरादद्यादि । भट्टभिः सहैकत्र यत्नचनं सहवासः तस्या
च्युताः काचित् स्त्रियः सेवितमन्त्राभिः अनुष्ठितसुरताभिः
तुल्यादवासन् यतः प्रजागरातास्रविलोचनान्ताः दयितागमन
प्रतीक्षणाद्यः प्रजागरस्तेन तासनेत्रपर्यन्ताः नायातइति दृष्टी
तप्रसाधनतया निरञ्जनासक्तकपचलेखाः यदिवा अन्यत्र प्रयित
इति रोदनात् निरञ्जनाः चित्तोन्नादादितस्ततः पादविशेषे
पात् विगतासक्तकाः प्रयने प्रतिषण्णमुदत्तनपरिवर्त्तनात्
पोसादिभ्यानिष्यचलेखाइति खेदाच्च तन्मयः कृशाञ्जः ॥ २२ ॥

प्रजागरादद्यादि । कान्तैः सहैकत्र प्रयनं वासस्तस्माच्च्युताः
काचित् स्त्रियः सेवितमन्त्राभिरनुष्ठितसुरताभिरुल्यादवा
सासन् कीदृश्यः दयितस्यागमनप्रतीक्षणाद्यः प्रजागरस्तेन
तास्रविलोचनान्तोपासां उपभुक्ताः अपि सुरतासक्तत्वादे
प्रजागरः निरञ्जमानिरलकानिष्यचलेखाश्च विरहेष प्रसाध
ज्ञाभावात् किम्वा रोदनान्निरञ्जनाः चित्तोन्नादादितस्ततः पाद
विशेषेण निरलक्तकाः प्रयने मुञ्जः परिवर्त्तनान्निष्यचलेखा
उपभुक्ता अपि पुम्ननादानन्दाश्रुपातादा निरञ्जनाविपरीत
सुरतान्निरलक्तकाः पुम्ननताडनाभ्यां कपोलयोस्तनयोश्च निष्य
चावलीकाभवन्ति परिखेदात् विरहदुःखात् यच्च सुरताम
हीत् कृशाञ्जः जागर्त्तेर्धञि अलि वा जायोऽण्वीनिति गुणे
जागरः सेमकात्परोरिति अप्रत्यये स्त्रीत्वप्रसङ्गात् किम्वा
अप्रत्ययेऽभिधानं निवामकमित्युक्तेः स्त्रीत्वाविवक्षा केचित्तु अप्र

यथागतस्य स्तोत्रात् प्रजागरातामविलोचनानादिति समस
 मद् पठन्ति तन्निरर्थकं जागर्ह्यां जागरादयोरित्यमरवचनात्
 ॥ २२ ॥

आबद्धनेत्राञ्जनपद्मलेखस्ताम्बूलरागं वज्रलं दधा
 मः । चकार कान्तोऽप्यधरोऽङ्गनानां सहोषितानां
 पतिभिर्लघुत्वं ॥ २३ ॥

आबद्धेत्यादि । कायाच्चिदङ्गनानां पतिभिः सहोषितानामप्य
 धरः लघुत्वं दौर्भाग्यं चकार सूचितवानित्यर्थः यतस्सार्द्धसितसु
 रताप्राप्ता इदितास्तस्य बद्धोलग्नोनेत्राञ्जनपद्मलेखोवस्थ सोऽ
 धरोदयितैरपीतत्वाच्च-वज्रलं ताम्बूलरागं दधानः कान्तोऽपि
 लघुत्वं चकार ॥ २३ ॥

आबद्धेत्यादि । कायाच्चिदङ्गनानां पतिभिः सहोषितानां
 स्वभावतः कान्तोऽपि अधरोलघुत्वं चकार दौर्भाग्यं सूचितवानि
 त्यर्थः अनुपभुक्त्वात् अधरः कीदृशः रोदनादाबद्धोलग्नोनेत्रा
 ञ्जनपद्मस्य लेखोऽल्पभागेयच्च तादृशः दयितैरपीतत्वादङ्गलं
 प्रचुरं ताम्बूलरागं दधानः ॥ २३ ॥

चक्षूषि कान्तान्यपि साञ्जनानि ताम्बूलरक्तञ्च सरा
 गमोष्ठं । कुर्वन् सवासञ्च सुगन्धि वक्त्रं चक्रे जनः
 केवलपक्षपातं ॥ २४ ॥

चक्षुषीत्यादि । कान्तान्यपि प्रोभनान्यपि चक्षुषि विकसोत्प
जद्युक्तिनात् साञ्जनानि कुर्वन् स्त्रीजनः प्रातर्युक्तामात्रप्रधानता
सरागं चोष्ठं स्वभावतो विम्वफलाकारत्वात् ताम्बूलरक्तं कुर्वन्
स्वभावतश्च सुगन्धि वक्रं सवासं मुखं वासयुक्तं कुर्वन् केवलपक्ष
पातं ममत्वं चक्रे अञ्जनादीनां निरर्थकत्वात् ॥ २४ ॥

चक्षुषीत्यादि । स्त्रीजनः स्वभावतः कान्तान्यपि नेचादि
अञ्जनवृत्तानि कुर्वन् स्वभावतः सरागमोष्ठं ताम्बूलरक्तं कुर्वन्
स्वभावतः सुगन्धि वक्रं सवासं कर्पूरादिमुखवासयुक्तं कुर्वन्
केवलं पक्षपातं प्रसादनसौहृदयक्रे अञ्जनादीनां निरर्थकत्वात्
॥ २४ ॥

चतैरसञ्चेतितदन्तलब्धैः संभोगकालेऽवगतैः
प्रभाते । अशङ्कतान्योन्यकृतं व्यलीकं वियोगवाञ्छो
ऽपि जनोऽतिरागात् ॥ २५ ॥

‘चतैरित्यादि । अस्यामया दन्तं अस्त्रं च मयेति संभोगकाले
रागान्धतया असञ्चेतितान्यज्ञानानि दन्तेभ्यो लब्धानि यानि
चतानि चित्तसञ्चेतनदति स्वार्थिकलक्षणं रूपं प्रभातकाले अव
गतैर्दृष्टैः वियोगवाञ्छोऽपि सुप्तोऽपि कामिजनः अतिरागात्
अतिलेहात् अस्मिन्यकृतं अन्येन्येन कृतं व्यलीकं अपराधं अशं
कतं विकल्पितवान् लङ्घि रूपं किमस्यान्यथा इताशया दन्त
मिति योषिदशंकतं पुरुषोऽपि किमन्येन धूर्तेनास्यादति ॥ २५ ॥

चतैरित्यादि । वियोगवाच्योऽपि विरहेवायुक्तोऽपि जनोऽति
 रागादतिवेहान् चतैरन्योन्येन कृतं मलीकमपराधमप्रकृत
 प्रहितवान् यथा रूपे किमस्यान्यथा कान्तया दत्तं चतमिति
 योविदप्रकृत पुरुषोऽपि किमस्यान्येन प्रकृतकामकेन दत्तं
 चतमिति प्रकृते सा कुत इत्याह कीदृशैः चतैः सम्भोगकाले रागा
 मयया असद्येति तानि अज्ञातानि दन्तेभ्यो लभ्यानि यानि तैः
 चितक्यं ज्ञाने प्रभातकालोऽवगतैर्ज्ञातैर्दर्शनात् ॥ २५ ॥

नेत्रेषुभिः संयुतपक्ष्मपत्रैः कर्णान्तकृष्टैरुरुकेशगू
 लाः । स्त्रीयोधमुखा इव उरुकेशगूला उरवोमहान्तः केशाः
 अयिनोविचेरुः ॥ २६ ॥

नेत्रेषुभिरित्यादि । नेत्राणि दृषवदव तैः संयुतानि संयुक्तानि
 पक्षाखेव पचाणि येषां तैः कर्णान्तकृष्टैः कर्णान्तविभ्रान्तैः उपल
 बिताः स्त्रीयोधमुखा इव उरुकेशगूला उरवोमहान्तः केशाः
 गूला इव येषां स्त्रीयोरुचक्राः स्त्रियाः उरुणि चक्राणीव येषां
 ततकर्णपाशाः तताः कर्णाः पाशा इव येषां ते अयिनो लब्धविजया
 विचेरुः आन्ताः ॥ २६ ॥

नेत्रेषुभिरित्यादि । स्त्रीयोधमुखा इव योद्धुञ्छेष्टा इव विचे
 रूर्ध्वमन्ति सा संयुतानि संयुक्तानि पक्षाखेव पचाणि पक्षावच तैः
 कर्णान्तकृष्टैः कटाक्षदशायां कर्णान्तप्रेरितैर्नेत्रैरिपुभिरिव उप

लक्षिता उरवोमहान्तः केशाः शूलानीव येषां श्यामत्वात् दीर्घ-
मात्कामपीडाकारित्वाच्च स्नामहाचक्रापीव येषां विशाल-
पारिमाण्यत्वात् तताः कर्णाः पाशादिव येषां कामुकमानवन्धन-
वोध्यत्वात् अतएव जघिनः पुञ्जघनशीलाः ॥ २६ ॥

पयोधरांश्चन्दनपद्मदिग्धान् वासांसि चास्त्रिष्ट-
मृजानि दृष्ट्वा । स्त्रीणां सपत्न्योजह्वुः प्रभाते मन्दा-
यमानानुशयैर्मानोभिः ॥ २७ ॥

पयोधरानित्यादि । चन्दनपद्मदिग्धान् आभूतचन्दनत्वात्
वस्त्राणि च अस्त्रिष्टमृजानि अनपनीतशुद्धभावानि स्त्रीणां दृष्ट्वा
प्रभाते तत्सपत्न्योमनोभिः न वासं जह्वुः दृष्ट्वा अप्राप्तसुर-
तत्वात्तन्दायमानानुशयैः आभिः सह प्रयितारति तासु च
अनुशयाः अचान्तयोजाताः ते मन्दायमानाः शनैः शनैस्तनू-
भवन्तोयेषु मनःसु तैरित्यर्थः ॥ २७ ॥

पयोधरानित्यादि । स्त्रीणां चन्दनपद्मदिग्धान् लिप्ता-
पयोधरान् स्नानान् दृष्ट्वा अस्त्रिष्टमृजानि अनपनीतशुद्ध-
भावानि वासांसि च वस्त्राणि च दृष्ट्वा प्रभाते तासां सपत्न्यो-
मनोभिः करणभूतैः तैरपलक्षितावा जह्वुः दृष्ट्वा कीदृशैः
मन्दायमानोऽनुशयः क्रोधीयच पूर्व्वं भर्ता सह सपत्नीनामेकक-
वोसात् क्रोधउत्पन्नः पश्चात्तासां सम्भोगभावशानात् क्रोधस-

मन्दापमानसं दर्शय जातः सन्धोगे हि मर्दनात् चन्दनच्युतिर्न
समाप्तिन्यस्य स्यात् ॥ १७ ॥

सरातुरे चेतसि लब्धजन्मा रराज लोलोऽपि
गुणपहार्यः । कुट्टहस्तास्त्रेवगवाक्षसंस्थः पश्यन्निवा
न्योन्यमुखानि रागः ॥ १८ ॥

सरातुरदत्त्यादि । दंपत्योः प्रातरन्योन्यमुखं पश्यतोः
चतुषोरागोवर्ण्यते सरातुरे कामातुरे चेतसि लब्धजन्मा
लब्धोदयः रागोरक्तभावः नेत्रमवाचसंस्थः नेत्रवोर्गवाक्षयोरिव
स्थितः कुट्टहस्तात् कौतुकात् लब्धोन्यस्य मुखानि पश्यन्निव
कीदृशं कामिन्यामुखं कामुकस्य मुखं वेति गुणपहार्यः तत्प्रति
पक्षेण शृङ्गगुणेन अपनेयः अतएव लोलोऽपि अचिरस्त्वपि
रराज ॥ १८ ॥

सरातुरेदंत्यादि । दम्पत्योः प्रातरन्योन्यमुखं पश्यतोर्नेत्र
रक्तिमा लब्धेक्षते रागोरक्तभावोनेत्रवोर्गवाक्षयोरिव स्थितः
यन् कुट्टहस्तादन्योन्यमुखानि पश्यन्निव कीदृशं कामिन्याः कामु
कस्य वा मुखमिति विसौक्यमिव रराज प्रोभतेस्य कीदृशः
सरातुरे चेतसि लब्धजन्मा लब्धोदयः गुणेन तत्प्रतिपक्षेण शृङ्ग
रूपेणपहार्योऽपनेयः अतएव लोलसंस्थः अचिरस्त्वपि
रराजेत्युत्कर्षः किम्वा रागोऽनुरागः गुणपहार्योमुखसौन्द
र्येण वशीकृतः ॥ १८ ॥

गतेऽतिभूमिं प्रणये प्रयुक्ता न बुद्धिपूर्व्यं परिलुप्तं
संज्ञः । आत्मानुभूतानपि नोपचारान् सारातुरः संज्ञ
रति स लोकां ॥ २६ ॥

गतेत्यादि । प्रणये विप्रभो अतिभूमिं गते प्रकृष्टावस्थां
प्राप्ते सति चे अयुद्धिपूर्व्यं अनिरूप्य स्वयं प्रयुक्ताः उपचारान्
नखदन्तचतादयः तानात्मानुभूतानपि प्रातर्न स्मरति स कामि
लोकः इदमिदं ज्ञा प्रयुक्तमिति यतः सुरतावस्थायां सारातुर
तया विलुप्तसंज्ञा मूढ इति ॥ २६ ॥

गतेत्यादि । प्रणये प्रेक्षि अतिभूमिं प्रकृष्टावस्थां गते सति
अयुद्धिपूर्व्यमविचार्य सुरतकाले स्वयं प्रयुक्तान् कृतानपि उपचा
रान् नखदन्तचतादीनात्मानुभूतानपि तदानीं सारातुरमेव
परिलुप्तसंज्ञत्वात् लोकः प्रभाते न स्मरति स प्रणयः प्रेक्षि विप्रभो
वाग्वाप्रसरयोरपीति रुद्रः ॥ २६ ॥

वस्तैरनत्युत्पणरम्यघर्णेर्विलेपनैः सारभलक्षणी
यैः । आस्यैश्च लोकः परितोषकान्तैरस्यस्यस्यपदं
रहस्यं ॥ २७ ॥

वस्तैरित्यादि । वस्तैः विलेपनैः सारभलक्षणीयैः सुरभि
तया परिहृद्यैः आस्यैश्च व्यपगताधररागैः परितोषकान्तैर्लिङ्ग
भूतैः रहसि भवं सुरतं सत्यपदं प्राप्तचिह्नं लोकः प्रकाशयति स
२७ ॥

वस्त्रैरित्यादि । लोकोवस्तादिचिह्नैरहस्यं रहसि भवं सुर
 तमसूचयत् प्रकाशितवान् कीदृशं सभषदं प्राप्तचिह्नं कामिषु
 आभाषसरं वा वस्त्रैः कीदृशैरमत्युत्तुणरम्यवर्णैः परिमृदितत्वा
 दनुकूटरमणीयवर्णैः अनतिविशदरम्यवर्णैर्वा अत्यस्त्रितैरित्यर्थः
 उक्तं विभक्तं स्फुटमिति कोषः विलेपनैः कीदृशैः सौरभलक्ष
 णीयैः सौरभेन शरीरगतसुरभितमाधेयं लक्षणीयैरनुमेयैः
 आसौः कीदृशैः परितोषकानैरधरारागपचावकादिलेपेऽपि
 परितोषेण कृतार्थता जनितानन्देन कमनीयैः ॥ ३० ॥

प्रातस्तुरां चन्दनलिप्तगात्राः प्रच्छाद्य हस्तैरधरान्
 वदन्तः । श्राम्यन्निमेषाः सुतरां युवानः प्रकाशयन्ति
 सा निगूहनीयं ॥ ३१ ॥

प्रातस्तुरामित्यादि । गुरुजनो नखदशनचतं माद्राचोदिति
 युवानः प्रातस्तुरां प्रत्यूषसि चन्दनलिप्तगात्राहस्तैरधरान्
 प्रच्छाद्य वदन्तोऽपि श्राम्यन्निमेषा अनिमिषितनेत्रा गूहनीयं सुत
 रां प्रकाशयन्ति सा नूनमेते सत्कृताः येन एवमाचरन्तीति
 ॥ ३१ ॥

प्रातस्तुरामित्यादि । महति प्रातःकाले नखचतादिसङ्कोच
 मार्थं चन्दनेन लिप्तगात्रा अपि दन्तचतसङ्कोचमार्थं गुरुसमीपे
 हस्तैरधरं प्रच्छाद्य वदन्तोऽपि जागरणजनितनिद्राव्यपगमार्थं
 श्राम्यन्निमेषानिमेषं वारयन्तोऽपि युवानः निगूहनीयं सङ्कोचनीयं

सुरतं सुरराजतिव्रजेन प्रकाशयन्ति स्य सङ्गोपनेनैव नखचता
चनुमानात् अदा वास्यजिमेवाः सन्तः प्रकाशयन्ति निमेवापि
भावत्यागदर्शनात् यौक्त्यमत्र गुणः तत्तौक्त्यमुच्यते अत्र
सुखार्थस्यापि दर्शनं । अत्र सुरतस्य संगुप्ततया सुखत्वं ॥ २१ ॥

जितेऽपि लोके मधुरेण वामे किमुद्यतं भूधनुरप्र
सङ्गं । इत्तुं चमोवा वद लोचनेषुर्दिग्धोविषेणेव
किमञ्जनेन ॥ २२ ॥

जित इत्यादि । हे वामे प्रतिकूलवर्त्तिनि मधुरेणाविकृतेन
साक्षा लोके अस्मादिधे जितेऽपि वशीकृतेऽपि भूधनुरप्रसङ्गं
प्रसोदुमशक्यं उद्यतं उत्तिष्ठतं अथवा विलोचनेषुर्न चगरः स्वतः
एव इत्तुं चमः ततः किमञ्जनेनैव विषेण दिग्धोविवक्षित इति
वद कथय ॥ २२ ॥

जित इत्यादि । युवान इत्युचुरित्ययि स लोकेनाम्बः हे वामे
प्रतिकूलवर्त्तिनि लोकेऽस्मादिधे मधुरेण माधुर्यगुणेन स्वभाव
सिद्धोपायेन प्रियवचनेन वा जितेऽपि पराभूतेऽपि वशीकृतेऽपि
योदुमशक्यं भूधनुरप्रसङ्गः किमर्थमुद्यतमुत्तिष्ठतं अथवा लोचनरूप
चगरः स्वयमेवास्मान् इत्तुं चमः वमर्थः तत्किं विषेणेवाञ्जनेन वा
दिग्धोविवक्षितः तलं वद वतेति पाठे खेदे सभावैरेव कार्यस्य सिद्धौ
किमधिककल्पनया भाविकलमत्र गुणः अहं तदायत्त एवेत्य
भिप्रायप्रकाशात् साभिप्रायोक्तिविन्यायोभाविकत्वं प्रचक्षते
इति ॥ २२ ॥

दन्तच्छदे प्रज्ज्वलिताग्निकल्पे ताम्बूलरागस्तृणभा
रतुल्यः । न्यस्तः किमित्यूचुरूपेतभावागोष्ठीषु नारी
स्तरुणीर्यवानः ॥ ३३ ॥

दन्तच्छदे इत्यादि । प्रज्ज्वलिताग्निकल्पे स्वभावलोहितत्वात्
दन्तच्छदे ओष्ठे ताम्बूलरागः किमिति न्यस्तः दणभारतुल्यः
निष्प्रयोजनत्वात् इत्येवमूचुर्यवानः प्रातरित्यर्थीत् उपेतभावाः
जातानुरागाः गोष्ठीषु स्थितानां स्तरुणीरिति ॥ ३३ ॥

दन्तेत्यादि । दन्तच्छदे ओष्ठे ताम्बूलरागः किमर्थं न्यस्तः
कीदृशे प्रज्ज्वलितवज्रिमदृशे स्वभावतोलोहितत्वादस्मदाहक
त्वाच्च कीदृशः दणभारमनोनिष्प्रयोजनत्वात् इत्युद्दीपकत्वाच्च
वज्रो दणप्रसंगेभृशमुद्दीपको भवति इत्येवं युवानस्तस्या उपेत
भावा उपगत रागाः सन्तस्तरुणी नारीगोष्ठीषु स्तोमभासु स्थिता
ऋषुः ॥ ३३ ॥

युग्मकं ।

सुखावगाहानि युतानि लक्ष्म्या शुचीनि सन्नापह
राण्यरूणि । प्रबुद्धनारीमुखपद्मानि प्रातः सरांसीव
शृङ्गाणि रेजुः ॥ ३४ ॥

सुखावगाहानीत्यादि । प्रातः प्रभाते शृङ्गाणि सरांसीव रेजुः
सुखावगाहानि निरुपद्रवत्वात् सुखेनावगाहानि युतानि लक्ष्म्या
देवतारूपया शुचीनि पवित्राणि सन्नापहराणि चर्मादिके श्राप

हारीणि उरुणि महान्ति प्रबुद्धानि विनिद्राणि नारीमुखान्येव
पद्मजानि यचेति ॥ ३४ ॥

सुखेत्यादि । प्रातः प्रभातकाले गृहाणि सरांसीव रंजुः शोभ
नो स कीदृशानि सुखहेतुरवगाहोय च तानि लक्ष्या सम्यक्त्या
शोभया वा युतानि शुचीनि पवित्राणि सन्नापहराणि चर्मादि
केशापहारोणि उरुणि महान्ति प्रबुद्धानि विनिद्राणि नारी
मुखान्येव पद्मे तानीव पद्मजानि येषु ॥ ३४ ॥

संमृष्टसिक्तार्चितचारुपुष्पैरामोदवद्भुज्यसुगन्ध
भागैः । लक्ष्मीर्विजिग्ये भवनैः समृद्धैः सेव्यस्य देवै
रपि नन्दनस्य ॥ ३५ ॥

संमृष्टेत्यादि । देवैः सेव्यस्यापि नन्दनस्य लक्ष्मीर्भवनैः प्रातः
विजिग्ये विजिता आदौ संमृष्टरजांसि अपमोतरजांसि पश्चा
त्सिक्तानि पूर्वोपरकालसमाप्तः अर्चितानि पूजितानि प्रक्षस्तानि
चारुणि शोभनानि पुष्पाणि येषु भवनेषु संमृष्टसिक्तानि च तानि
अर्चितचारुपुष्पाणि चेति विभेदसमाप्तः आमोदवन्ति यानि
द्रव्याणि चन्दनादीनि तैः सुगन्धभागैकदेशेषां तैः गन्धस्य
तदेकान्तपहणादित्वं न भवति समृद्धैरामोदभुतत्वात् ॥ ३५ ॥

संमृष्टेत्यादि । देवैरिन्द्रादिभिरपि सेव्यस्य नन्दनवनस्य लक्ष्मीः
सम्यक्तिः शोभा वा भवनैर्युद्धैः प्रातर्विजिग्ये जिता कर्षणि ठो

कीदृशैः पूर्वं संवृष्टानि अपनीतरणानि वक्ष्यात् चित्तानि संवृष्ट
 चित्तानि पूर्वकालस्यापरकालेनेति कर्मधारयइति परः समते
 एकार्यतास्त्वैव अर्चिताणि पूजिताणि चारुणि शोभमानानि
 पुष्पाणि चेतु तानि वक्ष्यात् संवृष्टचित्तानि अर्चितचारुपुष्पाणि
 चेति पुनः कर्मधारयः आनोदवद्भिर्द्रव्यैश्चन्दनादिभिः सुव
 ध्यामाना एकदेशावेवां सत्सुरभिपूनेरित्यादौ मन्त्रप्रश्नोगुण
 वाचीति टीकास्तद्वचनादभिधानाद्वा इत्यत्राभावः भृङ्गैरामो
 दानुसारित्वाद्भूमरैः षड्वर्त्तमानानि मन्दममप्येवं भवति उदा
 तता गुह्योऽसंवृष्टचित्तेत्यादिभिर्निषेधस्यैवोपात्तात् तैर्विषेधस्यैवो
 पात्तस्तु साम्नादुदात्तता ॥ ३५ ॥

अच्छोः पतन्नीलसरोजलोभाभृङ्गः करेणान्यधिया
 निरस्तः । ददंश्च ताम्राम्बुरुचाभिसन्निस्तृष्णातुरः
 पाणितलेऽपि धृष्णुः ॥ ३६ ॥

अच्छोरित्यादि । नीलसरोजलोभात् नीलकमलमेतदित्य
 च्छोः पतन्नीलयमानोभृङ्गः अन्यधिया अन्यवृक्षा कयाचित्
 करेण निरस्तः शिष्टः सन् ताम्राम्बुरुचाभिसन्निः रक्तपद्ममेत
 दित्यभिसन्निरभिप्रायोयस्य भृङ्गस्य च धृष्णुः प्रगल्भाः पाणितले
 ऽपि ददंश्च दद्वान् तामित्यर्थात् ॥ ३६ ॥

अच्छोरित्यादि । नीलसरोजमेतदिति मत्ता ततोभात् चतु
 र्धाः पतन् भृङ्गः कयाचिदप्यधिया मुग्धया करेण निरस्तः सन्

वाञ्छितोऽपि तां ददंश्च ददुवन् चतः करं हृदा रत्नपद्मनि
 त्पमिषन्विरमिप्रायोपस्य कीदृशः सन्धातुरः सन्धात्यसः धृष्टुः
 प्रगल्भः सौकुमार्यमयं मुखः चक्षुः करस्य चोत्पलत्वेन निरुप
 शात् अनिहुरत्नं चत् प्राहुः सौकुमार्यं तदुच्यते ॥ ३६ ॥

विलोसतां चक्षुषि हस्तवेपथुं भुवोर्विभङ्गं स्तनयुग्म
 वल्लितं । विभूषणानां कणितञ्च षट्पदोमुख्यया
 नृत्यविधौ समादधे ॥ ३७ ॥

विलोसतामित्यादि । यथा गुरुर्नृत्याचार्यो नृत्यकर्माणि
 कक्षास्थिचक्षुषि विलोसतां चक्षतां हस्तवेपथुं हस्तकर्म भुवो
 र्विभङ्गं नतीक्षति स्तनयुग्मवल्लितं प्रक्षलितं भूषणानां कणितं
 शिञ्चितं जनयति तदृशं षट्पदोऽपि तत्समादधे विहितवान्
 ॥ ३७ ॥

विलोसतामित्यादि । यथा गुरुर्नृत्याचार्यो नृत्यकर्माणि
 शिष्याणां कक्षास्थिचक्षुषि विलोसतां चाक्षक्यं हस्तवेपथुं कर्म
 भुवोर्विभङ्गमन्वयाकरणं स्तनयुगलस्य वल्लितं चलनं विभूष
 णानामलङ्काराणां कणितं शिञ्चितं समादधे जनयति तथा
 षट्पदोऽपि समादधे कृतवान् भ्रमरबाधया काचित्पुत्र्यमिव च
 कारेत्यर्थः प्रौढिरच गुणश्चक्षुर्विलोसताप्रभृतिभिर्नृत्यस्य निर्व्या
 हात् विवक्षितार्थनिर्वाहः काव्ये प्रौढिरिति सूता ॥ ३७ ॥

अथानुकूलान् कुलधर्मसम्यद्विधाय वेशान्
सुदिवः पुरीजनः । प्रबोधकाले शतमन्युविदिषः
प्रचक्रमे राजनिकेतनं प्रति ॥ ३८ ॥

अथानुकूलानित्यादि । अथानन्तरं पुरीजनोऽहनिवाशिजनेवेशान्
जनः प्रतिदिनमवाप्तकल्याणत्वात् सुदिवः सुप्रानेत्यादिना समा-
वाप्तनिपातनं यथासं कुलधर्मस्य पुरस्सया संपदिभूतिः तस्या
अनुकूलान् वेशान्नेपथ्यानि विधाय कृत्वा शतमन्युविदिषोरावणस्य
प्रबोधकाले राजनिकेतनं प्रत्यभिलक्ष्य प्रचक्रमे गन्तुं प्रवृत्तः
गोपाभ्यांसमर्थाभ्यामिति तत् ॥ ३८ ॥

अथेत्यादि । अनन्तरं पुरीजनोऽहनिवाशिजनेवेशान्
विधाय कृत्वा शतमन्युविदिषदङ्गप्रचोरावणस्य प्रबोधकाले
निद्राभङ्गसमये राजगृहं प्रति लक्ष्यीकृत्य प्रचक्रमे गन्तुं प्रवृत्तः
गोपादारब्धे इति मंकीदृशान् कुलधर्मस्य कुलाचारस्य या सम्य-
दिभूतिसस्यानुकूलान् सदृशान् कुलोचितानित्यर्थः मंकीदृशः
सुदिवः प्रतिदिनं प्राप्तकल्याणत्वात् गोभनं दिवा यस्य दिवाशब्दः
सप्तम्यन्तात्पदति ये वदन्ति तस्मै गोभनं दिवा दिवसे कर्म
यस्येति विग्रहः राजादित्वात् सुदिवोनिपातितदति कासापाः
स्त्रादिभ्योदिवादेरिति सूत्रेण उक्तप्रत्ययमाह क्रमदीयरः स्वमते
स्वार्थेणः तस्यात्वविवक्षया वृद्धेरभावः ॥ ३८ ॥

शैलेन्द्रशृङ्गेभ्यश्च प्रवृत्तावेगाज्जलौघाः पुरमन्दि
रेभ्यः । आपूर्य्य रथ्याः सरितोजनौघाराजाङ्गनाम्नो
धिमपूरयन्त ॥ ३९ ॥

शैलेन्द्रशृङ्गेभ्यश्चादौ । यथा जलानां पूराः शैलेन्द्रशृङ्गात्
प्रवर्तन्ते तदपुरमन्दिरेभ्यः प्रवृत्ताः जनौघारथ्याः सरितः
नापूर्य्य राजाङ्गनाम्नो धिमिवापूरयन्त पूरितवन्तः ॥ ३९ ॥

शैलेन्द्रेत्यादि । यथा जलानां वारीणामौघाः पूराः प्रवाहाः
शैलेन्द्रशृङ्गेभ्यः प्रवृत्ताः सरितोनदीरापूर्य्य वेगात् सागरं पूर
यन्ति तथा जनौघाः लोकसमूहाः पुरमन्दिरेभ्योऽसङ्काष्टरेभ्यः
प्रवृत्तारथ्याः प्रतोलोरापूर्य्य वेगात् राजाङ्गनां राज्ञोरावणस्य
सखरमपूरयन्त तवर्गपञ्चमोपान्तमङ्गलमिति विश्वः पृथोदरा
दित्वात् षत्वमिति पाणिनीयाः स्वमते मनीषादित्वादिभाषया
णत्वं ॥ ३९ ॥

प्रबोधकालात् चिदशेन्द्रशत्रोः प्रागूर्ध्वशेषं परिश
य्यमाणाः । हीनामहान्तस्य समत्वमीयुर्दास्यैरवशा
परूषात्तिदृष्टाः ॥ ४० ॥

प्रबोधकालादित्यादि । चिदशेन्द्रशत्रोरावणस्य प्रबोधका
लात्प्राक् पूर्वं ऊर्ध्वशेषं परिशय्यमाणाः राजाङ्गने ऊर्ध्वङ्गत
एव प्रबोधकाले शेषं नीयमाना इति अन्तर्भावितस्योद्भूतक

अष्टिकाव्यं ।

एवञ्च कृत्वा कर्त्तव्यात्मनेपदं अन्ये परिवोच्यमाचारति पितृं
पठन्ति ऊर्द्धगुपीति समुच्च हीनाः महान्तस्य सेवकाः समलं
तुल्यत्वमीयुः दास्यैर्दौवारिकैः दारि तिष्ठन्तीति सुपिच्छदति कः
अरवमानयोर्विसर्जनीयदति विसर्जनीयस्य सः अवज्ञया अना
दरेण पद्वमस्त्रिगधं यदस्मि तेनास्त्रा दृष्टाः ॥ ४० ॥

प्रबोधेत्यादि । निदग्नेन्द्रवचोरावणस्य प्रबोधकासात् निद्रा
भङ्गसमयात् प्राक् पूर्वं हीनामहान्तस्य जनाः समलं तुल्यतां
रैयुः प्राप्ताः दौवारिकैः सर्वेषां प्रवेगनिषेधात् कीदृशाऊर्द्ध
गोषं परिगुह्यमाणाः ऊर्द्धगोषमिति यदुक्तं तदिग्रेषेण समुखादि
गोषणं सूचनार्थं ऊर्द्धगुपीपुरेः स्मार्थेनाऽस्मिति शरः
किमयं करिष्यतीति आसात् शुष्कास्यकच्छतालुकाश्रासन्नित्यर्थः
दास्यैः दौवारिकैरवज्ञया अनादरेण यत्पद्वं रुचमसि चसु
खेन दृष्टा दारि तिष्ठन्तीति दास्यः जनजनादिति सः मनीषा
दिक्तादिभाषया विसर्गलोपः कादियुक्तप्रवर्षेषुमेति कमदी
अरसूत्रं ॥ ४० ॥

गुरुद्वचच्चत्करकर्णजिह्वैरवज्ञयायाङ्गुलिसंगृही
तैः । रक्षांस्थनायासंहतैरुपास्युः कपोललीनालिकुलै
र्गजेन्द्रैः ॥ ४१ ॥

गुरुद्वचच्चदित्यादि । गुरवोऽस्यवः उरवोमहान्तः चक्षुः
चक्षुः करः कर्णजिह्वा च येषां गजेन्द्राणां तैरवज्ञया

अपाङ्गुलिमङ्गुहीतैः पदाङ्गुष्ठामेण यत्स्थाने परिगृहीतैः अङ्गु-
लयमिति राजदन्तादित्वात् पूर्वनिपातः अनायासहतैः ग्रनैः
ग्रनैः प्रचोदितैः मत्तत्वात् कपोललीनालिकुलैः रक्षांसि उपा-
स्युः सेवामकार्षुः ॥ ४१ ॥

गुर्वित्यादि । कतिचिद्रक्षांसि राक्षसागजेन्द्रैरुपास्युः मत्त-
हस्तिनोगृहीत्वा रावणं सेवितवन्तः कीदृगैर्गुरवोऽलघवः उरवो
महापरिमाणाः चञ्चलः चञ्चलाः कराः शुण्डाः कर्णाजिकाश्च
येषां तैः अजञ्चया अनादरेण अङ्गुल्ययेण संगृहीतैः धृतैः अङ्गु-
लैरयं अपाङ्गुलिरिति राजदन्तादिरिति परः स्वमते एकदे-
शेऽपि समुदायोपचारात् कर्मधारयः अये अयतः स्थाने अङ्गु-
ल्यपादाङ्गुलेन संगृहीतैरिति केचित् अनायासेन हतैः ग्रनैः
ग्रनैः प्रेरितैर्मत्तत्वात् कपोले लीनानि भ्रमरकुक्षानि येषां तैः
॥ ४१ ॥

• निवृत्तमत्तदिपकुम्भमांसैः संशुक्तमुक्तैर्हरयोऽग्र-
पादैः । आनिन्यिरे श्रेणिहतास्तथान्यैः परस्परं बालधि-
सन्निवद्धाः ॥ ४२ ॥

निवृत्तत्वादि । अन्यैः सेवार्थं हरयः सिंहाः आनिन्यिरे
आनीताः निवृत्तानि मत्तदिपकुम्भमांसानि चैरग्रपादैः अतएव
संशुक्तमुक्तैः लग्नकुम्भमुक्ताफलैः उपलब्धिताः श्रेणीहताश्च अणयः

श्रेणयः कृताः श्रेण्यादय इति सः परस्परं बालघिसंनिबद्धाः
अन्योन्यस्य पुच्छेन संयताः ॥ ४२ ॥

निष्कृतेत्यादि । अन्यैराक्षसैर्हरयः सिंहाश्रानिन्विरे आनीताः
तथा पूर्वापेक्षया अथपादैः पादायैरुपलक्षिताः कीदृशैः निष्क
प्तानि द्विषानि मत्तदिषानां कुक्षमांसानि यैः संपृक्ताः संयुक्ताः
गजकुक्षसमुक्ताय च कीदृशाः श्रेणिकृताश्च श्रेणयः श्रेणयः
कृता अभिधानं निषामकमित्युक्तेः अथैव श्रेण्यादेः कृतादिना स
मासः इति बोध्यं परस्परमन्योन्यस्य पुच्छेन बद्धाः पश्चात् अमा
देशोक्तौपचारादिति विशाखागरः क्रियाविशेषमिति केचित्
स्वमते मनीषादित्यात् ॥ ४२ ॥

उपेक्षितादेवगणैस्त्वसद्भिर्निशाचरैर्वीतभयैर्नि
कृताः । तस्मिन्नदृश्यन्त सुरद्रुमाणां सजासपुष्पस्तव
काः प्रकीर्णाः ॥ ४३ ॥

उपेक्षितेत्यादि । सुरद्रुमाणां पारिजाताणां सजासाः कलिका
सहिताः पुष्पस्तवकाः वीतभयैर्निशाचरैर्निकृताः द्विषाः वीतदयै
रिति पाठान्तरं तच्च किमेतैः स्थितैरिति निर्दयैः सजासा एव
द्विषाः द्विष्यमानाश्च देवगणैस्त्वसद्भिर्उपेक्षिताः वाभ्राश्रेत्यादिना
विकल्पेन श्यन् तस्मिन्नाजापुत्रे प्रकीर्णाश्च दृश्यन्त सेवकजनेन
॥ ४३ ॥

उपेक्षितेत्यादि । तस्मिन् राजाङ्गने सुरङ्गमाणां पारिजाता
दीनां प्रकीर्णाविचित्राः आसेन कलिकया सहिताः पुष्पस्रवका
अहमन्ना दृष्टाः सेवकैरित्यर्थात् कीदृशाः अयद्भिस्सासं गच्छद्भि
देवगणैरुपेक्षिताः अरचिताः क्रमक्रमभ्रमेत्यादिना चयेर्विकल्पेन
म्यन्विहितरति पक्षे मप् वीतभयैर्विगतत्राद्यैर्निग्राचरैर्निकृताः
च्छिन्नाः वीतदयैरिति पाठे किमेतैः स्थितैरिति निर्दयैः आसं
गवासे आनाये कोरके दम्भभेदयोरिति विग्रहः ॥ ४३ ॥

निराकरिष्णुर्दिजकुञ्जराणां तृणीकृताशेषगुणोऽ
तिमोहात् । पापाग्रयानभ्युदयार्थमार्चीत् प्राग्ब्रह्म
रक्षःप्रवरान् दशास्यः ॥ ४४ ॥

निराकरिष्णुरित्यादि । दशास्योविबुद्धः सन् अतिमोहाद
त्यक्ताज्ञानात् निराकरिष्णुर्निराकरणशीलः दिजवरानित्य
र्थात् दिजकुञ्जराणां प्रशस्तदिजानां अभ्युदयहेतूनां सम्बन्धिनो
ऽशेषाः गुणाः तृणीकृतायेन स तृणीकृताशेषगुणः प्राक् पूर्वं सभा
प्रवेशात् पापाग्रयान् पापचित्तवृत्तीन् ब्रह्मरक्षःप्रवरान् अभ्युद
यार्थमार्चीत् ॥ ४४ ॥

निराकरिष्णुरित्यादि । दशास्योरावणः प्रबुद्धः सन् सभा
प्रवेशात्प्राक् पूर्वं पापाग्रयान् पापचित्तवृत्तीन् ब्रह्मराक्षसश्रे
ष्ठान् ज्ञातोमभ्युदयार्थमार्चीत् पूजितवान् कीदृशः अतिमोहात्

अत्यन्तानात् दिजकुञ्जराणां विप्रश्रेष्ठानां निराकरिणुः दिज
श्रेष्ठानिराकृत्य प्रज्ञराजान् पूजितवानिति मोक्षः ढवेकतीत्या
दिना उदन्तहृद्योने पृष्टी न भवतीति समन्त्रे पृष्टी यदा दिजकु
ञ्जराणां दृष्टीकृताश्रवधीरिताः सकलागुणायनेति समन्त्रः
अतएव निराकरिणुस्तानित्यर्थात् ॥ ४४ ॥

मायाविभिस्त्रासकरैर्जनानामाप्तैरुपादानपरैरुपे
तः । सतां विघातैकरसैरविच्छत् सदः परिचोभितभू
मिभागं ॥ ४५ ॥ ...

मायाविभिरित्यादि । आप्तैरव्यभिचारिभिर्मायाविभिर्व
चक्रेः परेषां त्रासकरैः जनानामतिरौद्रत्वात् उपादानपरैः
सतां समार्गस्थितानां विघातैकरसैर्विनाशैकस्वभावैः उपेतोदशा
स्यः सदः सभामविच्छत् प्रविष्टः ब्रह्मदगुपधानिष्ठः स्यः कीदृशं
राज्यैश्चरणभागेन परिचोभितभूमिभागं ॥ ४५ ॥

मायाविभिरित्यादि दशास्यः सदः सभामविच्छत् प्रविष्टवान्
हृद्योऽनिमिति सक् कीदृशः आप्तैरात्मैश्वराद्यैरुपेतः उप
गतः सन् कीदृशैर्मायाविभिर्वचकैर्जनानां त्रासकरैः अतिरौद्र
त्वात् उपादानपरैः स्वार्थसम्पादनपरैः सतां साधूनां विघा
तमात्रेकुभिः सदः कीदृशं रावणचरणभरेण परिचोभितः स
लितोभूमिभागोयत्र ॥ ४५ ॥

विधृतनिशितशस्त्रैस्तद्युतं यातुधानैरुज्जठरमुखी
भिः संकुलं राक्षसीभिः । अगणितविकीर्णं वागुरा
वन्मृगीभिर्वनमिव सभयाभिर्देववन्दीभिरासीत् ॥ ४६ ॥

विधृतेत्यादि । तत्सदोयातुधानैः विधृतनिशितशस्त्रैः दृष्टीत
शस्त्रैर्युतं युक्तमासीत् तथा राक्षसीभिः उज्जठरमुखीभिः संकुलं
व्याप्तं यथा वनं वागुरावत् सवागुरं अगणिकशतकीर्णं आखेट
कशतह्रस्वं मृगीभिः सभयाभिः अगणिकेभ्यो जातभयाभिः व्याप्त
मासीत् अगणाविद्यन्ते येषामिति अगणिकां अत इति टक् ॥ ४६ ॥

विधृतेत्यादि । तत्सदोवनमिवासीत् कीदृशं सदः विधृतती
क्ष्णशस्त्रैर्यातुधानैराक्षसैर्युक्तं तथा राक्षसीभिः संकुलं व्याप्तं कीदृ
शीभिः उरु महत् जठरमुदरं मुखं यस्यां ताभिः तदा देवव
न्दीभिर्हठात् इतदेवस्त्रीभिः संकुलमिति सम्बन्धः अगणितविकी
र्णमाखेटकशतह्रस्वं वागुरावत् वागुरा मृगवन्धनी रज्जुस्त
द्युक्तं मृगीभिः संकुलं सभयाभिर्भययुक्ताभिरिति मृगीणां देवव
न्दीनाञ्च विशेषणं तत्सदोऽपि कुक्षुरधारिभिर्युक्तं तथा रज्जु
बद्धमृगीभिर्युक्तं वनमपि राक्षसैः राक्षसीभिश्च युक्तं शूनां गणो
विद्यन्ते येषां ते अगणिता आखेटिकाः ॥ ४६ ॥

जलददत्वादि प्राञ्चरत्नप्रभाभिः प्रतिककुभमु
दस्यन्निखनं धीरमन्द्रं । शिखरमिव सुमेरोरासनं हैम
मुच्चैर्विविधमणिविचित्रं प्रोन्नतं सोऽध्यतिष्ठत् ॥ ४७ ॥

इति भट्टिकाव्ये एकादशः सर्गः ॥ ११ ॥

जलददत्वादि । प्राञ्चराणां प्रभूतानां रत्नानां मणोनां
प्रभाभिः तडित्वानिव जलदः प्रोन्नतात्मा सर्वेषामुपरि स्थितत्वात्
प्रतिककुभं दिशि दिशि धीरमन्द्रं मन्दगभीरं निखनं उदस्यन्नि
क्षिपन् सुमेरोः शिखरमिव हैममासनमुच्चैरुचं विविधमणि
विचित्रं नानारूपैर्मणिभिर्विचित्रं नानावर्णकर्माध्यतिष्ठत् समारो
हति स्म ॥ ४७ ॥

इति भट्टिकाव्यटीकायां जयमङ्गलायां प्रसन्नकाण्डे माधुर्यं
प्रदर्शनोनाम दितयोऽध्यायः । काव्यस्य प्रभातवर्णनोनामैका
दशः सर्गः ॥ ११ ॥

जलददत्वादि । सरावद्धः सुमेरोः शिखरमिवोच्चैरुचं हैम
हिरण्यमयमासनमध्यतिष्ठत् किं कुर्वन् विद्युद्युक्तो मेघदत्तः प्रति
ककुभं दिशि दिशि धीरमन्द्रं गभीरतारं निखनं ध्वनिमुदस्यन्
क्षिपन् प्रोन्नतः सर्वेषामुपरि स्थितः उन्नताकारो वा प्राञ्चराणां
प्रभूतानां रत्नानां प्रभाभिर्हृषलक्षितः प्राञ्चरत्नप्रभाभिः करण
भूताभिरुदित्वान् जलददत्त इति वा आसनं कीदृशं विविधैर्ना